

Роднае слова

2009/10

(262)

кастрычнік

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
доктар педагогічных навук М. Яленскі (намеснік)
доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
доктар філалагічных навук А. Ліс
доктар філалагічных навук А. Лукашанец
доктар філалагічных навук В. Максімовіч
доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
доктар філалагічных навук В. Новак
доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
доктар педагогічных навук І. Паўлоўскі
доктар мастацтвазнаўства В. Пракапцова
доктар філалагічных навук В. Рагойша
доктар філалагічных навук І. Роўда
доктар філалагічных навук І. Саверчанка
доктар філалагічных навук В. Старычонак
кандыдат філалагічных навук М. Трус
доктар філалагічных навук М. Тычына
доктар філалагічных навук І. Чарота
доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
Т. Казакова, В. Карамазаў, У. Каяла,
В. Лемцюгова, І. Лепешаў, Е. Лявонава,
В. Ляшук, В. Ляшчынская, А. Макарэвіч,

У. Мархель, З. Мельнікава, П. Міхайлаў,
М. Мішчанчук, А. Міхневіч, М. Мушыніскі,
М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, В. Буланда,
І. Булаўкіна, В. Давідовіч, М. Жуковіч,
Р. Ільіна, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Марціновіч, Г. Марчук,
М. Пазнякоў, А. Панфіленка, Т. Прадзед,
А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Ніна Ваніцкая (*Методыка і вопыт*: Метадыст прапануе),

Андрэй Грыгаровіч (*Методыка і вопыт*: Постаці, Імя ў школьнай праграме, Займальны матэрыял, Урок па мове: тэорыя і практыка, Рыхтуемся да алімпіяды; Крытыка і бібліяграфія; *Калі закончыўся ўрок*: Радасць творчых адкрыццяў, Віншуем пераможцаў!),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Асобы, Літаратурны ветразь, З архіваў часу, Скрыжаванні, Да 65-годдзя вызвалення Беларусі; *Методыка і вопыт*: Педагогічны майстэрня; *Нацыянальная і сусветная культура*: 3 гісторыі беларускага хрысціянства; Календар памятных датаў і юбілейных дзён),

намеснік галоўнага рэдактара
адказны сакратар
дзяжурны рэдактар
літаратурныя рэдактары
тэхнічны рэдактар
камп'ютэрная праўка
галоўны бухгалтар
загандыч прыёмнай

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Віншуем з юбілеем!, Віншуем!, Меркаванне навукоўцы, Род блізкі і далёкі, Малады даследчык прапануе, Лінгвістычны досвед; Крытыка і бібліяграфія; *Методыка і вопыт*: Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу, Віншуем!, У дапамогу настаўніку),

Мікола Трус (*Літаратура і час*: 3 юбілеем!, Літаратура ў кантэксце жыцця; *Нацыянальная і сусветная культура*: 3 гісторыі сусветнай культуры),

Наталля Шапран (*Літаратура і час*: Зямлі адзінай людзі; *Нацыянальная і сусветная культура*: Вяртанне да вытокаў, Нацыянальны вобраз свету, Мастацтва ў кантэксце часу, Дыялог з карцінай),

Любоў Уладыкоўская,
Аляксандр Канановіч,
Андрэй Грыгаровіч,
Ніна Ваніцкая, Надзея Бышка,
Канстанцін Лісецкі,
Вольгі Крукоўскай,
Валянціна Урываева,
Вольга Барздова.

ЗАСНАВАЛЬНІК:
МІНІСТЭРСТВА
АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
«РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
“РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988 – 1991,
№№ 1 – 48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар

Зоя
ПАДЛІПСКАЯ

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Жыбуль Віктар. Генератар творчай думкі: Крытык, філосаф, прэзіят Адам Бабарэка	3
Федарцова Тамара. На арбіце творчага пошуку, па-трабавальнасці і душэўнага цяпла: Слова пра Мікалая Мішчанчука	8
Мішчанчук Мікола. Асацыяцыі	11
Шапран Сяргей. «Беларусь стала маім арганічным “я”»: Да 75-годдзя Карласа Шэрмана	15
Шаладонава Жанна. Топасы нацыянальнай прасторы ў мастацкім свеце Якуба Коласа, Мікалая Гоголя, Тараса Шаўчэнкі.	18
Трус Мікола. “Ваша інфармацыя для мяне надзвычай каштоўная”: Перапіска Уладзіміра Калесніка і Людмілы Краскоўскай 1970-х гг.	22
Дарашонак Пётр. Падпольны і партызанскі друк Беларусі ў ідэйнай барацьбе з акупацыйнымі выданнямі	28

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Капылоў Ігар, Кунцэвіч Любоў. Рупліўцы на ніве роднага слова: Інстытуту мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы – 80 гадоў	34
Даніловіч Мікалай. Жыццё, прысвечанае навуцы: Да юбілею Івана Лепешава	37
Лепешаў Іван. Пра класіфікацыю фразеалагізмаў па ступені іх ідыяматычнасці	38
Міхайлаў Павел. “Сват не сват, а чалавек свойскі”: Назвы сватоў у беларускай дыялектнай мове	44
Валатоўская Ніна. Слова са значэннем “страва” ў дыялектнай лексіцы беларускай і ўкраінскай моў	46
Каўрус Алесь. Граматычная схема і жывая мова: Пра некаторыя формы дзеясловаў і назоўнікаў	50

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Лукашанец Аляксандр, Кунцэвіч Любоў, Кандрацэня Ірына. Правапіс некаторых марфем (§ 23). Працяг	57
Валочка Ганна, Шаўлякова-Барзенка Ірына. У авангардзе педагогічнай думкі: Да 80-годдзя Нацыянальнага інстытута адукацыі	60
Скакоўская Ала. Кантэкстуальнае вывучэнне літаратуры як сродак фарміравання дыялагічнай свядомасці вучняў	61
Яўдошына Ларыса. Лінгвістычны аналіз вершаванага тэксту: На прыкладзе версэтаў Алеся Разанава	64
Верціхоўская Марыя. Пакліканьня і абраныя: Урок-разгадка прытчы “Тыя, што ідуць” Янкі Сіпакова. <i>За-канчэнне</i>	67
Ляшчынская Вольга. Вяха ў гісторыі падручніка беларускай мовы: Да 110-годдзя з дня нараджэння Міхаіла Жыркевіча	71

Шуцьева Жанна. Іван Шамякін – чалавек вялікай душы і таленту: Урок па рамане “Сэрца на далоні” з выкарыстаннем інфармацыйных тэхналогій	73
Солахаў Аляксей. Род назоўнікаў: Займальны матэрыял	75
Калечыц Алена, Цясевіч Алена, Пекач Алена. Сінтаксіс беларускай мовы: Урок 3. Галоўныя члены двухсастаўнага сказа. Спосабы выражэння дзейніка (заданні)	78
Куліковіч Уладзімір. Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: Трэці этап Рэспубліканскай алімпіяды школьнікаў. 2008 / 2009 навучальны год. XI клас	81

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Васіленка Наталля. Арганізацыя навукова-даследчай дзейнасці навучэнцаў: На прыкладзе працы на тэму “Старадаўнія сядзібы Гомельшчыны”	85
---	----

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Гурскі Антон. Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі: Восеньскія песні	90
Спіцын Алесь. Царкоўныя манаскія рухі: Станаўленне ўсходнеславянскага хрысціянства	94
Абрамчук Раман. Музыкі на Беларусі ў эпоху ранняга Новага часу XVII – XVIII стст.	98
Прастакоў Віктар. Асноўныя лакалізацыі іншасветнай мясціны ў ірландскай і валійскай міфалагічных сістэмах	102
Рынкевіч Уладзімір. Акварэль традыцыйная і сучасная	106
Шаранговіч Наталля. 3 рукачынныя крыніцы [Уладзімір Хадаровіч]	110

Паэтычная старонка. Бабарэка А. “Усе загоны узараны...”. “Звініць пералівамі возера...”. “Залатыя ніткі вечар...”. “Калі хмурыцца ціхая ночка...” (7). Набокаў У. “Уначы, як дах касы люляе...”. Сон. “Дзень за днём, увечана і гучна...”. “Ты набываеш зноў крылатасць...”. “Ты ўсё глядзіш з-за хмары цёмна-шызаі...”. Расстрэл (пер. М. Мішчанчука) (14). Разанаў А. “На маёй дарозе ўзгоркі і ўпадзіны...” (66).
Літаратурны ветразь. Трус М. “Ты набываеш зноў крылатасць...”: Вершы Уладзіміра Набокава ў перакладзе Міколы Мішчанчука (13).
Крытыка і бібліяграфія. Губкіна А., Зразікава В. Па старонках гісторыі беларускага мовазнаўства: Пра кнігу “Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941)” С. Запрудскага, Г. Кулеш (56). Ялоўская Э. З клопатам пра настаўніка і вучня: Пра кнігу “Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік” У. Куліковіча (72).
Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2009 год: Снежаны (45, 93).
Віншум пераможцаў! Падвядзенне вынікаў рэдакцыйных конкурсаў (87).

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагогічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара. Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Віктар ЖЫБУЛЬ

ГЕНЕРАТАР ТВОРЧАЙ ДУМКІ

КРЫТЫК, ФІЛОСАФ, ПРАЗАІК АДАМ БАБАРЭКА

Адам Бабарэка. 1929 г.

110

Месца Адама Бабарэкі ў гісторыі айчынай літаратуры было вызначана ўжо сучаснікамі пісьменніка. “Беларускім Бялінскім”¹ называлі яго. І сапраўды, выбітны крытык, філосаф і прэзіянт Адам Бабарэка адыграў у гісторыі беларускай літаратуры не меншую ролю, чым Вісарыён Бялінскі ў рускай. Можна сказаць, што ён вывеў беларускую эстэтыку і літаратурную крытыку на якасна новы ўзровень развіцця, адным з першых выпрацаваўшы сістэмны падыход да вывучэння літаратурнага працэсу.

Як і В. Бялінскаму, А. Бабарэку давялося пра жыць нядоўгае жыццё. Вось асноўныя штрыхі яго біяграфіі. Адам Антонавіч Бабарэка нарадзіўся 14 кастрычніка 1899 г. у в. Слабада-Кучынка Слуцкага павета Мінскай губерні (цяпер Капыльскі р-н) у сям’і безземельных (“бруковых”) сялян. Рана застаўся без бацькі. Вучыўся ў Слуцкай бурсе, а потым – у Мінскай духоўнай семінары, якую закончыў у 1918 г. Настаўнічаў у вёсцы Крыніца Пукаўскай воласці (цяпер Капыльскі р-н), загадваў аддзелам народнай асветы. У час акупацыі польскімі войскамі ўдзельнічаў у пар-

тызанскім і падпольніцкім руху на Случчыне; быў палітработнікам у Чырвонай Арміі (1921 – 1922). Вучыўся ў БДУ на этнолага-лінгвістычным аддзяленні (1922 – 1927), працаваў выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры ў Камуністычным універсітэце Беларусі (1926 – 1929), асістэнтам кафедры беларускай літаратуры БДУ (1928 – 1930). У 1930-м беспадстаўна арыштаваны, 10 красавіка 1931 г. засуджаны на 5 гадоў высылкі. Жыў у гарадах Слабадскім, Вятцы, працаваў бухгалтарам. У 1937 г. рэпрэсаваны паўторна, вывезены ў Калінінскую АССР, дзе і памёр 10 кастрычніка 1938 г. у лагернай бальніцы. Рэабілітаваны ў 1957 г.

Першай грунтоўнай працай А. Бабарэкі ў галіне крытыкі стаў артыкул “Лірыка Міхася Чарота”, напісаны ў 1923 г., а апублікаваны праз два гады (Маладняк, 1925, № 9). Ужо ў ім малады даследчык прадэманстраваў уменне аналізаваць мастацкую структуру твора, сістэму вобразаў і аўтарскі стыль – тое, чаго яшчэ так не хапала беларускай крытыцы 1920-х гг. Дзякуючы аналітычнаму складу мыслення, удумлівасці, эрудыцыі, адказнаму падыходу да справы А. Бабарэка стаў вядучым крытыкам “Маладняка” – літаратурнага аб’яднання, да стварэння якога ён спрычыніўся ў лістападзе 1923 г. Займаўся распрацоўкамі эстэтычнай платформы “Маладняка”, што знайшлі адлюстраванне ў артыкулах “Крытычна-літаратурная сучаснасць” (Савецкая Беларусь, 1925, 16 студз.), “Вясну радзіла восень” (Маладняк, 1925, № 7) і інш. Акрэсліваючы творчасць пісьменнікаў старэйшай генерацыі і супрацьпастаўляючы ёй літаратурныя здабыткі моладзі, А. Бабарэка ўвёў у ўжытак уласныя тэрміны *адраджанізм* і *маладнякізм* для абазначэння двух пакаленняў (і адпаведна – асноўных творчых кірункаў) у беларускай літаратуры сярэдзіны 1920-х гг. Крытык прыйшоў да высновы, што “маладнякізм *вырас з адраджанізму*”^{*}, што “маладнякоўская літаратура не парвала мастацкіх (не ідэалагічных, зноў падкрэсліваю)

^{*} Цытаты падаюцца з захаваннем асаблівасцей правапісу арыгінала.

Адам Бабарэка з сям'ёй:
жонкай Ганнай,
дочкамі Алесяй (злева) і Элеанорай.
Горад Слабадскі (высылка).
Чэрвень 1934 г.

традыцый, яна не пераскочыла праз вопыт мінулага, яна толькі вырасла з тых рамак, у якіх развівалася папярэдняя літаратура”².

Адам Бабарэка марыў, што “Маладняк” “уздыме беларускую культуру на ўзровень іншых народаў”, але ягоныя спадзяванні не апраўдаліся. Письменніцкую арганізацыю напаткаў крызіс: за два гады колькасна яна вырасла да некалькіх сотняў чалавек, а вось якасць выдаваных твораў была не найлепшай. Як альтэрнатыва “Маладняку” 26 мая 1926 г. было створана новае згуртаванне – “Узвышша”, каля вытокаў якога стаялі Адам Бабарэка, Змітрок Бядуля, Уладзімір Дубоўка, Кандрат Крапіва, Язэп Пушча, Кузьма Чорны.

І сама ідэя назвы “Узвышша”, і эстэтычная праграма суполкі належаць А. Бабарэку. Яшчэ ў час знаходжання ў “Маладняку” ён апублікаваў артыкул пад назвай “З далін на ўзвышшы”, перафразаваўшы радкі У. Дубоўкі: “Прыпусьціся ў даліну з узвышша, / каб узняцца ізноў – і вышай!” На думку прафесара Уладзіміра Конана, згаданая праца “пачынае новы этап не толькі ў эвалюцыі светапогляду Бабарэкі, але і ў беларускай савецкай эстэтыцы наогул. Па сутнасці, гэта грунтоўны перагляд усёй папярэдняй крытычнай думкі, адмаўленне ад абмежаванай сацыялогіі мастацтва, першая спроба ўсебаковага падыходу да літаратуры, яе эстэтычная ацэнка”³. У сваім артыкуле А. Бабарэка выказвае ідэю мастацкага ўзвышэння беларускай літаратуры, адстойвае гуманістычную сутнасць мастацтва, вызначае галоўныя ўмовы творчасці: «*Душа і сэрца, вопыт чалавечага “я” – вось тое галоўнае, без чаго ня можа быць ні вялікага поэты, ні сапраўднага мастацтва*»⁴. Акрамя таго, як сведчыць адзін з запісаў нататніка, пісьменнік мысліў Беларусь “вузлом усходу і захаду, паўдня і поўначы, цэнтрам Эўропы, узвышшам, з якога расходзяцца рэкі ўва ўсе бакі”. “Кругом узвышша, а ў сярэдзіне балота, – развіваў далей метафару аўтар, – гэ-

та гэтак высмакталі праежджыя рэчкі, акавіта выцякла рэчкамі ў моры чалавецтва ў выгл[ядзе] чуж[ых] культур. Цяпер балота, а было возера”⁵. Сімвал акавіты (ад лац. *aqua vita* ‘жывая вада’) працываецца і ў назве ўзвышаўскай эстэтычнай канцэпцыі – *аквітызму*, пад якім разумелася ажыўленне беларускага народа і яго культуры пасля векавога прыгнёту, перабудова свету мастацкімі сродкамі, а ў больш шырокім сэнсе – рух да ідэалу “новага чалавека” з шырокімі і разнастайнымі імкненнямі і магчымасцямі.

Ва ўзвышаўскі перыяд творчасці (1926 – 1930) А. Бабарэка апублікаваў артыкулы “З літаратурных нататак: Аб літаратурных пытаннях наогул; Аб самавызначэнні і самаацэнках творчых сіл мастацтва”, “Максім Багдановіч у літаратурных ацэнках”, “Беларуская літаратура да Х гадавіны БССР: Стэзаваны агляд”, “Узвышэнская паэзія (Аналіз паняцця)”, даследаванні пра творчасць З. Бядулі, Я. Коласа, К. Крапівы, К. Чорнага, а таксама У. Дубоўкі, якому крытык прысвяціў цэлую кнігу, але замест асобнага выдання падрыхтаваў чатыры вялікія часопісныя публікацыі. Ёсць у спадчыне А. Бабарэкі і кароткія рэцэнзіі – на кнігі А. Якімовіча, П. Труса, Т. Кляшторнага і іншых аўтараў.

Многія літаратурна-крытычныя працы А. Бабарэкі засталіся неапублікаванымі. Значную частку рукапісаў у асабістым фондзе пісьменніка (Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, ф. 407) складаюць яго палемічныя артыкулы, скіраваныя на абарону “Узвышша” ад ваяўнічых нападак з боку літаратурных арганізацый-канкурэнтаў – “Маладняка” і “Полымя”. У 1927 – 1928 гг. найбольш заўзятымі ворагамі “Узвышша” былі Тодар Глыбоцкі (гэтым псеўданімам падпісваў свае артыкулы паэт Алесь Дудар), Цішка Гартны (ён “выхоўваў” узвышаўцаў як пад сапраўдным прозвішчам – З. Жылуновіч, так і пад шэрагам псеўданімаў: Сымон Друк, Янка Пільны, Вар, Ул. Ж.) і Алесь Сянкевіч (ён жа

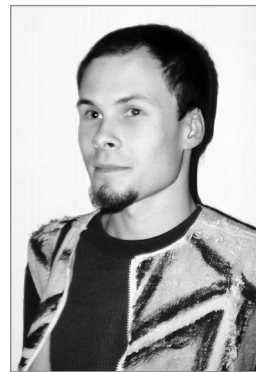
Джугар і А. Садовіч). Адама Бабарэку абурала не толькі тое, што крытыкі лаялі яго роднае “Узвышша”, але і сама якасць крытычнай прадукцыі. Яго заўсёды хваляваў узровень развіцця беларускай крытыкі, і асобы, якія сваімі дзеяннямі паніжалі гэты ўзровень, натуральна, выклікалі ў А. Бабарэкі асуджэнне. *“Часта чутны з розных бакоў галасы наконт таго, што ў нас няма крытыкі. Гэта наводзіць на некаторыя сумныя разважанні... У нас ёсць выкрывацельства, шукацельства, дзяўканьне, пракурорства, паклёпства, данасіцельств[в]а, але няма крытыкі”*⁶, – з горыччу канстатаваў ён і ставіў перад сабой задачу падрабязнага выкрыцця і разгляду тых прыёмаў, якія лічыў для крытыкі непрымальнымі.

Асабліва шмат даставалася ад варожа настроеных неприяцеляў Язэпу Пушчу: ягоная кніга “Дні вясны” (1927), а таксама нізкі вершаў “Асеннія песні” і “Лісты да сабакі” (Узвышша, 1927, № 5) былі жорстка разгромлены вышэйзгаданымі крытыкамі, што абвінавачвалі паэта ва ўпадніцтве, песімізме, адыходзе ад сацыялістычных прынцыпаў і ўрэшце – у “кулацкай, нэпманскай ідэалогіі і контррэвалюцыі”. Апошняе на той час было раўназначна палітычнаму даносу. Імкнучыся абараніць сябра, А. Бабарэка даводзіў неабгрунтаванасць такой крытыкі, аспрэчваючы гарачыя выказванні апанентаў. Насуперак ім А. Бабарэка вырашыў падрыхтаваць пра жыццё і творчасць Я. Пушчы цэлую кнігу, назваўшы яе “Супроць ветру” – словамі з найбольш смелага ўрыўка нашумелых тады “Лістоў да сабакі”: “Нашто-ж мне падхалімам быць, крывіцца / І ў хмары ўрэзвацца чырвоным буслам? / Лепш вольным птахам рэзаць шыр нябёсаў / І супроць ветру размахнуць крыламі. / Хто хоча – кпіце над пяснярскім лёсам / І бэсьце, лайце у гандлярскай краме”⁷. Натуральна, кніга гэтая так свет і не ўбачыла.

Акрамя крытычнай, А. Бабарэка пакінуў паэтычную, праязную, філасофскую, публіцыстычную і эпістальную спадчыну.

Паэзіяй ён захапляўся ў ранні перыяд творчасці: цягам 1920 – 1921 гг. выступаў у друку амаль выключна з вершамі. Дакладней, гэта было хутчэй не захапленне, а імкненне запоеўніць радкамі на злобу дня прастору газеты “Савецкая Беларусь”, з якой ён тады супрацоўнічаў. Радасць з нагоды падзення імперыялізму, вітанне новага грамадска-палітычнага ладу, заклікі да будавання “раю на зямлі” – вось асноўны змест паэтычных твораў А. Бабарэкі, ён друкаваў іх пераважна пад псеўданімамі Адам Чырвоны, Якім Каліна і Адам Гаротны. Але вершы, адшуканыя ў нататніку 1924 г. – часу, калі пісьменнік закахаўся ў маладую настаўніцу Ганну Дзянішчык, якая неўзабаве стала яго жонкай, – сведчаць, што Адам Бабарэка меў здольнасці і да “чыстай” лірыкі, пазбаўленай усялякага сацыяльнага падтэксту.

Віктар Вячаслававіч Жыбуль – даследчык літаратуры. Кандыдат філалагічных навук (2003). Закончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (2000), аспірантуру пры ім (2003). Працаваў у рэдакцыях часопісаў “Першацвет”, “Роднае слова”, “Arche”. Цяпер – вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

Да прозы Адам Бабарэка ўпершыню звярнуўся яшчэ ў 1918 г., напісаўшы апавяданне “То толькі сон” і даслаўшы яго пад псеўданімам Янка Кужаль у рэдакцыю газеты “Вольная Беларусь”. Але газету закрылі, і апавяданне было апублікавана амаль праз год у іншай газеце – “Звон”, – што выдавалася ў часы польскай акупацыі. Перыяд, калі А. Бабарэка актыўна друкаваў праязныя творы, быў непрацяглым, але плённым: за 1922 – 1926 гг. пісьменнік апублікаваў больш за 20 апавяданняў і імпрэсій (як пад сапраўдным прозвішчам, так і пад псеўданімамі А. Чэмер, Якім Каліна, крыптанімамі А-м Б-а, А. Б-а). Праязныя творы А. Бабарэкі маюць розныя жанрава-стылявыя характарыстыкі. Ёсць у яго апавяданні гумарыстычнага і сатырычнага зместу (“Мікіта Шпэндзік”, “Амэлька Хабарка”, “Як красназорцы зямлі сцураліся”, “Шклянны бог”, “Цупрон Хлюст”), “бытавыя малюнкі” (“Змітрава вяселле”, “Максім Трапкач”, “Скура гарыць”), успаміны (“У патайках: 3 жыцця за белапольскай акупацыяй”, “У дні белапанскага панавання”), алегарычныя навелы ў стылі коласаўскіх “Казак жыцця” (“Каля балота”), імпрэсіі-прыпавесці (цыкл “Вобразы без рамак і асадкі”).

Невялікая кніга “Апавяданні” А. Бабарэкі выйшла ў 1925 г.

Апавяданні “Дно аднэй душы”, “Нешта пая” (абодва – 1924), “[Двор Сівайчавых]” (1925), “Няскончаныя характарыстыкі” (1926), фельетон “[Здарэнне з Пісаркевічам і Касоўскім]” (1927) засталіся ненадрукаванымі і захаваліся (некаторыя часткова) у рукапісах. Даволі паспяховымі выглядаюць спробы пісьменніка зазірнуць на дно чалавечай душы, стварыць дакладныя псіхалагічныя партрэты: “...Ідзе ён па вуліцы і нічога не заўважае, быццам ён і ні на вуліцы, быццам паўз яго і каля яго ня людзі ходзяць, а так нейкія пытаньні мігаюцца. Ідзе хутка, заўсёды з сьпешкаю, хоць часам і няма куды сьпяшаць, ідзе так, быццам ён – гэта чалавек, заняты важнаю справаю, якому дорага кожная хвіліна, бо [ў] яго многа спраў, многа клопот, і іх патрэбна выканаць. І гэта хадзьба была вельмі падобна да таго, як

хадзілі думкі і адчуваньні ў яго істоце – яны таксама некуды ўсе сьпяшаліся, некуды беглі, ніколі не ўяўляючы сабе, дзе перад, а дзе зад”⁸.

Так А. Бабарэка апісвае Самскага – героя аднайменнай замалёўкі з цыкла “Няскончаныя характарыстыкі”, і героя, з усяго відаць, аўтабіяграфічнага. Бо і аўтар быў гэткім самапаглыбленым філосафам і летуценнікам, жыў “пытаннямі аб розных адцятых рэчах”, “урыўкамі ідэй і паняццяў”, “абрыўкамі малюнкаў нейкіх”. Прынамсі, падобнае ўражанне складаецца, калі чытаеш ягоныя – таксама пакуль не апублікаваныя – філасофскія нарысы, накіды, дзённіковыя запісы. Напэўна, гэтая “перапоўненасць пытаннямі” і стала прычынаю таго, што мастацкая проза ў жыцці пісьменніка паступова саступіла месца эсэістыцы, разважанню пра самыя розныя “глабальныя” праблемы. Так, яму належаць філасофскія эсэ “[Пра абмежаванасці ў дзейнасці чалавека]”, “Аб адпаведнасці з’яў іх значэнню”, «Аб спазнанні чалавекам “прыроднага”» (усе – 1927), «[Аб “добрай волі” і “канечнасці” ў аб’ектыўным свеце]» (1932), “Да спосабаў мыслі”, “[Аб дамінантах светагляду і праблеме абсалютнай ісціны]” (абодва 1931 – 1932), “Аб прычынах” (1933), “Аб людзях і іх інтарэсах” (1934) і інш.

Акрамя вечных пытанняў, А. Бабарэку хвалявалі і надзённыя – асабліва роздумы пра выгнанне. Чаму сотні сумленных беларусаў-інтэлігентаў у 1931 г. апынуліся ў высылцы? Хто быў зацікаўлены ў гэтым? Спрабуючы знайсці адказы, А. Бабарэка прыйшоў да высновы, што “*гэта было аграджэнне сябе ад небяспеч[кі] маючай быць, гэта на ўсякі выпадак... Гэта абяленне сябе. Гэта паказванне сябе дзейнымі, клапатлівымі, рупатлівымі абаронцамі інтар[эсаў] мас. Гэта нажыванне пал[ітычнага] капіт[алу] сабе*”⁹. Так пісаў крытык і філосаф пра кіраўнікоў камуністычнай партыі, якія распачалі ў 1930-я гг. масавыя рэпрэсіі.

Спачатку А. Бабарэка ў высылцы быў настроены аптымістычна. Са свайго незайздроснага становішча ён вырашыў вынесці максімальную карысць. “*На выгнанне сваё я гляджу як на магчымасць (хай сабе не вялікую) набыць рабочую спецыяльнасць, аўладаць тэхнікай, г. зн. тым, што ў сучасны момант раіае перамогу ў змаганні двух сьветаў*”¹⁰, – пісаў ён жонцы 17 ліпеня 1931 г. з Вяцкага дома заключэння. Але наўрад ці набытая ім спецыяльнасць бухгалтара прыносіла яму вялікае маральнае задавальненне. “*Я ў ролі апарата на вучоту, нават не ўсяго апарату, а адна з яго прылад – т[ак] ск[азаць], аўтамаат*”¹¹, – зазначыў Адам Бабарэка ў прыватных нататках. Іншая рэч, што ізаляванасць у расійскай правінцыі, адарванасць ад “літаратурнай барацьбы” не замінала актыў-

ным заняткам самаадукацыяй. Вальтэр, Георг Гегель, Іаган Вольфганг Гётэ, Пётр Крапоткін, Джон Лок, Паола Мантэгацца, Фрыдрых Ніцшэ, Мігель дэ Сервантэс, Бенядзікт Спіноза, Гюстаў Флабер, Артур Шапенгаўэр, Освальд Шпенглер – вось далёка не поўны спіс аўтараў, працы якіх А. Бабарэка грунтоўна вывучаў (не проста чытаў, а канспектаваў, аналізаваў, занатоўваючы ўражанні ад прачытанага) у час высылкі.

Вядома ж, высланыя ў розныя мясціны пісьменнікі-ўзвышаўцы (А. Бабарэка, У. Дубоўка, У. Жылка, Я. Пушча, А. Адамовіч, пазней – Л. Калюга і Ф. Купцэвіч) не мелі магчымасці займацца паўнаважнай літаратурнай дзейнасцю, аднак захоўвалі трывалыя сувязі праз ліставанне, дзе часам абменьваліся і новымі творамі, і думкамі пра іх. Толькі называлі сваю супольнасць ужо не *ўзвышшам*, а *ўздаллем*. Уяўленне пра тое, чым жылі беларускія творцы ў далечыні ад радзімы, даюць дзённіковыя запісы А. Бабарэкі – “Развагі вольным часам” (1932 – 1933) і “Запіскі выгнанца” (1933 – 1934), а таксама нямногія лісты, што захаваліся ад той, трэба думаць, багатай перапіскі. Лісты А. Бабарэкі да А. Адамовіча і У. Дубоўкі зберагліся толькі ў чарнавіках, і некаторыя з іх уключаюць элементы літаратуразнаўчых і філасофскіх даследаванняў – нават у высылцы “беларускі Бялінскі” адчуваў прызвание і патрэбу ў напісанні крытыкі!

Больш за ўсё захавалася лістоў Адама Бабарэкі да сям’і – жонкі Ганны, дачок Элеаноры і Алесі. Менавіта гэтыя жанчыны, нягледзячы на складаныя жыццёвыя варункі, здолелі захаваць рукапісную спадчыну блізкага ім чалавека – Адама Бабарэкі, аўтара, які даўно заслугоўвае выдання свайго Збору твораў. І, дарэчы, праца над такім выданнем ужо вядзецца.

¹ Кундиш, И. Молодая белорусская литература: Очерк / И. Кундиш // Красная Нива. – М., 1927. – № 16. – С. 14.

² Бюлетэнь 1-га ўсебеларускага з’езду “Маладняка”. – Менск: Выданьне ЦБ “Маладняка”, 1926. – С. 63.

³ Конан, У. Адам Бабарэка: Крытыка-біяграфічны нарыс / У. Конан. – Мінск: Маст. літ., 1976. – С. 61 – 62.

⁴ Бабарэка, А. З далін на ўзвышшы / А. Бабарэка // Маладняк. – 1926. – № 1(10). – С. 81.

⁵ БДАМЛМ. – Ф. 407. – Воп. 1. – Адз. зах. 101. – Арк. 4. Гл. таксама: Каўка, А. Спаталенне жывою вадою, або Шляхам Узвышэнства / А. Каўка // Скарыніч: Літ.-наук. гадавік / уклад. А. Каўка. – Мінск: Бел. кнігазбор, 1999. – Вып. 4. – С. 171.

⁶ БДАМЛМ. – Ф. 407. – Воп. 1. – Адз. зах. 50. – Арк. 38 адв.

⁷ Пушча, Я. Збор твораў: у 2 т. / Я. Пушча. – Мінск: Маст. літ., 1993. – Т. 1: Вершы, паэмы, артыкулы: 1922 – 1930. – С. 113.

⁸ БДАМЛМ. – Ф. 407. – Воп. 1. – Адз. зах. 83. – Арк. 1.

⁹ БДАМЛМ. – Ф. 407. – Воп. 1. – Адз. зах. 44. – Арк. 1.

¹⁰ Угасанне: Письма Адама Бабареки из ссылки, тюрем и лагеря: Материалы к биографии / сост., вступ. ст., подгот. текста и коммент. Н. Н. Илькевича. – Смоленск, 2001. – С. 14 – 15.

¹¹ БДАМЛМ. – Ф. 407. – Воп. 1. – Адз. зах. 65. – Арк. 14.

Адам БАБАРЭКА

ВЕРШЫ З НАТАТНІКА

Адам Бабарэка –
студэнт
Мінскай духоўнай
семінарыі.
1915 г.

Ўсе загоны узараны
Плугам сонечнай вясны, –
І заранка пые ранню –
Пошчак ходзіць галасны.

Я сявеньку залатую
Прытулю к грудзям сваім
І ўсе гоні сашнурую –
Напаю віном жывым.

Сонца гляне, косы спусціць.
Песціць стане, як дзіця, –
І красою ўыздзе густа
Рунь салодкага жыцця.

Ўсе загоны узараны
Плугам сонечным вясны –
І заранка пые ранню –
Пошчак звоніць галасны.
1924 г. Кр[асавік]

Звініць пералівамі возера,
Неба пые ў глыбіні, –
І гушкаюць ніцыя лозы
Калыску мяцежнай гульні.

Калышацца сумам дуброва:
Цалуе вада берагі.
І месяц, скудзеліўшы бровы,
У ветра збівае рагі.

І бачу я: сіняя ночка
Жорсткую сцэле пасцель,

Пашастаў у цеснай сарочцы
За вёску задуманы цень.

І чамкае човен мой плиткі
На край набягаючы сум –
На грудзях маіх лепш засні ты! –
Чую я з возера шум.
[1924]

Залатыя ніткі вечар
Тчэ ў палотны над зямлёй.
І гамоніць гулка веча
Пра кастрыцу над ракой.

Месяц-чоўнік у праборах
Жвава плавае ў высі.
І шумліва-звонкім роем
Зелень сеецца праз сіль.

Ападаюць мякка ў полі
Сны – ласкавыя ягняткі.
І схіляе вецер голаў
На плячо да лесу-маткі.

Не звініць струна дарогі:
Песні жнеяў ціха спяць.
І кудзеліць месяц рогам
З белай воўны срэбну гаць.

Уздыхае ціш у лісці:
Пераблытаны ніты.
А на рэчцы сіняй, слізкай
Жабы крохчуць на кусты.
[1924]

Калі хмурыцца ціхая ночка,
Я насцеж душу расчыняю, –
І жаданні ў вясковых сарочках
На начлег выпушчаю да гаю.

У галінах русалкі-дзяўчаты
Задумна пуюць свае песні, –
І я сумны у пушчы купчастай
Свае думы таемнасцю пешчу.

А як рань уварвецца ў дзверы
І са мною абнімецца босым, –
Мне вясёламу хочацца верыць,
Што зямля – гэта вобраз нябёс[н]ы.
[1924]

Падрыхтоўка тэксту Віктара ЖЫБУЛЯ.

НА АРБІЦЕ ТВОРЧАГА ПОШУКУ, ПАТРАБАВАЛЬНАСЦІ І ДУШЭЎНАГА ЦЯПЛА

СЛОВА ПРА МІКАЛАЯ МІШЧАНЧУКА

70

Як добра, што жыццё часам адорвае нас вялікім багаццем – сустрэчай з інтэлігентнымі, разумнымі, шчырымі і шчодрымі людзьмі. Так здарылася, што лёс звёў і мяне з доктарам філалагічных навук, прафесарам, членам-карэспандэнтам Беларускай акадэміі адукацыі, паэтам і цудоўным настаўнікам Мікалаем Іванавічам Мішчанчуком і яго сям’ёй.

Першае, што адразу ярка вызначаецца, – тут, у сям’і, не прынята абмяркоўваць нечыя ўчынкі. Затое часта пачуеш, што камусьці дрэнна і яму трэба абавязкова дапамагчы. Мікалай Іванавіч і Соф’я Аляксандраўна ўмеюць гэта рабіць своечасова і вельмі тактоўна. Таму ў светлы іх дом з радасцю прыходзяць людзі. Тут на ўсіх хапае сардэчнасці і цеплыні. Гасціннасць, шчырасць, адкрытасць – гэта спрадвечная атмасфера іх сям’і. Памятаю, захварэў мой муж, а гэта быў час перабудовы, дастаць патрэбныя лекі было вельмі цяжка. Мікалай Іванавіч доўга распытваў пра дыягназ, рэжым харчавання і адпачынку, а праз некалькі дзён – тэлефонны званок: *“Мы з Соф’яй Аляксандраўнай прагульваліся, зайшлі выпадкова ў аптэку, а там якраз і натрапілі на патрэбныя для Вані лекі. Прывітаем...”* Я ж не сумнявалася, а пазней і абедзве Ірыны – дачка і нявестка – употай раскажуць, як былі “пастаўлены на ногі” ўсе знаёмыя і быў наладжаны інтэнсіўны пошук лекаў. Але для гэтых сціплых людзей галоўнае – зрабіць справу, дапамагчы і ніколі пра гэта не згадаць. Так уважліва яны ставяцца да

ўсіх сваіх знаёмых і сяброў. І добра ведаюць, што ад сардэчнага ўдзелу і шчырых парад праблем у людзей становіцца значна менш...

На ўсё жыццё запомніліся мне адносіны Мікалая Іванавіча да ягонай мамы. Калі я ўпершыню пераступіла парог іх былой кватэры, яна ўжо цяжка хварэла і не ўставала з ложка. *“Гэта мая новая аспірантка, мы будзем з ёй распрацоўваць канцэпцыю жанрава-стылёвых асаблівасцей цвёрдых жанравых формаў”*, – адрапартаваў Мікалай Іванавіч, як перад самым высокім начальствам. Вядома ж, простая працаўніца, далёкая ад навукі, Ганна Апанасаўна не магла даць нам якуюсьці параду, але затое якім гонарам свяціліся вочы жанчыны за яе Міколку.

Ох, гэты Міколка! Ды не, ён быў паслухмяным сынам, дапамагаў па гаспадарцы, добра вучыўся. Але ж быў такі мастак на выдумкі! Аднойчы, яшчэ хлапчуком, прыдумаў такую гульню з абручом: на чыёй галаве ён утрымаецца, той і самы разумны. Дык вось у таварышаў абруч не ўтрымліваўся на галовах, а на Міколкаву галаву ён асеў як ўліты. Але “каранаванаму” і “ўзведзенаму ў сан” самых разумных было не да смеху: абруч ні добраахвотна, ні прымусова не хацеў вызваляць галаву хлопчыка, а затым, пасля ўмяшальніцтва дарослых, павіс на шыі...

Але ж гэта было так даўно. І вось цяпер яе сын сапраўды сярод самых разумных, прафесар... Ці марыла Ганна Апанасаўна пра гэта? Ёй, што зведала гора ваеннага ліхалецця, хацелася вывучыць сына. Марыла, каб стаў настаўнікам. І ён ім стаў. Працаваў у школе, яго любілі дзеці, і раптам загучала такое замежнае слова *аспірантура*. Калі гэта вышэй за чын настаўніка, хто ж будзе прырэчыць... Затым былі абароны кандыдацкай і доктарскай дысертацый.

Я назірала, як, размаўляючы з мамай, Мікалай Іванавіч папраўляе ёй падушку, прыкрывае коўдрай ногі, гладзіць яе рукі і робіць гэта з такой пяшчотай і замілаваннем, што разумееш: тут не толькі кроўная, але і духоўная павязь пакаленняў. Такая ж трывалая і ўгрунтаваная ў глебу штодзённасці павязь існавала і паміж усімі хатнікамі сям’і Мішчанчукоў. Абмяркоўваць пытанні, разам вырашаць іх, дапамагаць адзін аднаму – гэта ўжо сямейная традыцыя.

Вельмі ўважліва ў гэтым доме ставяцца да тых, хто робіць першыя крокі ў навуцы. А геа-

графія жыхарства і працы былых аспірантаў даволі шырокая: Мінск, Магілёў, Брэст, Віцебск, Гродна. Кожны з нас перажыў трапяткое пачуццё павагі і хвалявання, калі Мікалай Іванавіч выносіў свой суровы, але справядлівы прысуд. Наш кіраўнік не імкнуўся згладжваць вострыя вуглы. Гаварыў усё прама, ды яшчэ з пэўнай доляй іроніі. “Чыстка” была грандыёзнай, але вельмі карыснай. Галоўнае патрабаванне нашага навуковага кіраўніка – глядзець на пастаўленую праблему ўсебакова, аналізаваць і адмоўнае, і станоўчае: “Адмоўны вынік – таксама вынік у навуцы. Гэта арыенцір, у якім кірунку рухацца”. У такія хвіліны адчуваеш сябе маленькай дзяўчынкай. І тут у самы разгар “буры і націску” ў праёме дзвярэй абавязкова з’яўляецца стройная постаць Соф’і Аляксандраўны: “Усё, усё, за-працаваліся, пайшлі піць чай!”

“Чай” – гэта быў хітры ход нашага добрага анёла-ахоўніка Соф’і Аляксандраўны. Выдатна ведаючы характар мужа, яна давала яму магчымасць “астыць” ад узрушанасці, супакоіцца. А нас, “непаслухмяных дзяцей”, потым ціхенька дакарала: “Трэба ўсё рабіць, як ён кажа, і ў тэрмін. Абавязкова ў тэрмін”.

У прысутнасці жонкі суровы Мікалай Іванавіч заўсёды становіцца лагодным: “Зараз, сонейка, зараз!” Менавіта сонейка, бо ўзаемапавага – той ласкавы праменьчык, які мацуе сям’ю.

Ад умення жанчыны не толькі ўладкоўваць быт, але ствараць “надвор’е ў доме” шмат у чым залежыць службовая паспяховасць мужа. Соф’я Аляксандраўна – першы дарадца, памочнік і крытык. Заўсёды ў курсе спраў мужа, у віры яго творчых і паэтычных захапленняў. Пры вялікай занятасці Мікалая Іванавіча яна брала на сябе ролю каардынатара працы з аспірантамі, звязвалася з намі па тэлефоне, паведамляла, ці прачытаў наш кіраўнік чарговы “опус”. Яна ж паведамляла мне і вельмі радасную навіну: “Усё.

З жонкай Соф’яй Аляксандраўнай.
Белавежская пушча. 2008 г.

Перарабляць нічога не будзеш. Ухваліў”. А потым ліст ад Мікалая Іванавіча: “Малайчына, усё атрымалася! Выходзім на абарону”.

Трэба аддаць належнае: прафесар Мішчанчук – кіраўнік ад Бога. Ён вельмі чуйна ўлоўлівае нясмелыя намаганні маладых навукоўцаў і дапамагае вызваліць іх творчыя ідэі ад грувасткасці і засмечанасці непатрэбнымі дэталямі, спакваля падводзіць сваіх падапечных да самастойнага вызначэння канцэпцыі даследавання і адсочвае стройнасць пабудовы навуковай працы. “Пісаць трэба лаканічна, каб рацыянальнае зерне не закацілася пад прыгожую, але непатрэбную слоўную завітушку”, – павучаў ён. А часам з’едліва жартаваў: “Ну ты, як футбольная фанатка, размахваеш ідэямі, як транспарантам, а дзе іх удумлівае ўгрунтаванне ў працу?”

Разам з калегамі.
Злева направа: **Генадзь Праневіч, Валянцін Смаль, Мікалай Мішчанчук, Мікалай Аляхновіч.** 2009 г.

Сям'я Мішчанчукоў. Злева направа: **Мікалай Іванавіч** з унучкай **Насцяй**, сын **Сяргей**, **Соф'я** **Аляксандраўна**, **госць з Польшчы Ян Трахімяк**. Мінск. 2001 г.

Але галоўнае – наш кіраўнік засяроджваў увагу на разуменні аспірантамі метадалагічных праблем літаратуразнаўства. Ён пастаянна паўтараў, што станам метадалогіі вельмі часта вызначаецца ступень навуковасці даследаванняў.

Думаю, не толькі я, але і іншыя былыя аспіранты Мікалая Іванавіча Мішчанчука атрымалі добрую школу ўмення быць навукоўцамі. Велізарная працаздольнасць нашага настаўніка і навуковага кіраўніка заўсёды выклікала захапленне. Ён ніколі не адмаўляўся ад той працы, якая была звязана з падрыхтоўкай кадраў вышэйшай кваліфікацыі. Таму не толькі кіраваў аспірантамі і дактарантамі, але з'яўляўся членам некалькіх Саветаў па абароне, быў старшынёй Савета па абароне кандыдацкіх дысертацый у г. Брэсце. Пасля пераезду на сталую працу ў горад над Бугам адразу ўключыўся ў дапамогу тым прэтэндэнтам на вучоную ступень кандыдата, хто па нейкіх прычынах “завіс” на сваёй тэме. З прыходам М. І. Мішчанчука ў Брэцкім дзяржаўным універсітэце імя А. С. Пушкіна аднавіліся абароны кандыдацкіх прац. Мікалай Іванавіч як загадчык кафедры літаратуры наладзіў кансультацыі для тых, хто па нейкіх прычынах выбіўся з каляіны навуковых пошукаў. “Ён даў нам веру ў сябе, у нашы сілы”, – так у прыватнай гутарцы скажа пазней кандыдат філалагічных навук Валянцін Смаль. “Ён падарыў нам радасць творчасці”, – так адзначала загадчык кафедры беларускага літаратуразнаўства, доктар філалагічных навук Зоя Пятроўна Мельнікава. А колькі прыезных слоў у адрас Мікалая Іванавіча я чула ад многіх навукоўцаў: члена-карэспандэнта НАН Бела-

русі М. І. Мушынскага, акадэміка У. В. Гніламёдава, дактароў навук Г. В. Кісялёва, В. П. Рагойшы, Г. К. Тычко, І. Ф. Штэйнера, дацэнтаў Я. А. Гарадніцкага, А. С. Гурскай і многіх іншых.

І толькі аднойчы я па-сапраўднаму спачатку не зразумела Мікалая Іванавіча. Так здарылася, што яго дачка Ірына засталася без навуковага кіраўніка якраз у даволі адказны час афармлення дысертацыйнай працы і падрыхтоўкі яе да абароны. Па сабе ведаю, як цяжка выкінуць нават адну напісаную табой старонку, а тут трэба так адсячы лішняе, каб не нанесці шкоды працы і паказаць яе лепшыя бакі. Мікалай Іванавіч не паддаваўся на ўгаворы паглядзець дысертацыю: *“Няхай прывыкае да самастойнасці! У мяне нестае часу на ўсіх вас! А яна напісала столькі артыкулаў па гэтай тэме, вось хай забудзе, што гэта яе праца, і крэсліць як чужую”*. Вядома, Ірына Мікалаеўна Гоўзіч паспяхова абараніла дысертацыю на радасць бацьку і ўсім нам. І, слухаючы яе абарону, я зразумела вялікую мудрасць прафесара Мішчанчука, якая заключалася ў вялікай павазе да навуковых кіраўнікоў Ірыны – прафесара А. А. Семяновіча, а затым дацэнта І. С. Шпакоўскага. Першага не было ўжо ў жывых... Мікалай Іванавіч, кіруючыся прафесійнай этыкай педагога, не хацеў уносіць свае карэктывы ў навуковую дзейнасць калег.

Мікалай Іванавіч – асоба творчая. Ён піша вершы, навуковыя артыкулы, падручнікі і дапаможнікі для школ. Няўрымслівасць у навучы дае моц і жыццёстойкасць. Магчыма, таму і ўнучку Насцю ён скіроўвае на творчы шлях. Няхай сабе пакуль што ў дзіцячых гульнях з дэдамі Насця падпісваецца пад сваімі дзіцячымі аповедамі псеўданімам *Наста Бужская*, але хто ведае, мо пройдзе час і на літаратурным небасхіле загарыцца яшчэ адна таленавітая зорка з роду Мішчанчукоў, і працягнуцца традыцыі творчай дынастыі.

Мікалай Іванавіч Мішчанчук адзначае 70-гадовы юбілей. Разам са шчырым зычанням здароўя, дабрабыту, плёну ў творчасці імкнуся выказаць сваю ўдзячнасць гэтаму чалавеку асабіста і яго цудоўнай сям'і.

Настаўнік мой, на чысты Ваш парог мне хочацца прынесці ўсе самыя прыгожыя кветкі сусвету, каб выказаць вялікую падзяку за тое, што навучыў не баяцца пакут творчай працы, думаць, быць адказнай за вынікі навуковых пошукаў, і за тое, што Ваш асабісты прыклад годнасці навукоўцы і чалавека натхняе нас, Вашых вучняў, на плённую працу і выхаванне ў сабе чалавечнасці.

Тамара ФЕДАРЦОВА,
дацэнт Беларускага дзяржаўнага
тэхналагічнага ўніверсітэта.

Мікола МІШЧАНЧУК

Літаратура ў кантэксте жыцця

АСАЦЫЯЦЫІ

Маленькая, няпоўная сярэдняя школка ў Суціне Пухавіцкага раёна. У чатырох хатках, ацалелых пасля вайны. Урок рускай літаратуры ў 8-м класе. Як цяпер помню, напружаная цішыня... Каля стала высокі, у вайскавай вопратцы (відаць, не раскашаваў, хоць пасля вайны прайшло дзесяць гадоў) настаўнік – Фралоў Васіль Іванавіч. Чытае свой верш, пра нас, вучняў, бацькі якіх за крыжыкі і нулікі працавалі на калгасных палях, а калі пашчасціла – даяркамі ў саўгасе, дзе за працу з пяці гадзін раніцы і да адзінаццаці вечара з перадышкамі зараблялі – ох, якія цяжкія! – рублі. Пра мяне, васьмікласніка, што праз снежныя гурбы пракладаў за тры кіламетры сцэжку да калыскі ведаў. Радкі літаральна ўрэзаліся ў памяць сваёй сэнсавай важкасцю, афарыстычнасцю, дакладнасцю, лаканізмам:

*Долгий путь напрямик
Через речку пролёт,
И спешит ученик
В то село на урок.*

Першае слова ў гэтым чатырохрадкоўі было, здаецца, іншым, бо зараз, пасля ўсяго перажытага, з вышыні прафесійнага вопыту (так пісаць стала модна!) ацэнкі тэксту ў кантэксте, яно выломваецца з агульнай мастацкай цэласнасці. Відаць, тут было слова, якое дужа напрошваецца, – *трудный*, бо аўтар хацеў сказаць (і сказаў!) пра адоленне вучнем нялёгкага шляху, што вядзе да ведаў, у храм, дзе яны набываюцца. Слова, радкі ўражвалі, узрушвалі, разрываліся ў юнацкай свядомасці, як гранаты, ашаломлівалі ўсіх. І сёння яны выдатныя, невыпадковыя, важкія, значныя. Настаўнік-паэт, які, на жаль, не надрукаваў ніводнага зборніка, якога абмежавалі раённым маштабам – друкаваннем у мясцовай газеце, – змог акцэнтаваць нашу ўвагу на сэнсавых важных словах, вынесшы іх у канец радкоў, на важкіх, як выдых, рыфмах: *напрямик – ученик, пролёт – урок*. Радкі перадаюць ледзь не фізічны рух. Слова становяцца апорнымі, дамінантнымі сігналамі, канстантамі сэнсу – пра нялёгкасць і адначасова рамантыку школьнага навучання, працэсу набывання ведаў: *путь – ученик – урок*. Не збаюся гучных слоў – чатырма радкамі ледзь не абагаўляюцца школьнае навучанне і вучань. А прафесіяналізму колькі хоць бы ў тым жа рыфмаванні! Думаю, што ніхто з рускіх паэтаў у творах з “педагагічным ухілам” не скарыстаў тыя, якімі атачыў свой твор мой Настаўнік.

Мы сядзелі зачараваныя. Мы думалі, што нам расці і расці да ўзроўню нашага Настаўніка. Мы былі гатовыя абараняць яго аўтарытэт сваім стараннем, сваёй любоўю да прадмета. Мы ўведалі з чатырох настаўнікавых радкоў, якое сапраўднае мастацтва, з якіх “цаглінак” складваецца, які яго кошт. Можна, крыху гіпербалізуючы, даведаліся нават больш, чым з асобных прафесійна напісаных, але досыць бясстрасных раздзелаў школьнага падручніка. Перад намі была “жывая літаратура”, а каля школьнай дошкі стаяў яе “жывы творца”.

Па асацыяцыі... У той самай школьцы, што вывела ў людзі. Іншы настаўнік іншай літаратуры. Нуднае завучванне і пераказ падручнікавых палажэнняў. Шматмінутнае дэкламаванне па памяці байкі Кандрата Крапівы “Дыпламаваны Баран”. Калі адказ на пытанне зацягваецца, у пошуках ісціны выдыхаецца вучнёўскае “але...”, настаўнік не дае ні секунды абдумаць, спыняе кплівым і абразлівым “Але... Сядзіць жаба на кале і лушчыць арэхі”. Гэта запомнілася на ўсе астатнія гады. Хутчэй за ўсё, паводле дзеянняў філасофскага закону адзінства і барацьбы супрацьлегласцей. І яшчэ запомніўся адзін метадычны прыём майго другога настаўніка (няхай не крыўдуе на мяне там, дзе ўсе мы будзем, куды кожнага з нас вядзе апошняя дарога). Вучні па парадку – дзесяць ці болей чалавек – падымаюцца і, калі не могуць адказаць на пытанне, стаяць хто як – з усмешкай, роўна і паўдугою, за партай ці на праходзе. На адзінаццатым ці два-наццатым (часта я быў такім) педагагічным эксперымент (а можа, экзекуцыя?) заканчваецца: аўтар правільнага адказу атрымлівае пяць балаў, астатнія па чарзе паўтараюць яго словы і, атрымаўшы “тры за папугайства”, садзяцца. Урок працягваецца далей у зададзеным на самым пачатку рытме. Гэты настаўнік, вядома, вершаў не пісаў. Як помню, ці не на другі год яго перавялі ў іншую школу.

Па асацыяцыі... Настаўнік Алесь Мароз з апавесці Васіля Быкава “Абеліск” дэклагаваў тэзіс пра тое, што рускую літаратуру можна “выкладаць” (які нязграбны і крыўдлівы тэрмін, лепш – “вучыць разуменню літаратуры”!) своеасаблівым спосабам: чытаючы і каментуючы старонкі рамана Л. М. Талстога “Вайна і мір”. Доўга думаў над справядлівасцю настаўнікавага і пісьменнікавага выказвання. Што гэта – звычайны чарговы пратэст супраць навучання слоўнаму мастацтву ты-

мі ж прыёмам, што і пры вывучэнні дакладных дысцыплін? Недавер да паўрочнага вучэбнага працэсу? Абарона эмацыянальнага, а не рацыянальнага падыходу да навучання ў цэлым? Зразумець “методыку” Алеся Мароза дапамаглі два фактары. Першы – шматгадовае перакананне, што мы, захопленыя гісторыка-функцыянальным літаратуразнаўчым метадам, “забываемся” на “жывы тэкст”, мала яго цытуем, асабліва празаічны, у сваіх доследах. У тым ліку – у падручніках для вучняў, студэнтаў, у акадэмічнай гісторыі літаратуры. Наша размова аб прыгожым часам ператвараецца ў схаластычныя развагі пра гісторыю напісання твораў, ідэйна-тэматычны змест, пра герояў і г. д. Сам жа тэкст цытаваць не паспяваем. Няма часу “смакаваць” яго часцінкі-цаглінікі, залацінкі, з якіх ён складаецца. Эканомячы плошчу даследавання пісьмовага і час вуснага аповеду пра твор, мы бяздоказна, як бы напавер, сцвярджаем яго эстэтычную вартасць. У справядлівасці выказанага тэзіса лёгка пераканацца, калі пагартать старонкі артыкулаў школьнага падручніка пра Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча, Івана Шамякіна і іншых аўтараў-эпікаў.

Другі фактар дапамог зразумець думку Алеся Мароза – уважлівае працытанне па частках-часцінках твораў Івана Мележа ды іншых аўтараў пры падрыхтоўцы да чарговых лекцый. Цэлае радовішча, цэлы россып думак адкрыўся перада мной, калі стаў пераасэнсоўваць пачатак трэцяй часткі Мележавай трылогіі пра Палессе “Завеі, снежань...”. Пейзажная замалёўка яскрава-вобразная, дакладна-незвычайная: *“Яркія белыя пасы і латкі толькі дзе-нідзе пярэсцілі панурасць двароў і агародаў. <...> І днямі, і начамаі ўсё стыла на роўнай, шкляной халадэчы. <...> Пад нелагодным небам, вылізаныя ветрам, цьмяна льсніліся заледзянелыя лужы на вуліцы, балотныя разлівы, што падступалі да голых зараснікаў”* (с. 7)*. Яна “адкрывае” споведзь пра лёс палешукоў, якіх па-рознаму (Апейка – угаворами, Дубадзел і Башлыкоў – пагрозамі, “па-бальшавіцку”) далучаюць да новага, калгаснага жыцця кіраўнікі, пра лёс Ганны Чарнушкі, якая кінула выклік трагедыйным абставінам, пайшла насуперак людскім спрадвечным звычаям сямейнага жыцця – кінула нялюбага мужа, пра яе развітанне з каханнем да Башлыкова, што толькі-толькі пачало разгарацца ў душы, на зімовай дарозе. Адкрывае “фонам-падсветкай” – паныла-шэрым, поўным чакання снегу. Застыласць прыроды падкрэсліваецца эпітэтам *нелагоднае* неба, *цьмяна* льсніліся лужы; скаванасць усяго жывога холадам – эпі-

тэтам *шкляная* халадэча, *заледзянелыя* лужы. Уражанне ад пейзажу (калі выйсці за межы прыведзенай цытаты) трывожна-суровае – прырода чакае перамен, а таму, як піша аўтар, *“на самым разыходзе восені і зімы нібы раптам прыпыніўся адвечны рух”*. “Нешта павінна адбыцца”, – думаем мы, чытаючы яскравы кавалак тэксту з запавольным рытмам, з дакладнымі, трапнымі фарбамі, намаляванымі словамі і выразамі, многія з якіх – дзіўныя, гучныя, нашы, беларускія: холад *узяўся мацней*, белыя *латкі* снегу *пярэсцілі* панурасць двароў і агародаў, зіма *не бралася* як след, *голыя* зараснікі *на разыходзе* восені і зімы, *бліскотная* роўнядзь, у *скамянелых* грудках і каляінах дарогі. Чытаем і адчуваем: аўтар жыве мовай свайго народа, не імітуе яе, а выдыхае словы-блесткі.

І далей, за гэтай замалёўкай прыроды, пойдзе не менш яскравае апісанне клопатаў тэхнікі Глінішчанскай школьні Ганны Чарнушкі, якая *“вобмацкам* выбірала *ў вузкую каморку кухні, поцемкі намацвала* запалкі, лямпу. *Лупіла* (заўважым – *не чысціла, не абірала*) бульбу, *паліла ў печы*”, сагравала пакоі настаўніц і класныя памяшканні, і яе *“поўніла беспрычинная радасць”* (с. 7). А затым – у чыста рэалістычным стылі – яно саступіць месца перажыванням маладой жанчыны, якая непакоіцца з прычыны змен у грамадскім (як там, у Куранях?, чаму распаўся калгас у Глінішчах?) і найперш асабістым жыцці (разрыў з Яўхімам Глушаком, клопаты пра дзіця, якое павінна нарадзіцца, пра Васіля, які не змог уратаваць іх каханне). Вось часцінка псіхалагічна паглыбленага ўнутранага маналога гераіні: *“Пільна схаваны ад людскіх вачэй неспакой рос у ёй, насярожваў, не даваў поўна, шырока цешыцца радасцю вызвалення. <...> Яна знарок пасміхвалася з сваёй трывогі: і сцены школы, і Парасчына заступніцтва, і само новае становішча, нагадвала яна сабе, давалі ёй чуць сябе тут усё ж у бяспецы, але цвярозы розум не драмаў, напамінаў няспына, што бяспека гэта не вельмі надзейная. <...>*

З гэтым неспакоем жыў у Ганне яшчэ адзін, пра які ніхто не толькі не ведаў, а і не мог здагадацца, але да якога яна ўсё больш *звыкала* і які ўсё больш вызначаў, як ёй быць, што рабіць далей. *Трэці месяц у Ганне расло, дужэла, заяўляла пра сябе дзіця*” (с. 9). Прыведзены ўрывак тэксту рамана поўніцца хваляваннем гераіні “Палескай хронікі”, вольнае жыццё якой у Глінішчанскай школе, пад апекай Параскі, можа ў любы момант парушыцца нялюдскім учынкам Яўхіма Глушака. Яна і радуецца свабодзе, і пакутуе ад нявызначанасці сітуацыі, ні на момант не дазваляе сабе паслаблення. Такой самай наэлектрызаваанай у псіхалагічных адносінах застанецца яна ў час назірання за паводзінамі аратараў на сходцы былых глінішчанскіх калгаснікаў: Дубадзела, Гайліса, Мі-

* Мележ, І. Збор твораў : у 7 т. / І. Мележ. – Мінск : Маст. літ., 1983. – Т. 7. Тут і далей спасылкі даюцца паводле гэтага выдання з указаннем старонкі ў дужках.

канора, Апейкі, Башлыкова. Апошні ёй здаецца разумным, мужным, выдатным аратарам, але не тутэйшым, рэзкім і пагрозным ва ўзаемаадносінах з людзьмі. І радасць, і гонар, і трывога, і нават замілаванне выяўляюцца зноў-такі ў яе ўнутраных маналагах, што выкрасаюцца з назіранняў над дзеяннямі галоўнага персанажа трэцяга Мележавага рамана: *«Ганна глядзела на Башлыкова, што стаяў цяпліва побач з Барысам, і ад душы шкадавала яго: «Нялёгка, мабуть, ёму бачыць, начальніку! Такое непаслушэнства...» Яна быццам моўчкі супакойвала: не перажывай, глядзі спакойна! Чога было чакаць іншага, калі людзям яшчэ так баліць! Няўжо ты не прадчуваў гэта да сходу! Прадчуваў, канешне, але трэба ж было паспрабаваць! Бо і так пакідаць нельга было!»*

У тую хвіліну яна асабліва, усім сэрцам і розумам, адчула, што і яго абавязак нялёгкі. Цвёрды і яго хлеб. Адчула і праніклася спачуваннем да яго, як бы наблізіла яго да сябе. Стала побач з ім...» (с. 65).

Сказ за сказам, абзац за абзацам, старонку за старонкай (а калі верш – радок за радком) чытаць мастацкія творы мы развучыліся. “Смакаваць” тэкст нам няма часу. Мы сталі патраба-

ваць ад вучняў умення выбіраць сярод некалькіх варыянтаў адказу – па сутнасці, угадваць.

Тэсты... Іх прызначэнне, на маю думку, – забяспечыць прамежкавы кантроль за ведамі “бягучымі”, па пытаннях, якія датычацца гістарычнай, сацыяльнай, а не чыста эстэтычнай значнасці твораў. А канчатковае (выніковае) высвятленне ведаў вучняў пра літаратуру, яе эстэтычную вартасць і значнасць можа паказаць толькі **вусны адказ вучня** або **сачыненне**, яго ўменне адчуць каштоўнасць мастацкага тэксту.

Настаўнік Васіль Іванавіч Фралоў пасеяў у маёй свядомасці асабістым прыкладам, асабістай творчасцю любоў і павагу да сапраўднага мастацтва, тым самым даў штуршок для разгортвання маёй, вучнёўскай, спробы ствараць прыгожае. Настаўнік Алесь Мароз сваімі разважаннямі пра прыёмы навучання літаратуры навёў на роздум пра кансерватызм нашай метадыкі, пра неабходнасць пераклучэння яе ўвагі пры навучанні слоўнаму мастацтву з фактараў грамадска-сацыяльных на фактары эстэтычныя, на вывучэнне тэксту як мастацкай цэласнасці.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Літаратурны ветразь

“ТЫ НАБЫВАЕШ ЗНОЎ КРЫЛАТАСЦЬ...”

ВЕРШЫ УЛАДЗІМІРА НАБОКАВА Ў ПЕРАКЛАДЗЕ МІКОЛЫ МІШЧАНЧУКА

Вядомы літаратуразнаўца Мікола Мішчанчук, акрамя асноўнага, магістральнага шляху сваіх навуковых зацікаўленняў, мае яшчэ некалькі сцверджаных творчых іпастасей – паэт, перакладчык. Ён аўтар зборнікаў паэзіі “Вернасць” (1979), “Трывожуся за белы свет” (1984). Сёлета выдадзены трэці паэтычны зборнік “Струна надзеі”, які складаюць вершы, паэмы, пераклады.

Увага да рускай паэзіі трывала замацавана на навуковым грунце яшчэ кандыдацкай дысертацыяй “Лірыка Я. А. Баратынскага. Папярэднікі і спадчыннікі”, абароненай у 1969 г. Перакладчыцкія шляхі-далягляды паступова вывелі М. Мішчанчука на паэзію рускай эміграцыі: творчасць Івана Буніна, Уладзіслава Хадасевіча, Георгія Адамовіча, Зінаіды Гіпіус і інш. Спакваля ўкладаюцца старонкі будучай анталогіі паэзіі рускіх паслярэвалюцыйных выгнаннікаў; зместава, вобразна, эстэтычна пацвярджаецца выслоўе Марыі Розанавай “Эміграцыя – кропля крыві нацыі, узятая на аналіз”.

У гісторыі рускай эмігранцкай літаратуры асобныя яркія старонкі належаць Уладзіміру Набокаву, які шырокаму чытачу вядомы галоў-

ным чынам дзякуючы скандальнаму раману “Лаліта”. Характарызуючы яго творчасць, Яўген Еўтушэнка сказаў: “Набокаў – бліскучы майстра, можа быць, занадта бліскучы, як бліскаюць хірургічныя інструменты, бразгаючы на халодным мармуровым сталё ў аперацыйнай. У яго творчасці ёсць штосьці ад вісячых садоў Семіраміды, чые карані сілкуюцца не роднай глебай, а самім паведам, у якога няма радзімы”.

Менш вядомы Набокаў-паэт, хоць яшчэ да рэвалюцыі ён выдаў два зборнікі вершаў. Менавіта яго паэтычная творчасць і вабіць М. Мішчанчука. На беларускую літаратурную глебу ўжо “перасаджана” нізка вершаў У. Набокава: “Вандроўнік з елкай” (1925), “Канькабежац” (1925), “Вяршыня” (1925), “Аварыя” (1925), “Білет” (1927), “Расіі” (1939) і іншыя, словы якіх пульсуюць аголеным нервам душы чалавека, прымусова адарванага ад радзімы. Часопіс “Роднае слова” публікуе абраныя на свой густ шэсць вершаў з гэтай нізкі.

Мікола ТРУС.

Уладзімір НАБОКАЎ

* * *

Уначы, як дах касы люляе
 металічны месяца пажар,
 з выпадковага акна страляе
 нечаканы і салодкі ўдар
 музыкі; і адчуваю холад
 шчасця, што стралой у сэрца б'е;
 змрок прамень разбіў, нібыта волат,
 час вандроўкі ў неба настае;
 і паволі я ўзнямаю рукі
 і кірую іх удалячынь,
 ды ў акне змаўкаюць раптам гукі,
 ляпае прахожы па плячы
 і гаворыць: "Здраджвае вам памяць...
 Забаронены палёт даўно".
 Месяцавы пыл грабу рукамі
 і ў маўклівае гляджу акно.
 1924

СОН

Аднойчы ноччу падаконнік
 дождж акрапіў, як парасон.
 Магчыма, Бог адкрыў свой соннік,
 мне дараваў салодкі сон.

Такой знаёмаю трывогай
 усё прасякнута было.
 Мой воз брыў сіняю дарогай,
 ішла якая праз сяло.

Пад мяккім цяжарам атосы
 рыпелі ўнізе пакрысе,
 і ехаў я – душа наросхрыст –
 адтуль, дзе працавалі ўсе.

І зноў працягвалася драма –
 пры кожным павароце сна
 схілялася, рыпела рама
 дажджом прабітага акна.

І я ў сваёй дрымоце сіняй
 не ведаў, ява дзе, дзе сон:
 ноч тая недзе на чужыне,
 той рамы непакойнай стогн,

або рамонак цёплы ў сене
 ля самых губ маіх, вось тут,
 і гэтыя, як лісце, цені,
 што зверху кольцамі цякуць...

1925

* * *

Дзень за днём, уквечана і гучна,
 гіне ў цемры... нікне мар агонь –
 паўстае магілаю дрымучай
 папараць няздзейснення майго.

Ды пад глыбай – надта лёгкадумнай,
 сэрца б'ецца і пульсуе кроў,
 аддрукоўваецца ў ім не тлумнасць –
 вечны воблік маладых лістоў.

1923

* * *

Ты набываеш зноў крылатасць,
 нястомная душа мая,
 імкнешся з сонечнай палаты
 ў далёкі невядомы шлях.

У марах аб крутым палёце
 як мітусішся, б'ешся ты
 ў кашулі неўтаймоўнай плоці,
 у абалонцы гаркаты!

Ці, ціхая, вар'яцтвам тонкім
 шуміш-дудзіш сама з сабой,
 сябе ўяўляючы дзіцёнкам,
 сасной, салоўкам і савой.

Ёсць праўда ў іх – салоўках, совах,
 трымай, любі самападман –
 смерць грамыхне тутім засовам –
 паўстане вечны акіян.

1923

* * *

Ты ўсё глядзіш з-за хмары
 цёмна-шызай,
 і лілія аж свеціцца ў руцэ;
 а мне праз сон так хочацца яшчэ
 пабачыць у дрыготкіх складках рызы
 жывы абрыс пляча, грудзей, калена.

Выявы мне тваёй не перадаць
 ні ў музыцы, ні ў камні, бо глядзяць
 у сон мой з-пад ілба вачэй праменні.
 1923

РАССТРЭЛ

Бывае нейкае навецце:
 ноч пачынае панавачь
 і бачу, як мяне, праз вецце,
 вядуць да рова забіваць.

Прачнуся з жахам, а са стула,
 дзе рэчы леглі дружна ў рад,
 у вочы, нібы зброі дула,
 глядзіць крывавы цыферблат.

Закрыю грудзі – Божа мілы,
 вось зараз у мяне пальне,
 на цыферблат гляджу, бяссільны,
 ён пагражае строга мне.

Свядомасці маёй змярцвеласць
 гадзінніка свідруе бой,
 чужога краю покрыў белы,
 аднак, даруе супакой.

Ды сэрца, як яно б хацела,
 каб па-сапраўднаму было:
 Расія, зоркі, ноч расстрэла
 і – у чаромсе чорны лог.

1927

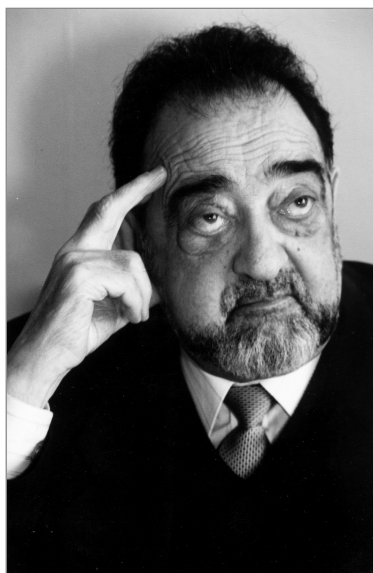
Пераклаў

Мікола МІШЧАНЧУК.

Сяргей ШАПРАН

«БЕЛАРУСЬ СТАЛА МАІМ АРГАНІЧНЫМ “Я”»

ДА 75-ГОДДЗЯ КАРЛАСА ШЭРМАНА

25 кастрычніка паэту і перакладчыку Карласу Шэрману споўнілася 67 гадоў. Урадженец Уругвая і грамадзянін Беларусі, ён памёр у Нарвегіі, але пахаваны ў Мінску. Шмат перакладаў з беларускай, іспанскай, рускай на зноў жа беларускую, іспанскую і рускую мовы. І таму абсалютна справядліва называў сябе масточкам паміж рознымі культурамі.

чалавечы абавязак – ведаць мову і гісторыю той краіны, у якой вы жывяце. На беларускай мове я размаўляю са сваімі калегамі, дзецьмі, унукамі”.

Філолаг-раманіст Карлас Шэрман шмат перакладаў – у гэтым спісе Федэрыка Гарсія Лорка, Ніколас Гільён, Габрыэла Містраль, Пабла Нэруда, Фелікс Піт Радрыгес, Габрыэль Гарсія Маркес, Янка Купала, Якуб Колас, Васіль Быкаў, Аркадзь Куляшоў, Максім Танк, Іван Чыгрынаў, Рыгор Барадулін, Сяргей Ясенін, Аляксандр Блок... Аднак найбольшую вядомасць прынёс пераклад на рускую мову рамана Г. Маркеса “Восень патрыярха”. Гэта была сумесная з Валянцінам Тарасам праца. Як прыгадваў Валянцін Яфімавіч, перакладам зацікавіўся часопіс “Неман”, але Шэрман у той час, у другой палове 1970-х, не ў дастатковай меры валодаў рускай мовай, таму падрыхтаваў падрабязны падрадкоўнік. Мастацкі ж пераклад рабіў ужо Тарас, які пазней распавядаў:

– Мы адразу адчулі, што раман Маркеса – вялікі твор! Сам я, як толькі прачытаў падрадкоўнік, быў ашаламлены! І тады ж мяне ахапіў жак, наколькі я не разумеў, як павінен гучаць раман на-руску! Мне здавалася, што праца будзе непасільнай. Доўгі час я біўся як рыба аб лёд, абсалютна не ўяўляў, як жа падступіцца да перакладу! Пакуль аднойчы мяне не асяніла простая думка (недарэмна гавораць, што ўсё геніяльнае проста). Прыехаўшы да Карласа, я сказаў: “Бяры раман, я ж вазьму цыгарэт пра запас, сяду ў крэсла, і ты чытай мне па-іспанску”. Шэрман чытаў, мабыць, гадзіну. Свае ўражанні я запісваў у выглядзе “абракадабры”. Бо па рытме “Восень патрыярха” – гэта агромністы верлібр. І калі я злавіў яго рытм, яго пералівы і пераходы, калі адчуў унутранае гучанне фразы, якая то паўзла, то раптам ускоквала, то сціскалася, а то ўзрывалася, толькі тады здолеў зрабіць пераклад – працаваў над ім на працягу цэлага года...

З Беларусі быў яго бацька, які ў 1921 г. эміграваў у Паўднёвую Амерыку. Сам жа Карлас Шэрман нарадзіўся ў Мантэвідэа, але сярэдняю адукацыю атрымаў ужо ў Буэнас-Айрэсе (Аргенціна). Пасля вучыўся ў Нацыянальным інстытуце імя М. Марэна па спецыяльнасці “філалогія”, тады ж пазнаёміўся з Паблам Нэрудам і Жоржам Амаду. Быў рэдактарам выдавецтва “Ласада”, затым галоўным рэдактарам газеты “Mi Pueblo...” (“Мой Народзе...”). Аднак у 1956 г., пасля таго як бацька вярнуўся на радзіму і запрасіў прыехаць і сына, Карлас Шэрман разам з сям’ёй пераехаў у Беларусь. Тут ён працаваў токарам на запалкавай фабрыцы і старшым прадаўцом кнігарні, пасля – няштатным перакладчыкам Беларускага аддзялення Усесаюзнай Гандлёвай палаты, Беларускага таварыства дружбы і культурных сувязей з замежнымі краінамі, Беларускага радыё, газет “Знамя юности” і “Советская Белоруссия”. З 1964 г. – бібліёграф, а пазней – загадчык рэдакцыйна-выдавецкага сектара Фундаментальнай бібліятэкі АН БССР.

Друкавацца пачаў у 1952 г. на іспанскай мове ў Аргенціне, у беларускай перыёдыцы – з 1964 г., на беларускай мове – яшчэ праз адзінаццаць гадоў. Карлас Рыгоравіч гаварыў: “Я лічыў сваім абавязкам вывучыць беларускую мову. Няўжо ж вы ў час знаходжання, скажам, у Парыжы запатрабуеце, каб вам адказвалі па-руску? Гэта ваш

Маскоўскі рэцэнзент першага выдання “Во-сені патрыярха” пісаў пасля Шэрману і Тарасу: ваш пераклад на доўгія-доўгія гады застанеца адзіным, бо пераўзысці яго творча немагчыма.

Да слова, Шэрман быў асабіста знаёмы з Маркесам і працяглы час ліставаўся з ім. Напэўна, мала хто памятае, што ў чэрвені 2000 г. у беларускім друку з’явілася развітальнае пасланне Габрыэля Гарсія Маркеса “Марыянетка”:

Калі б Пан Бог не зважаў,
Што я сёння нібыта марыянетка,
Выхіраная з анучаў,
Дый дараваў бы мне
Яшчэ хоць жменьку жыцця,
Я б усё роўна не выказаўся дарэшты,
Але ўсё ж перадумаў бы тое,
Што і зараз кажу...

У суправаджальным тэксце гаварылася: “На днях Габрыэль Гарсія Маркес, стан якога рэзка пагоршыўся з прычыны фатальнай хваробы, з дому разаслаў сваім сябрам у розныя краіны свету развітальны тэкст. У тым ліку і мне”. Аўтарам гэтых слоў і перакладу быў Карлас Шэрман... Ужо калі Карлас Рыгоравіч жыў за мяжой, у 2004-м, мы абмяркоўвалі з ім магчымасць інтэрв’ю са славытым пісьменнікам, і таму ў адным з лістоў ён пісаў: “Адносна Маркеса. Я звязваўся, ён нядаўна з’ехаў у горад Баранкілья, Калумбія, але інкогніта, гэта значыць, што, напэўна, нешта задумаў ці піша, таму сувязі з ім не будзе, пакуль ён не вернецца ў сталіцу Мексікі, дзе ён стала жыве. Сын абяцаў наведанніц аб прыездзе...” На вялікі жаль, тое інтэрв’ю не адбудзецца.

Наогул, даючы адказ на пытанне пра свой менталітэт – беларускі ён ці іспанскі? – Карлас Шэрман гаварыў:

– Мой менталітэт не можа не адрознівацца! Таму што я живу сваім жыццём, чытаю на іспанскай мове і падтрымліваю стасункі з людзьмі з іншых краін. І калі нават думаю пра літаратуру, дык часцей думаю па-іспанску. Справа ў тым, што сустракаюцца людзі, душы якіх па тых ці іншых прычынах знаходзяцца на скрыжаванні культур. І ў школе, і ў вышэйшых навучальных установах мяне вхоўвалі на іспанскай мове, прычым на іспанскай мове Лацінскай Амерыкі. Паколькі ж абарыгенамі гэтых зямель былі так званыя індзейцы, то і вырас я на індзейскіх міфах і паданнях – іх мне расказвала мая маці. І сам я, калі быў студэнтам, ездзіў у экспедыцыі па індзейскіх пасяленнях на рацэ Парана. Мы дабраліся да самай Амазонкі! Я імкнуўся спасцігнуць гэтую культуру і традыцыі. Але, з іншага боку, я сур’ёзна займаўся літаратурай Іспаніі, Францыі, Італіі

і г. д. І ўжо з трэцяга боку, палюбіўшы беларускую культуру, пранікся праблемамі гэтай зямлі, гэтага народа. Тым не менш не сказаў бы, каб быў надта інтэграваны ў беларускую культуру. Я быццам бы масточак паміж рознымі культурамі. У мяне, напрыклад, часам выскочваюць нейкія канструкцыі па-беларуску, якія дакладна супадаюць з іспанскімі канструкцыямі. Я сам пішу на іспанскай мове, бо, за рэдкім выключэннем, не магу пісаць па-беларуску або па-руску. Гэта занадта патаемны занятак. Паэзія ж не пішацца – яна прыходзіць. Аднак магу з вялікай упэўненасцю сказаць, што люблю беларускую літаратуру, люблю маіх беларускіх сяброў-пісьменнікаў.

Шэрман сапраўды любіў беларускую літаратуру. Пра гэта сведчаць нават не словы, а зробленае ім – пераклады найлепшых беларускіх пісьменнікаў, якія кожны раз выклікалі цікавасць па-за межамі Беларусі. “Я зыходжу з рэцэнзій, з водгукаў сур’ёзных крытыкаў, – гаварыў перакладчык. – Больш за тое, я ездзіў у тэя краіны, дзе выдаваліся мае кнігі. І таму мне вядомая непасрэдная рэакцыя публікі. З гэтай прычыны я спакойны за свае кнігі. Праўда, у большай ступені я спакойны за паэзію. Бо ўлезці ў скуру прэзіка складаней. Хаця проза, як я яе разумею, – гэта скрытая форма паэзіі: у ёй таксама закладзены пэўныя рытмы. Але злавіць ключ да прэзічнай кнігі часам значна цяжэй”.

Аповеды Шэрмана пра прыроду паэтычнага перакладу былі вельмі цікавыя. Да прыкладу, ён, які восем разоў рваў свае пераклады Аляксандра Блока, пазней прызнаваўся: “Хаця мне ўдавалася перадаць блокаўскую рытміку, інтанацыі, змест, але не хапала яшчэ нечага, нечага істотнага. Нешта вітае над паэзіяй Блока... Для мяне перакласці верш – гэта заўсёды звышзадача. Але чым складаней, тым цікавей. Хаця, скажам, перакладаць Ясеніна значна лягчэй. І вельмі няпроста – Рыгора Барадуліна, паколькі гэта чалавек з жывымі каранямі, чалавек, які не парушыў ніводнага карэньчыка, хаця даўно жыве ў горадзе. Ён літаральна ўрос у родныя Ушачы. І таму яго паэтычныя формы паддаюцца перакладу значна цяжэй. Дарэчы, пра тое, што перакладаць Барадуліна складана, гаварыў яшчэ нябожчык Навум Кіслік. Пра гэта ўсе ведаюць. Невыпадкава доўгія гады на вершы Барадуліна не маглі напісаць песні! Яго паэзія настолькі арганічная, што часта не паддаецца перастварэнню. Але пераклад – гэта ў прынцыпе сістэма кампенсацыі, сістэма знаходак і страт”.

Між іншым, першым сваім перакладчыкам на беларускую мову Карлас Шэрман заўсёды

назваў Рыгора Барадуліна, які перастварыў яго кнігу “Дождж у Каралішчавічах”, паэму “Накірункі свету” і разам з Васілём Сёмухам – паэтычны зборнік “Сны”.

Любоў да слова ўзнікла ў Шэрмана яшчэ ў дзяцінстве, сам ён прыгадваў:

– Калі сястра павяла мяне ў першы клас – было гэта ў Мантэвідэа, школа месцілася ў шыкоўным парку Радо з яго таямнічым возерам, – я ўспрымаў літары і словы як нешта магічнае, чароўнае! Ужо пазней толькі ўмацаваўся ў гэтай думцы. Бо ў літарах, у гэтых таямнічых знаках, чалавек можа знайсці ісціну. А можа і не знайсці... Дваццаць гадоў таму многія тэмы нашых размоў былі прысвечаны літаратуры: «Знайшоў Пастарнака? А “Новый мир” чытаў?» Гэта быў час культу літаратуры, якая дапамагала нам разумець тыя працэсы, якія адбываліся ў краіне. Але як толькі мы замітусіліся і паддаліся ўплыву кіно і тэлебачання, калі камп’ютэрызаваліся, мы здрадзілі самім сабе і тут жа літаратура адышла на другі план. Тым не менш людзі, якія на-ранейшаму бяруць у рукі кнігі, яшчэ жывыя. Хаця ведаю, што імат якія бібліятэкі свету паспяхова камп’ютэрызавалі цэлыя масівы літаратуры. Аднак якая вялікая розніца: гартаеш ты кнігу ці праглядаеш тэкст на камп’ютэры! Кніга – гэта зусім іншая архітэктоніка: кніжная старонка з яе прасторай белых палёў, з друкаванымі радкамі ўспрымаецца намі ўжо з эстэтычных пазіцый. Невыпадкава сур’ёзная кніга на-ранейшаму застаецца культавым прадметам для многіх адукаваных людзей...

Але не аднымі толькі кнігамі і працай са словам жыве Карлас Шэрман: многія гады ён заставаўся, па сутнасці, правай рукой прэзідэнта Беларускага ПЭН-Цэнтра Васіля Быкава. Шэрман невыпадкава займаўся гэтай справай – яго вельмі хвалявала становішча, у якім апынулася беларуская мова:

– Я лічу, што падмурак любой нацыі і краіны – гэта мова... Да свайго трэба ставіцца з павагай і любоўю. Права на мову – са сферы натуральнага права. Гэта тое, што вы набываеце разам з жыццём, гэта тое, што перадалі вам у спадчыну маці з бацькам. Мову трэба абараняць, бо гэта наш набытак. І нельга выкрэсліваць яго з жыцця і грэбаваць ім. Нельга забывацца, што на гэтай мове абараняў свае дысертацыі ў найлепшых еўрапейскіх універсітэтах Францішак Скарына, што менавіта старабеларуская мова была афіцыйнай мовай Вялікага княства Літоўскага... У таго ж Маркеса, у адрозненне ад беларускіх пісьменнікаў, выдатнае становішча, бо трыста мільёнаў людзей на зямным абшары

свабодна гавораць, думаюць і кахаюць на іспанскай мове. У Маркеса каласальная аўдыторыя! І яму не трэба думаць пра тое, як абараніць сваю мову...

Развагі Карласа Шэрмана прымушаюць задумацца і пра наша жыццё, і пра яго ірацыянальную сутнасць (і тут дарэчы будзе адзначыць, што думкі гэтыя выказваліся чалавекам, выхаваным зусім іншай культурай і грамадствам):

– Практычна кожны з нас сыходзіць у працу літаральна з галавой. І гэтая праца ўсё болей і болей аддаляе нас ад разумення сутнасці неба і зямлі, разумення таго, што ў душы кожнага з нас ёсць свой храм. Мы забываем звяртацца да Бога. Але наогул, што такое Бог? Гэта пятае ці сёмае вымярэнне прасторы. Бог у нас саміх, у нашых душах. Ён не заўсёды звязаны з царквою, з рэлігіяй. Я ніколі не звяртаюся да Бога па імені. Мне ўсё роўна, як яго завуць: Эмануіл, Іегова, Хрыстос, Сонца ці Ярыла. І хаця мяне хрысцілі ў каталіцкім касцёле Буэнас-Айрэса, гэта не істотна, бо храм Богу мы будзем ва ўласных душах. Аднак гарадскі чалавек часта забываецца пра гэта... Паўнаважнасць ён становіцца, калі мысліць і адчувае, калі разумее прысутнасць Бога ў самім сабе. Я ведаю імат каго, хто згубіўся ў гарадской мітусні. Яны сустракаюцца з сябрамі толькі тады, калі трэба аддаць апошні наклон...

У хуткім часе Карлас Шэрман з’ехаў у Нарвегію – ён ужо ведаў пра свой несучасальны дыягназ і таму напярэдадні ад’езду гаварыў: “У першую чаргу буду лячыцца. Да таго ж займуся літаратурай: у мяне цяпер пішуцца вершы, распачатая новая кніга, акрамя таго, я ўжо даўно працую над перакладам адной вельмі цікавай кнігі Хуліа Картасара. Гэта тонкая эсэістыка, перасытаная вершамі. Кніга найскладанейшая і незвычайна цікавая. Наогул кажучы, гэта знакавая для мяне перакладная кніга. Я ж ведаў Картасара – гэта была вельмі цікавая фігура, выдатны празаік...”

У Нарвегіі медыкі вынеслі пісьменніку канчатковы прысуд, тым не менш літаратурную працу ён да апошняга не пакідаў: “Інакш бы я звар’яцеў”, – пісаў у лістах таго часу сябрам... Пагаварыць з ім давялося толькі аднойчы, увосень 2004 г.: Карлас Рыгоровіч раскажаў тады, што перанёс ужо не адну аперацыю, значна схуднеў, цяпер вось часова адпусцілі дадому. Я яшчэ заўважыў, што рады чуць яго, тым не менш, бадзёры голас, але Шэрман адказаў, што ўся справа ў тэлефоне, у нейкім там прыстававанні, а наогул ён задыхаецца ўжо праз тры хвіліны размовы... Пасля ён даслаў дзесятак

электронных лістоў, паведамляў, у прыватнасці, што скончыў мемуары пад назвай “Блуканец”, зборнічак беларускай лірыкі “Вока дня”, кніжку паэзіі на іспанскай мове (“*Пишу, канешне, урыўкамі, хвароба не дазваляе асаблівай актыўнасці, часта пішу лежачы, у бальнічных палатах, і зрэдку дома*”). Паведамляў, што аперацыі робяць з інтэрвалам паўтара-два месяцы і прызнаваўся, што “*надта хочацца дадому, што “засумаваў на дзецях і ўнуках, сябрах і суседзях, на дзіўным жыцці, у якое ўсе паглыбленыя”*”, але вяртанне практычна немагчымае, бо можа скончыцца трагічна...

Карласа Шэрмана не стала 5 сакавіка 2005 г. Праз два дні Рыгор Барадулін прачытаў па тэлефоне:

*Журба ў парадзелым людскім бары
Пра сябе нагадвае штодзённа.
Адлятаюць у вечны вырай сябры.
Душа вечарэе сцюдзёна...*

І тады ж у друку з’явілася развітальнае слова Барадуліна:

“У чужой старане радзіўся, на чужой старане і памёр. Але, думаю, душа ўсё роўна вяртаецца на радзіму бацькоў.

Прысталі ногі ад зямных дарог.

Лунаюць думкі ясназорным шляхам.

Вяртаецца на стомлены парог

Памкненняў цень, які зрабіўся прахам.

Вечная памяць табе, дружа. Дзякуй і даруй, калі чым пакрыўдзіў цябе...

...Сам Карлас Шэрман ніколі не шкадаваў, што пражыў большую частку свайго жыцця ў Беларусі, гаварыў: «*Я прыехаў на радзіму бацькі. І гэтая краіна стала і маёй радзімай. Якая розніца, дзе жыве пісьменнік? Пісьменніцтва – гэта грамадская і ахоўная функцыя. Яна дае нейкія ідэі, думкі, якія, магчыма, будуць падабраныя чытачамі. І для мяне Беларусь стала маім арганічным “я”. Тым больш, што я ведаў пра гэтую краіну з дзяцінства, бо бацька пастаянна мне гаварыў, што рыба эльдарада – не рыба ў параўнанні з лінём, што шыкоўныя чырванабокія яблыкі з Рыа-Негра – лухта, наколькі ёсць белы наліў...*»

Скрыжаванні

Жанна ШАЛАДОНАВА

ТОПАСЫ НАЦЫЯНАЛЬнай ПРАСТОры ў МАСТАЦКІМ СВЕЦЕ ЯКУБА КОЛАСА, МІКАЛАЯ ГОГАЛЯ, ТАРАСА ШАЎЧЭНкі

Прастора, навакольнае асяроддзе спалучаны з грамадска-гістарычным, нацыянальна-культурным фонам, яны змяшчаюць важную інфармацыю пра пэўныя сацыяльныя, этычныя і этнічныя характарыстыкі народа. Яго лад жыцця, менталітэт на працягу стагоддзяў фарміруюцца пад уплывам у тым ліку і прыродна-прасторавых фактараў. Ландшафтныя асаблівасці абумоўліваюць мэтазгоднасць выбару пэўных жыццёвых прыярытэтаў, функцыянальнасць побытавых і культурных звычаяў народа, спецыфіку яго мыслення. Такім чынам, тып прасторы выяўляе сутнасць нацыянальнага жыцця, а ў мастацкім творы выступае разгорнутай і ёмістай метафарай. “Культура заўсёды – спалучанасць чалавека і ландшафту; яе цяжка ўявіць па-за звернутасцю да ландшафту... Бачанне культуры мае на ўвазе ландшафт – бачанне ландшафту мае на ўвазе культуру... Звярнуўшыся да ландшафту, можна шмат даведацца пра культуру. Ландшафт – яе нечаканая сфера, сведчанне, адваротны бок” [5, с. 134 – 135].

Звесткі пра аўтара змеішчаны ў № 5.

Ідэя універсальнай узаемасувязі чалавечай супольнасці і навакольнага ўзыходзіць да хрысціянскага расповеду пра стварэнне свету і чалавека, калі зямны, матэрыяльны, цялесны пачатак быў адухоўлены ўзвышана-нябесным. Знешні, фізічны свет і ўнутрана-духоўны існуюць у такім, на першы погляд, супярэчлівым дыялектычным адзінстве, узаемаабумоўленасці і ўзаемадапаўняльнасці.

Пры аналізе мастацкай спадчыны Якуба Коласа, Мікалая Гогаля і Тараса Шаўчэнкі звяртае на сябе ўвагу шырыня, эпічны размах прасторавых уяўленняў у творах пісьменнікаў. Вылучэнне асноўных прасторавых арыенціраў канкрэтызуе, паглыбляе мадэлі іх аналітычнай трактоўкі. Праз спецыфіку топасаў маляўнічая пластыка апісанняў паўстае як паказчык ідэйна-эстэтычных густаў і выяўленчага майстэрства аўтараў і ключавы момант іх нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

У нашым даследаванні звернемся да асаблівасцей мастацкага выяўлення адных з найбольш прасторава разгорнутых топасаў – *стэпу і поля*. М. Тычына звязвае “вобраз незнаёмага паэ-

ту [Коласу] і яго герою шырокага стэпу” з тым, што “героя заўсёды захаплялі прасторы, якія будзілі ў ім адчуванне вечнай няздзейснасці, незавершанасці быцця” [1, с. 185]. Сапраўды, гэты топас, хоць і з невялікай частотнасцю, прадстаўлены ў паэзіі класіка. У Коласа стэпы маюць класічную блакітна-сінюю колеравую гаму, апетую Шаўчэнкам, і выступаюць такім самым, як у Кабзара, сімвалам прастору і волі.

У Коласа:

*Рваўся ты ў прасторы,
Ў стэп шырокі, сіні.
Ды закалыхалі
Ветрыка пустыні...* [4, т. 1, с. 275].

У Шаўчэнкі:

*І там стэпы, і тут стэпы,
Та тут не такія,
Руді-руді, аж чэрвоны.
А там голубіі.
Зелені, мережані
Нивамі, ланамі,
Високими могилами,
Темними лугами* [6, с. 234].

Стэп у паэзіі Тараса Шаўчэнкі, як і іншыя топасы нацыянальнай прасторы, акрэслены лакалічна, але вельмі выразна, канцэптуальна ёміста, ва ўсім багацці архетыпавай семантыкі. Стэп – прыкметная метафара ў аўтарскай карціне свету – утварае важную частку панарамна разгорнутага ў прасторы і часе маштабнага топасу Украіны. Разам з неад’емным локусам магілы стэп у “Кабзары” выступае як аб’ект гонару, сімвал неўтаймоўнай волі, а таксама паказчык шматлікасці, неўміручасці казацкага насельніцтва. Ва ўсе часы ўкраінцы “*пишались вольными степами*”, якія захоўваюць памяць пра слаўнае мінулае, калі “*аж до моря запорожці / Степ широкий крили*”.

*...а Украйна!
А стэпы шырокі!
Там повіе буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синее море
Вигриває, хвалить Бога.
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В стэпу розмовляють...* [6, с. 52].

Шчодрія, маляўнічыя апісанні цнатлівай прыгажосці ўкраінскага стэпу ў гогалеўскай аповесці “Тарас Бульба” падкрэсліваюць вытанчанасць эстэтычнага густу, асабліва сцісласці света-сузірання мастака. Надзвычайная пачуццёвасць і пранікнёная інтымнасць малюнкаў, рамантычная ідэалізацыя прасторы выдаюць роднаскасць пісьменніка стэпавым ландшафтам, усёй магут-

най стыхіі ўкраінскай прыроды. Невыпадкова Чэхаў назваў Гогаля “стэпавым царом літаратуры”. Захапленне гогалеўскай стэпавай стыхіяй выказаў Бялінскі: “Які разгул пачуцця! Якая раскоша і простасць у апісаннях! Ці ён апісвае прыгажосць сваёй улюбёнай Маларосіі – гэта сын, які лашчыцца да любай матулі”.

Гогаль ужывае прыём рамантычнай гіпербалізацыі, стэп паўстае ў прасторава-часавай бязмежнасці як неўтаймоўная, пульсоўная стыхія. Стварэннем такога аб’ёмнага прасторавага фону пісьменнік нібы рыхтуе глебу для мастацкага ўзнаўлення падзей значных і велічных, стварэння “дзівоснай эпапеі”, “велізарнага малюнка ў цесных рамках, вартага Гамера” (В. Бялінскі). Разгорнутыя, падрабязна-маляўнічыя, шыкоўныя апісанні стэпу арганічна ўпісваюцца ў канцэпцыю гогалеўскага апаведу, дапаўняюць каларытныя вобразы вольналюбных і ваяўнічых герояў. “*Степь чем далее, тем становилась прекраснее. <...> Вся поверхность земли представлялась зелёно-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов. Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; жёлтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесённый бог знает откуда колос пшеницы наливался в гуще. Под тонкими их корнями шныряли куропатки, вытянув свои шеи. Воздух был наполнен тысячею разных птичьих свистов. <...> Чёрт вас возьми, степи, как вы хороши!..*” [2, т. 2, с. 43 – 44].

Прастора стэпу аб’ядноўвае стыхіі паветра, вады і зямлі і тым самым сцвярджае сваю самадастатковасць. Асаблівую грандыёзнасць вобразу надаюць яго дэталёвыя апісанні ў супярэчлівай часавай цэласнасці – дня і ночы: “*Вечером вся степь совершенно переменялась. Всё пёстрое пространство её охватывалось последним ярким отблеском солнца и постепенно темнело, так что видно было, как тень пробегала по нём и она становилась тёмно-зелёною... По небу, изголуба-тёмному, как будто исполинскою кистью наляпаны были широкие полосы из розового золота; изредка белели клоками лёгкие и прозрачные облака и самый свежий, обольстительный, как морские волны, ветерок едва колыхался по верхушкам травы и чуть дотрагивался до щёк. Вся музыка, звучавшая днём, утихла и сменялась другою...*” [2, т. 2, с. 44 – 45].

Увесь дыяпазон гукаў, каляровая стракатасць пейзажу, неўтаймоўнае пульсаванне жыцця выступаюць ускоснай характарыстыкай народа, што насяляе гэты рэгіён. Вядома, што Гогаль на самым пачатку творчага шляху выношваў задуму напісання гісторыі казакаў, у якіх бачыў

“аснову нацыі, яе стрыжань і квінтэсенцыю”. У пачатку 1834 г. у газетах “Северная пчела” і “Молва” і ў часопісе “Московский телеграф” ён друкуе “Аб’яву пра выданне Гісторыі Маларасійскіх казакаў”. Вясною 1834 г. “Урывак з гісторыі Маларосіі” быў апублікаваны ў “Журнале Министерства народного просвещения” (№ 4). У мастацка-вобразнай форме Гогаль разважае пра паходжанне казацкага насельніцтва, яго характаралагічнае аблічча, спецыфіку ладу жыцця і паводзін. Пры гэтым асаблівую ролю мастак надае фактарам прыродна-геаграфічным. Ментальна-псіхалагічнае аблічча ўкраінца Гогаль звязвае са стэпавымі прасторамі. Аўтар падкрэслівае, што на бязмежнай тэрыторыі проста не мог узнікнуць народ-гандляр, а ўзнік “народ ваяўнічы, адчайны, усё жыццё якога спавіта і ўзгадавана войнамі”. Сюды прыйшлі тыя, чыя “буйная воля не магла трываць законаў і ўлады”. Гогалеўская канцэпцыя топасу высвечвае найбольш яскравыя сутнасныя праявы народна-нацыянальнага характару і ладу жыцця, сфарміраваныя ў полі прыцягнення прасторавай стыхіі стэпу.

Адзначыўшы зварот Якуба Коласа да вобраза стэпу, хацелася б падкрэсліць, што ў яго паэзіі дамiнуюць больш адаптаваныя да беларускай географічнай і ментальнай прасторы топасы: “...узгорачкі роднага поля. / Рэчкі, курганы, лясы, / Поўныя смутку і жалёбы нядолі, / Поўныя сумнай красы”. Ідэйна-эстэтычная змястоўнасць топасу поля суадносна з народна-нацыянальнымі ўяўленнямі пра волю, прастор. У гэтым плане семантыка *поля* і *стэпу* амаль тоесная:

Я люблю той свет у полі,
Як вакол усё дрыжыць –
На спатканне песням волі
Дух мой рвецца і ляціць [4, т. 1, с. 144].

Люблю я приволле
Шырокіх палёў,
Зялёнае мора
Ржаных каласоў [4, т. 1, с. 76].

Даследчык Р. Бранд рэканструюе слова ў паўднёва-рускіх гаворках як *sъterъ* і набліжае да слоў *топат*, *таптаць*, аднаўляючы першаснае значэнне як ‘вытаптанае месца’. М. Фасмер выказаў думку пра сувязь караня слова з дзеясловам *тепу* ‘вырубленае месца’. Г. Ільінскі даў рэканструкцыю *стэпу* ў параўнанні з літ. *stiepti* ‘прасцірацца’ [7, с. 87]. Такім чынам, этымалогія слова *стэп* узыходзіць да слоў *тепу*, *тепі* ‘бью, біць, рублю, рубіць’, што азначае ‘вырубленае, выбітае, вытаптанае месца’. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы”, выявіўшы *стэп* як ‘бязлесую раўніну, пусташ’, суадносіць значэнне слова з метафарычным пераносам у географічную тэр-

міналогію анатамічнага тэрміна, праславянскага *sъterъ* ‘хрыбет, спіна ў жывёл’ [8]. Няцяжка заўважыць розніцу традыцый вытлумачэння этымалогіі слова. Этымалагічны экскурс рэканструюе розныя мадэлі жыцця народаў, звязаныя з ландшафтна-геаграфічнай спецыфікай умоў іх існавання. Ландшафтны фактар выступае як вызначальны ў станаўленні пэўнага ладу жыцця, фарміраванні спосабу мыслення. У беларускай моўнай свядомасці больш арганічнымі выступаюць гаспадарча-ўстойлівыя параметры ў шэрагу іншых значэнняў слова, у той час як асаблівасці гістарычнага існавання ўкраінцаў актуалізуюць хаатычны, ваяўнічы змест слова. Стэп з шэрагу гістарычных прычын змяшчае ў сабе ўяўленні пра небяспеку, трагічныя падзеі. Мастацкая традыцыя выяўлення топасу зыходзіць да “Слова пра паход Ігаравы”, дзе стэп паўстае як невядомая, чужая, небяспечная прастора. Традыцыйна фальклорнае вызначэнне стэпу – гэта ‘арэна жыццёвай драмы’.

У паэзіі Тараса Шаўчэнкі заараны, засеяны жытам стэп, як гэта ні парадаксальна, сімвалізуе забыццё ваяўнічага духу, гераічных падзей неспакойнага мінулага.

Верніцеся! Дивітеся –
Жита похилились,
Де паслися ваши коні,
Де тірса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла... [6, с. 46].

Такая пазіцыя тлумачыцца гістарычна сфарміраваным ментальным абліччам казака, які “дзеля абароны веры і Айчыны... часта парываў адносіны з блізкімі людзьмі, пакідаў штодзённыя справы, заняткі, адмаўляючы выгоды мірнага жыцця. Без гэтага няма казакаў!” [3, с. 69]. Тарас Бульба адразу пасля прыезду сыноў з кіеўскай бурсы настройвае іх на адпаведны лад жыцця, акрэслівае шкалу сапраўдных казацкіх каштоўнасцей і прыярытэтаў: “Какая вам нежба? Ваша нежба – чистое поле да добрый конь; вот ваша нежба. А видите вот эту саблю – вот ваша матерь!.. Я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот там ваша школа! Вот там только наберётесь разуму!” [2, т. 2, с. 223 – 223].

Топас поля ў адпаведнасці з фальклорна-песеннымі традыцыямі і прыродна-геаграфічнымі рэаліямі Беларусі займае адно з цэнтральных месцаў у паэзіі Якуба Коласа. Ва ўяўленні мастака гэта гарманічная прыродная стыхія, увяскародная прысутнасць чалавека. Праз топас поля акцэнтаваны меркаванні пра працавітасць беларускага селяніна, яго гаспадарлівасць, угрунтаванасць у жыццё. У беларускай моўнай свядомасці поле традыцыйна ўспрымаецца як выток

хлеба і жыцця, крыніца існавання. Мадэль жыцця беларусаў, як і многіх іншых земляробчых народаў, абумовіла тлумачэнне поля як 'абшару зямлі, прызначанага для ворыва' [8]. Этымалогія слова падкрэслівае яго гаспадарчыя ўласцівасці. Праславянскае *polje* суадносіцца са значэннямі 'полы, пусты, адкрыты, незапоўнены'. Можна суадносіцца са значэннем 'выпаленая (у лесе) дзеля пасеву прастора' ад індаеўрапейскага *rel* 'паліць'. Літоўскае *laukas* 'поле' літаральна ўспрымаецца як 'белае', 'палоска засеянай зямлі сярод лесу' [8].

Паэтычныя замалёўкі Якуба Коласа, у якіх фігуруе топас поля, паказваюць упарадкаванае, устойлівае, цыклічна арганізаванае і размеранае жыццё:

*Шэпчуць згодна каласінкі,
Гойдаюцца нівы,
Ходзіць гоман між збазынкi,
Мілы і шчаслівы.*

*Як старанна заараны,
Поле, твае скаты!
Межы кветкамі ўбраны
Пышина і багата.*

*Над жытамі песні льюцца,
Толькі сонца ўстане.
Люба глянуць, азірнуцца,
Стаўшы на кургане [4, т. 1, с. 196].*

Ландшафты спалучаюць прыродна-рэчыўныя дэталі, з дапамогай якіх сцвярджаецца цэласнасць, гармонія, згода працоўных будняў чалавека, стыхія паўнакроўнага жыцця. Таксама як і стэп, поле выступае кантэкстам, у якім фарміравалася народна-нацыянальная ментальнасць. Важным у семантыцы топасу выступае аб'ект прыкладання стваральных намаганняў чалавека, прастора, неад'емная ад яго побыту, выток стабільнасці і дастатку. Топас поля замацоўвае патрэбы чалавека ў самарэалізацыі, цікавасць да пазітыўных асноў існавання:

*Выйшаў рольнік з хаты ў поле
Ды па межах ходзіць,
Каб пабачыць сваім вокам,
Як бог жыта родзіць [4, т. 1, с. 74].*

Поле, як і іншыя нацыянальныя ландшафты, у ліку якіх лес, сад, балота, мае выражаныя прасторавыя межы ў адрозненне ад безбярэжжа стэпаў, марской стыхіі. Таму позірк мастака слова не гуляе па неабсяжных далях, а скіроўваецца ўглыб жыццёвых з'яў. У пейзажным жывапісе Якуба Коласа пры імкненні да маштабнасці і панарамнасці малюнка падрабязна выпісаны шматлікія дэталі і падрабязнасці. Гэтую асаблівасць мастацкай манеры класіка падкрэсліў

У. Гніламёдаў: «У адносінах беларуса да прыроды шмат сакральнага. Прырода – прамаци народа, прамаци нацыі, прамаци гісторыі. Гэтая асаблівасць нацыянальнага менталітэту шырока адгукнулася ў творчасці Я. Коласа, у якой, аднак, дамінаваў аб'ектыўна-ілюстравальны пачатак... Тканіна яго паэзіі і матэрыял яго вершаў апавядальны, "малюнкавы" (выраз А. Лойкі)». Праз такія "аб'ектыўна-ілюстравальны" погляд мастака слова адбывалася праўдзівае адлюстраванне рэчаіснасці і самаспазнання ў ёй чалавека, вызначэнне ім свайго месца ў сістэме нацыянальна-прасторавых каардынат: "Я люблю гэтыя прасторы, дзе параскіданы людскія сялібы з іх гаспадарліва абсталяванымі дворыкамі, з іх нізкімі хаткамі, верабінамі, ліпамі, вязаўмі і клёнамі, з палеткамі, дзе праходзіць сялянскае жыццё з яго трывогамі і надзеямі, з яго радасцямі і смуткам і дзе маўклівыя сялянскія думкі зліваюцца з думкамі прастораў" [4, т. 9, с. 189]. Такая асаблівасць прасторавай арыентацыі мела свой унёсак у фарміраванне яшчэ і такіх рыс нацыянальнага характару, як засяроджанасць, глыбакадумнасць, філасафічнасць. Трапная заўвага ў дачыненні вачэй Міхала з коласаўскай "Новай зямлі", якія "ўглыб душы глядзяць", можа ўспрымацца як важная характаралагічная асаблівасць, паказальная якасць цэлага народа.

Духовны патэнцыял асобы, нацыі ў яго першародным выглядзе арганічна выяўляецца ў самых простых, непасрэдна чалавечых абставінах, г. зн. у паўсядзённа-побытавых і натуральна-прыродных умовах існавання. Прастора ў сукупнасці ландшафтаў, топасаў валодае інфармацыйна-спазнавальнай функцыяй як інварыянт канцэптуалізаванай, этнічна маркіраванай, сутнасна нацыянальнай карціны свету.

Спіс літаратуры

1. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – Т. 1.
2. Гоголь, Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. / Н. В. Гоголь. – Миргород – Москва : Худож. лит., 1984.
3. Денисов, В. Изображение казачества в раннем творчестве Н. В. Гоголя / В. Денисов. – Симферополь – Киев, 2005.
4. Колас, Я. Збор твораў : у 14 т. / Я. Колас. – Мінск : Маст. літ., 1974.
5. Каганский, В. Л. Ландшафт и культура / В. Л. Каганский // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1.
6. Шевченко, Т. Кобзар / Т. Шевченко. – Київ : Веселка, 1998.
7. Этимология – 1966 : Проблемы лингвогеографии и межъязыковых контактов / Академия наук СССР [редкол. О. Н. Трубачев и др.]. – М. : Наука, 1968.
8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 12.

Мікола ТРУС

“ВАША ІНФАРМАЦЫЯ ДЛЯ МЯНЕ НАДЗВЫЧАЙ КАШТОЎНАЯ...”

ПЕРАПІСКА УЛАДЗІМІРА КАЛЕСНІКА І ЛЮДМІЛЫ КРАСКОЎСКОЙ 1970-х гг.

Равеснік веку паэт Уладзімір Жылка (1900 – 1933) ужо самой датай нараджэння прадвызначыў святкаванне сваіх юбілеяў па круглых датах календара. Пачатак чарговага дзесяцігоддзя кліча да жыцця юбілейныя памяткі-ўрачыстасці, што найчасцей адзначаюцца самай лепшай данінай памяці паэта – выданнем кнігі. Такім быў і 1970-ы год, калі свет убачыў новы зборнік вершаў паэта, рупліва ўкладзены У. Калеснікам, які запрашаў *“прайсці па шляху хваляванняў і роздумаў, абуджаных найдарожшымі для чалавека рэчамі – радзімай, змаганнем за яе і сваё шчасце, характэрнаму прыроды, кахання. Гэтыя каштоўнасці азараюцца ў вершах Жылкі трывожным святлом. Да іх праз пакуты і горыч ідзе чалавек. І ён прыгожы”* [3, с. 14].

Праз 7 гадоў чытач атрымае выспелую за дзесяцігоддзі руплівай працы манаграфію “Ветразі Адысея”.

На завяршальным этапе кампанавання і цэласнага, канцэптуальнага бачання кнігі У. Калеснік звяртаўся да свайго сталага адрасата з Браціславы Л. Краскоўскай: *“Праца мая над кніжкай уступіла ў такую фазу, калі мне патрэбна як можна больш падрабязнасцей, каб не атрымалася схема”*. У лістах гэтага часу зафіксавана і этапная, рабочая назва будучых “Ветразяў...”: “Ул. Жылка і народна-рамантычная плынь у заходнебеларускай літаратуры”.

Перапіска У. Калеснікі і Л. Краскоўскай 1970-х гг. поўніцца мноствам дэталей, удакладненняў, імёнаў. Пра некаторых беларускіх грамадска-палітычных, культурных дзеячаў 1920 – 1930-х гг. стане магчымым адкрыта гаварыць і пісаць толькі ў канцы 1980 – пачатку 1990-х гг.

У 1977 г. чытач атрымае гарманічна зладжаную кнігу – плён даследчыцкай працы У. Калеснікі – і аніяк не будзе здагадвацца, што ў час падрыхтоўкі яе да выдання чыноўнікі ад культуры жорстка патрабавалі ад аўтара: “Або толькі тое пакажаш, або не апублікуем нічога”, а таму ўжо на пачатку 1990-х гг. у лісце да Л. Краскоўскай паважаны даследчык скрушна зазначаў, што *“рэдактары выразалі больш 3-х аркушаў тэксту, з-за чаго парушылася аб’ектыўная раў-*

навага ацэнак твораў і людзей, а прозвішчы многіх дастойных людзей проста немажліва было ўключыць” [5].

Людмілу Краскоўскую ў гэтым ліставанні аддзяляла ад часу навучання ў Дзвінскай беларускай гімназіі больш за 50 гадоў, таму мову і правапіс яе допісаў неабходна разглядаць з папраўкай на час і ўплыў славацкага моўнага асяроддзя, што яе акружала. Але ў гэтым і заключаецца каларыт часу, гэта дакументы эпохі, якія мы не маем права, наследуючы даследчыцкія прынцыпы У. Калеснікі, ні схематызаваць, ні знівеліраваць, што, зрэшты, цалкам адпавядае і рубрыцы часопіса “Роднае слова” – “З архіваў часу”.

Глыбокапаважаная Людміла Іванаўна!

Прайшло ўжо некалькі гадоў з таго часу, як я дастаўляў Вам клопат сваімі роспытамі пра Уладзіміра Жылку. Але паколькі Вы абяцалі мне дапамагчы ў выясненні канкрэтных пытанняў, якія ўзнікнуць у ходзе работы над асвятленнем яго жыцця і творчасці, дык я асмельваюся скарыстацца з гэтага абяцання. Мая праца якраз уступіла ў такую фазу, што без высвятлення гэтых пытанняў я не змагу яе прадоўжыць.

Увогуле, я дужа зацягнуў гэтую працу, бо адначасна распрацоўваў іншыя тэмы, асабліва шмат месца заняла публіцыстычная кніга, якую мне на працягу апошніх пяці год давялося рабіць з Янкам Брылём і Алесем Адамовічам, – кніга пра беларускія Лідзіцэ¹ і пра людзей, якія цудам ацалелі ад знішчэння. Хутка гэтая кніга пад назвай “Я – з вогненнай вёскі” выйдзе ў свет, калі яна Вас зацікавіць, дык рады буду прыслаць. Адначасна з ёю я выдаў кнігу сваіх літаратурна-крытычных эсэ “Зорны спеў”, пісаў і шмат іншых прац, таму зацягнуў справу з творчасцю Уладзіміра Жылкі. Не ведаю, ці здолею закончыць манаграфію пра яго адным заходам, але гэта ўжо будзе захад блізкі да канца. Буду Вам бязмежна ўдзячны за дапамогу ў гэтай справе.

У вершах Жылкі ёсць некалькі любоўных цыклаў, але мне вядома біяграфічная падаплёка толькі першага і апошняга цыкла. А менавіта: інтымныя вершы 1921 – 1924 гадоў прысвечаны сяброўцы паэта па Багародзіцку Л. Сілаевай, з якою ён наладзіў перапіску, будучы на курорце ў Бірштанах. Гэтае “каханне” на адлегласці вычарпалася недзе каля 1923 года. У пісьмах з’яўляецца эпізодычна імя Крыстыны Літінскай, якая

Ліставанне У. Калеснікі і Л. Краскоўскай друкуецца ў “Родным слове” з вераснёўскага нумара. Там змешчаныя ўступны артыкул «Слядамі “Ветразяў Адысея”»: Старонкі даследчыцкага пошуку Уладзіміра Калеснікі» Міколы Труса і лісты 1960-х гг. з уласнага архіва аўтара публікацыі.

Выкладчыкі і вучні Дзвінскай дзяржаўнай беларускай гімназіі. Паўліна Мядзёлка ў трэцім радзе другая злева. Дзвінск, 1923(?) г. Са збору М. Труса. Публікуецца ўпершыню.

пасылала Жылку свае вершы, але ніякіх даведак пра яе мне не ўдалося адшукаць. У Вільні яе не ведаюць. Мажліва, яна падтрымала прыгаслы агенчык пачуцця ў паэта? Ці ведаеце Вы што-кольвек пра яе?

У Празскіх вершах з'яўляюцца эратычныя ўгарна-рэстаранныя матывы ў вершах У. Жылкі. Цікава, ці яны навеяны толькі літаратурнымі ўзорамі, ці мелі пад сабою нейкую жыццёвую аснову? Яны прыпадаюць на 1925-26 гады. Жылка, як і другія студэнты-беларусы, жыў тады вельмі бедна, але гэта быў крызісны пераломны перыяд у яго жыцці і жыцці блізкіх да яго студэнтаў. Мажліва, у сувязі з гэтым крызісам і з'явілася цяга да самазабыцця, "каб запіць гэтую злую напасць", як і піша паэт? Што Вам вядома на гэты конт? У некаторых пісьмах да Жылкі прарываюцца намёкі на тое, што ён вядзе жыццё, не адпавядаючае яго стану здароўя. Што тут было?

Нарэшце, у канцы Празскага перыяду ў Жылкі ўзнікае цікавы цыкл інтымных "вершаў спадзявання", дзе ў рамантычным плане ідэалізуецца характэрнае каханай. Ізноў жа мне не ясна жыццёвая падплёка: ці ён так перажываў надзею на сустрэчу з Сілаевай, ці ў яго з'явілася каханая, здольная абудзіць пачуцці незвычайна адухаўлёныя, супрацьлеглыя ранейшым "піяцка-эратычным" матывам.

Не зусім ясна мне прычына яго скарапасціжнага пераезду з Дзвінска ў Вільню. Прычынай была сутычка з нейкім, каго звалі "яго эксэленцыя". Відаць, гэта быў гімназіяльны бацюшка, які "падстрэльваў" за Паўлінай Мядзёлкай? Ці не змаглі б Вы прыгадаць, у чым была сутнасць гэтага канфлікту? Жылка не быў зацятым бязбожнікам, і, думаю, не на гэтай глебе ўзнік канфлікт.

З глыбокай павагай Ул. Калеснік.

Паважаны сябра!

Я атрымала Ваш ліст з запытаннямі, якія звязаны з творчасцю Уладзімера Жылкі. Досыць доўга я думала над Вашымі запытаннямі, але мала магу Вам дапамагчы.

Імя Л. Сілаевай і К. Літынскай я ніколі не чула. Паміж лістамі, якія я перадала, былі лісты адной жанчыны, але я не памятаю, які там быў падпіс. Эратычныя матывы ў вершах, напісаных у Празе ў 1925-26 гадах, часткова ўзніклі пад уплывамі сучаснай паэзіі. У. Жылка захопліваўся вершамі А. Блока, Бадлера, Волькера. (Ведаеце гэта з яго перакладаў). Тады ён часта быў хворы. Фінансавы палажэнне студэнтаў у Празе было такое, што трэба было рахаваць кожную карону, а У. Жылка ніколі не быў практычным у жыцці. Думаю, што гэтыя прычыны выклікалі вершы падобнага характару. Падчас жыцця ў Празе я не чула, каб У. Жылка да кагось закахаўся. Паміж студэнтамі такія весткі хутка пашыраліся. Магчыма, былі якісь дробныя эпізоды. Інтымныя вершы ў канцы празскага перыяду маглі ўзнікнуць у звязку з паваротам на Беларусь. У. Жылка калі вырашыў павярнуцца, намагаўся як найхутчэй пераехаць. Ён хацеў абавязкова пабачыць бацькоў, а гэта справа цягнулася. У. Жылка пісаў знаёмым да Менску і маім бацькам, каб праскорылі яго паварот. Мае бацькі яму радзілі, каб скончыў універсітэт у Празе і павяртаў ужо з дыплёмам. Але ён не хацеў чакаць, перастаў цікавіцца універсітэцкімі справамі. У гэтым часе мы часцей спатыкаліся, таму што я перасылала лісты. Магчыма, матывы кахання ў вершах гэтага перыяду быў звязаны з радзімай, а не з жанчынай.

Апошняе запытанне: пераезд У. Жылкі з Дзвінска да Вільні. Напэўна прычынай не быў

гімназіяльны бацюшка. З П. Мядзёлка У. Жылка меў толькі камарадскія адносіны. Не ведаю гісторыі паміж бацюшкай і Паўлінкай. Пазнаючы Паўлінку, я не ўяўляю такую камбінацыю. Наколькі памятаю, “эксцэленцыя” звалі Канстанціна Езавітава³, ён быў кіраўніком беларускага аддзела ў Рызе. З ім Жылка мог мець канфлікты, гэта былі розныя характары. Ад’езд Жылкі з Дзвінска быў неспадзяванкай для ўсіх нас. (Ён тады жыў у нашай сям’і). Бацькі яго стрымлівалі, намаўлялі, каб скончыў гімназію і дастаў атэстат. Думаю, што галоўная прычына пераезду была грашовая справа. Магчыма, Езавітаў яму абяцаў якуюсь дапамогу на штудыум, але не даваў. Ведаю, што грашовыя справы яго турбавалі. Мне казаў перад ад’ездам, што ў гэтакі час трэба працаваць для Бацькаўшчыны, а не сядзець у запечку, але ў Вільні яго пераканалі, што трэба вучыцца, і паслалі да Прагі. Здаецца, я ўсе запытанні вырашыла зусім матэрыялістычна. Напісала доўгі ліст, але матэрыялу не знайшла.

З пашанай Л. Краскоўская.

24.VII.74

Паважаны Уладзімір Андрэевіч!

Я паслала 10 чэрвеня г. года ліст, у якім адпавядала на Вашы пытанні аб некаторых дэталях жыцця У. Жылкі. Калі ласка, напішыце мне, ці

**Канстанцін Езавітаў і Сяргей Сахараў
на 1-й нарадзе беларускіх настаўнікаў Латвіі.
Дзвінск. 30.12.1922 г.
Выкадроўка з групавога фотаздымка.
Са збору М. Труса. Публікуецца ўпершыню.**

Вы атрымалі гэты ліст. Калі б Вы мелі яшчэ нейкія пытанні, так я Вам з ахвотай памагу.

Усяго найлепшага
Л. Краскоўская.

Брэст, 2.VIII.74 г.

Шаноўная Людміла Іванаўна!

Ліст Ваш прыйшоў, калі я выязджаў у адпачынак, таму вымушаны адказаць Вам са спазненнем. Прабачце, калі ласка. Ваша інфармацыя для мяне надзвычай каштоўная, без яе мне было б цяжка дайсці да такога тонкага растлумачэння скрытых вытокаў інтымнай лірыкі Уладзіміра Жылкі. Я схільны быў да прамых і яўна агрубленых сувязей паміж зместам твораў і зместам жыцця, а паэт меў больш тонкую сістэму духоўнага рэагавання на жыццёвыя імпульсы, удзельная вага фантазіі ў яго вершах большая, чым мне здавалася, хоць з самага пачатку я лічыў яго закончаным рамантыкам. Вы чулым сэрцам жанчыны падказалі мне ключ да інтымнай лірыкі.

Зварот “эксцэленцыя” ў адносінах да Езавітава з’яўляецца для мяне нечаканасцю. Гэта надае нечаканую вымову некаторым незразумелым раней мясцінам у перапісцы паэта. Не змагу толькі здагадацца, чаму менавіта гэтае велічанне “эксцэленцыя” прыстала да свецкай асобы?

Незразумелы мне і тэрмін *absolutorium*. Што ён азначае?

Ці давалося Вам чытаць аўтабіяграфічны раман чэшскага пісьменніка Андрэя Плаўкі⁴ “Влюбленный в жизнь”? Ён друкаваўся ў нас, у часопісе “Иностранная литература”, нум. 10, 11 за 1972 г. Хацелася б чуць Вашу думку пра даставернасць рэалій, якія там выкарыстаны. Выйшла ў нас, у Беларусі, і кніга ўспамінаў Мухі-Мухноўскага “Пути-дороги”, дзе шмат гаворыцца пра жыццё беларускай студэнцкай калоніі ў Чэхаславакіі. Ці яна Вам цікава? Калі так, дык я ахвотна прыслаў бы яе Вам.

Наколькі мне вядома, у выдавецтве ў Мінску рыхтуюцца да друку ўспаміны П. Мядзёлкі, фрагменты іх апублікаваны ў часопісе “Малодосць”. Ці даводзілася Вам іх чытаць? Мне здаецца, што аўтар прыкметна выхваляецца і ўмалае іншых людзей, з якімі даводзілася працаваць у Дзвінскай гімназіі.

Шчыра дзякую Вам за дапамогу ў маёй працы.

З павагай Уладзімір Калеснік.

29.VII.74

Паважаны Уладзімір Андрэевіч!

Дзякую за Ваш ліст. Хачу адказаць на Вашы пытанні.

Я добра спазнала ўкраінскага паэта О. Олеся⁵, ведаю, у якіх варунках ён пісаў свае вершы, маг-

чыма, таму трохі іначай разумею паэзію другіх пісьменнікаў.

Андрэй Плаўка не чэшскі, а славацкі пісьменнік. Пастараюся прачытаць яго аўтабіяграфічны раман.

Я не памятаю, чаму К. Езавітава называлі эксцэленцыя. Магчыма, гэтак яго клікалі слухачы вучыцельскіх курсаў, дзе ён выкладаў. К. Езавітаў меў высокую рэпрэзентатыўную фігуру, трымаўся досыць самаўпэўнена. Absolutorium – пасведчанне, што скончыў высокую школу (праслухаў патрэбныя лекцыі). На аснове absolutoriuma можна было рабіць дзяржаўныя іспыты альбо дактарат.

Буду Вам вельмі ўдзячна, калі зможаце мне прыслаць успаміны П. Мядзёлкі. Я не маю магчымасці атрымліваць тут беларускія кніжкі. Добра, што яна напісала аб Дзвінскай гімназіі. Там працавалі ў цяжкіх умовах, і патрэбна, каб гэтая старонка з гісторыі беларускай культуры не забылася. Ці жыве П. Мядзёлка? Я маю некалькі фатаграфій з жыцця Дзвінскай гімназіі, калі б яна іх патрабавала.

Вы згадвалі, што выйшлі ўспаміны Мухі-Мухноўскага пра жыццё беларускіх студэнтаў. Я не прыгадваю гэта імя. Магчыма, я не пазнала ўсіх беларускіх студэнтаў у Празе.

Брэст, 12.IV.75 г.

Шаноўная Людміла Іванаўна!

Доўга не мог знайсці кнігі Мухі-Мухноўскага, бо мемуарная літаратура ў нас карыстаецца попытам, і таму затрымаўся з высылкай яе Вам. Цяпер, вясною я пачаў ужо выязджаць на раён і ў адным палескім раённым гарадку знайшоў яе і пасылаю Вам з просьбай пракаменціраваць яе змест у аспекце чэшскага перыяду біяграфіі Ул. Жылкі. Дарэчы, я ўжо больш-менш разгрузіўся ад іншых работ і прыступаю ўшчыльную да манаграфіі “Ул. Жылка і народна-рамантычная плынь у заходнебеларускай літаратуры” – назва гэтая ўмоўная, арыенціровачная і апісальная, на загалоўак пашукаю іншай, больш сціслай. Хацелася б, каб чэшскі перыяд атрымаўся без вялікіх промахаў, якія бываюць звычайна, калі пішаш пра тое, чаго не мог пабачыць сваімі вачыма. Спадзяюся на Вашу апеку ў гэтай справе. Тое, што Вы мне падказалі, ужо засцеражэ мяне ад многіх павярхоўных меркаванняў.

Чакаю на Вашы каментарыі да мемуараў Мухноўскага і Мядзёлкі.

Хацеў бы яшчэ запытацца, ці не прыпомніце Вы, у якім выдавецтве ці кнігарні працавала ў Вільні Ваша маці. Там жа працаваў і Ул. Жылка (перад выездам у Латвію)? У пісьмах да яго пра гэта гаворыцца, але назва гэтай установы не фігуруе. Ведама толькі, што яна займалася забеспячэннем вучэбнаю беларускаю літаратураю

беларускіх школ на Віленшчыне, у Літве і Латвіі, а што гэта была за ўстанова, цяжка здагадацца, мажліва, кнігарня Беларускага выдавецкага таварыства, якое ўтварылася ў Вільні яшчэ да імперыялістычнай вайны.

Не палічыце, шаноўная Людміла Іванаўна, за лішні клопат мае назолістыя пытанні.

Жадаю Вам добра правесці Свята вясны і працы – Першамай.

Ваш Ул. Калеснік.

Паважаны Уладзімір Андрэевіч.

Шчыра дзякую за прысланыя кніжкі П. Мядзёлкі і Мухі-Мухноўскага. Пішу цяпер толькі кататка, каб Вы ведалі, што я атрымала кніжкі. Калі прачытаю кніжкі, у будучым месяцы напішу больш падрабны ліст.

З прывітаннем Л. Краскоўская.

(Далей тэкст надрукаваны на асобным лісце. – М. Т.)

Калі мы жылі ў Вільні, маці нідзе не працавала. Дзе працаваў Жылка перад выездам да Дзвінску, я не памятаю. Я разляпіла ліст, каб гэта напісаць.

Братыслава, 2.8.1975

Шаноўны Уладзімер Андрэевіч!

Выбачце, што я так доўга не пісала. Але пераходзіла на новае памяшканне, пасля пачаліся археалагічныя раскопкі, і некалькі месяцаў праляцела.

Цяпер я зноў перачытала ўспаміны Мухі-Мухноўскага і П. Мядзёлкі, каб магла напісаць свае ўражанні ад гэтых кніжак.

Муха М. пісаў больш канкрэтна, менш намагаўся, каб гэта быў мастацкі твор. Варункі жыцця ў Заходняй Беларусі апісаны правільна. Я вучылася адзін год у Беларускай гімназіі ў Вільні. Там былі і вучні, якія перайшлі з школы ў Навагрудку і жылі ў інтэрнаце. Усе былі з бедных сямей, і жыццё ў інтэрнаце было скромнае. Вас цікавіць галоўным чынам другая часціна кніжкі – эміграцыя. Наколькі я памятаю, факты апісаны правільна. Ацэнку фактаў Муха падае са свайго погляду. Існаваў Беларускі камітэт з Вяршыніным, Укр.[аінскі] грамадскі камітэт з М. Шапавалам. Муху я не памятаю, магчыма, і бачыла яго ў Студэнцкім доме. У Празе было каля 100 студэнтаў-беларусаў. Найбольш было з Заходняй Беларусі, часціна была з Латвіі. Я пазнала Я. Бабровіча, І. Дварчаніна, Т. Грыба (мужа П. Мядзёлкі). Муха згадвае з Латвіі Цвяткова, гэтага не памятаю. Ведаю, што быў марксісцкі гурток, дзе працавалі Л. Вернікоўская і Л. Рыдлеўскі. Правільна паданы факты: свята, дзе выступаў З. Неядлы, прыезд да Прагі Янкі Купалы і М. Чарота, ад'езд Цвікевіча⁶ і Пракулевіча⁷ да БССР. Паміж беларусамі-студэнтамі

Дарчы надпіс
Уладзіміра Калесніка
Людміле Краскоўскай.

*Людміле Іванаўне Краскоўскай
з глыбокаю пашанай і ўдзя-
насцю за сурадзючніцтва і да-
памогу ў працы над гэтай
кніжкай. - аўтар. У. Калеснік*

*б/м
17.6.1978.*

былі асобныя групы, якія не пагаджаліся ў сваіх поглядах. Так што кніга Мухі М. дапаможа Вам зразумець жыццё беларусаў у Празе.

Кніга П. Мядзёлкі. П. М. у маладыя гады была цесна звязана з грамадскай працай на Беларусі і добра пазнала беларускіх працаўнікоў, таму яе кніжка мае такую вартасць. Але яе ўспаміны больш эмацыянальныя і больш суб'ектыўныя.

Не магу зразумець, чаму П. М. пісала такім тонам пра майго бацьку. Яна прызнае, што бацька быў адным з арганізатараў з'езду беларускіх прадстаўнікоў у 1916 г. Тады бацька яе ўлаштваў у Кіеве на працу ў Саюзе гарадоў. Калі П. М. апісвае Дзвінскую беларускую гімназію, так відна, што галоўную арганізатарскую працу там зрабіў бацька (пачынаючы з рамонт будынка, пошуку вучыццялёў). П. М. добра ведала, што беларуская гімназія ледзь трымалася і ўлады шукалі толькі прычыны, каб яе зачынілі. А яна злосна абвінавачвае бацьку, што ён не дазваляў палітычныя гурткі. А што было б з дзесяткамі вучняў беларусаў, калі б гімназію зачынілі?

Не хачу аб гэтым усім пісаць, толькі некалькі фактаў. Пасля судовага працэсу ў Дзвінску бацька прыехаў да Прагі (на апошнія грошы), каб мне сказаць пра пераезд да СССР, пісаць аб гэтым не маглі. Наша сям'я падчас працэсу прадала ўсё, што магла, каб пражыць. П. М. пісала, што бацька аднекуль атрымліваў грошы.

Маю ўражанне, што часць пра дзвінскае жыццё П. М. пісала ў апошніх гадах. Пэўна, і здароўе

ўжо мела кепскае, таму там больш суб'ектыўная ацэнка і менш мастацкі напісана.

Шкадую, што я не ведала аб тым, што П. Мядзёлка жыла да 1974 г. Для мяне Паўлінка заўсёды была сімвалам беларускага адраджэння, таму так цяжка было чытаць яе словы аб Дзвінскай гімназіі.

З пашанай Л. Краскоўская.

Не памятаю, ці я Вам дзякавала за кніжку "Я – з вогненнай вёскі", шчыра дзякую.

Калі ласка, напішыце мне, што атрымалі мой ліст.

Брэст, 1 верасня 1975 г.

Шаноўная Людміла Іванаўна!

Вельмі ўдзячны Вам за зычлівыя адносіны да маіх просьбаў. Ваш ліст з каментарыем кніжак Мядзёлкі і Мухі-Мухноўскага будзе дужа карысны для мяне. Маё пытанне пра тое, дзе працавала Ваша маці ў Вільні, адносілася да працы грамадскай, а не прафесійнай, відаць, і Жылка меў дачыненне да распаўсюджання беларускіх школьных кніжак на грамадскай аснове.

Праца мая над кніжкай уступіла ў такую фазу, калі мне патрэбна як можна больш падрабязнасцей, каб не атрымалася схема. На жаль, мне не ўдалося нічога даведацца пра лёс беларускіх студэнтаў, з якімі Жылка перапісваўся ў Чэхаславакіі, – гэта Васіль Русак і Мікола Чарноцкі. Мажліва, Вам, Людміла Іванаўна, што-кольвек вядома пра іх. Буду рады і ўдзячны за звесткі. Нарэшце, мне патрэбна было б мець фатаграфію Вашу і Вашых бацькоў той пары (20-я гады), можа, зможаце мне высласць хоць часова, я зрабіў бы фотакопію і вярнуў бы Вам арыгінал.

Віншую Вас з наваселлем, відаць, новая кватэра будзе больш зручная за тую, у якой Вы жылі раней.

Адпісваю са спазненнем, бо толькі што вярнуўся з адпачынку – правялі з жонкай месяц у маіх родных мясцінах над Нёмнам у раёне Налібоцкай пушчы – вельмі маляўнічая мясцовасць.

Чакаю на выхад маёй кніжкі літаратурных партрэтаў і нарысаў "Зорны спеў", дзе, між іншым, будзе гаворка і пра рамантычную тэндэнцыю ў творчасці Жылкі Віленскага перыяду.

З прывітаннем і найлепшымі пажаданнямі Ул. Калеснік.

30.XI.75

Шаноўны Уладзімер Андрэевіч.

Толькі цяпер са спазненнем адказываю на Ваш ліст.

Вы пыталіся аб беларускіх студэнтах, з якімі У. Жылка перапісваўся ў Чэхаславакіі, – В. Русак і М. Чарноцкі. Чарноцкага я не памятаю. В. Рукаса я пазнала. Ён жыў у Празе, ажаніўся з чэш-

кай. Я з ім бачылася ў Празе пасля вайны. Тады ён скардзіўся, што там не застаўся ніхто са знаёмых. Не памятаю, дзе ён працаваў. Ведаю, што ён памёр у Празе, здаецца, у 1947 г.

Адносна фатаграфій маёй і бацькоў з 20-х гадоў. Сапраўды, такую фатаграфію не маю. Маю фатаграфіі з Дзвінскай гімназіі, але гэта групы разам з вучнямі. Думаю, што нашы фатаграфіі не варта даваць да кніжкі, яны не звязаны з яго творчасцю. Памятаю, што я пасылала фатаграфіі У. Жылкі (адна з іх ёсць на абгортцы яго кніжкі). Маю адну фатаграфію Жылкі з Крыму 1927 г. Калі б Вы патрабавалі, так я яе перафатаграфую і прышлю. Не ведаю, ці Вы маеце нейкі рукапіс Жылкі. Я знайшла яго верш “Вецер” (але напісаны алоўкам).

Я разумею, што Вам цяпер цяжка сабіраць дэталі з жыцця У. Жылкі. Прайшло больш як 50 гадоў, ужо няма яго супрацоўнікаў, не залішыліся (не захаваліся. – *М. Т.*) дакументы. Тым больш цэннай будзе Ваша праца аб яго жыцці і творчасці.

Калі будзеце мець яшчэ пытанні, звязаныя з Вашай працай, то заўсёды буду рада Вам дапамагчы.

Усяго найлепшага.

Брэст, 17.ІІ.1978

Глыбокапаважаная Людміла Іванаўна!

Віншую Вас з надыходзячым святам – міжнародным днём жанчын, жадаю добрага здароўя і шчасця ў жыцці. З пачуццём удзячнасці пасылаю Вам кніжку пра Жылку і заходнебеларускі рамантызм. Не хапае ў ёй пісем самога Жылкі, асабліва тых, што ён пісаў Чарноцкаму, Дварчаніну, Грыбу, Каўцэвічу і іншым пражскім землякам, але, відаць, з гэтым давядзецца пагадзіцца. Буду Вам удзячны за крытычныя заўвагі і дапаўненні, калі такія ўзнікнуць у часе чытання тэксту.

З павагай Ул. Калеснік.

22.ІІІ.1978

Шаноўны Уладзімер Андрэевіч!

Дзякуй сардэчна за паздароўлення к міжнароднаму дню жанчын, за прысланую кніжку пра Ул. Жылку. Калі яе прачытаю, так Вам напішу свае ўражанні.

Ці Вы не ведаеце, што здарылася з Н. У. Лазававай? Ад мінулага года яна мне не пісала.

Усяго найлепшага.

Р. С. Выбачайце за кароткі ліст, я зламала правую руку і пішу левай.

31.ІІІ.1979

Шаноўны Уладзімер Андрэевіч!

Дзякую сардэчна за паздароўленне з Новым годам. І Вам жадаю ўсяго найлепшага, поспехаў

у навуковай працы. Мая думка пра кніжку “Ветразі Адысея” – беспярэчна добра, што Вы змаглі адшукаць столькі матэрыялу і напісаць аб гэтым перыядзе беларускай літаратуры і агулам жыцця ў Заходняй Беларусі. Некаторых пісьменнікаў і дзеячаў дагэтуль не ўспаміналі. Гэта ўжо гісторыя, і з кожным годам будзе менш магчымасці шукаць патрэбны матэрыял.

З пашанай Л. Краскоўская.

¹ **Лідзіцэ** (Lidice) – шахцёрскі пасёлак у Чэхіі непасрэдна ад г. Кладна. Знішчаны нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў ходзе карніцкай аперацыі 1942 – 1943 гг. за замах чэшскіх патрыётаў на пратэктара акупацыйнай улады ў Чэхіі і Маравіі. Насельніцтва часткова расстраляна, часткова адпраўлена ў канцэнтрацыйны лагер.

² **Паўліна Мядзёлка** (1893 – 1974) – культурна-асветніцкі дзеяч. Выкладчыца, кіраўніца хору і драматычнага гуртка ў Дзвінскай беларускай гімназіі (Даўгаўпілс, Латвія; 1922 – 1925). У яе ўспамінах “Сцежкамі жыцця” вылучаны асобны раздзел “Беларуская дзяржаўная гімназія ў Дзвінску. Шлях у Савецкую Беларусь”.

³ **Канстанцін Езавітаў** (1893 – 1946) – грамадска-палітычны дзеяч. Адзін з арганізатараў беларускага культурна-асветніцкага жыцця, школьнай справы ў Латвіі міжваеннага перыяду.

⁴ **Андрэй Плаўка** (Andrej Plávka, 1907 – 1982) – славацкі паэт, празаік. У канцы 1920-х гг. быў слухачом юрыдычнага факультэта Карлава ўніверсітэта ў Празе. Першы сакратар (1957 – 1963), старшыня (1969 – 1982) Саюза славацкіх пісьменнікаў.

⁵ **Аляксандр Алесь** (укр. Олександр Олесь, сапр. Аляксандр Кандыба; 1878 – 1944) – украінскі паэт. З 1919 г. у эміграцыі (Будапешт, Вена), з 1923 г. у Празе. Бацька паэта Алега Ольжыча. Архіў Кандыбаў захаваў Людміла Краскоўская ў сваім хатнім архіве ў Браціславе, у пачатку 1990-х гг. перададзены на Украіну.

⁶ **Аляксандр Цвікевіч** (1883 – 1937) – грамадска-палітычны дзеяч, гісторык, філосаф. З 1923 г. прэм’ер-міністр урада БНР у Празе. З 1926 г. у Мінску; працаваў у Наркомаце фінансаў, Інбелкульту, Інстытуце гісторыі АН БССР. Асуджаны па справе “Саюза вызвалення Беларусі”.

⁷ **Уладзімір Пракулевіч** (1887 – 1938) – грамадска-палітычны дзеяч. У 1923 г. дзяржаўны сакратар урада БНР на чале з А. Цвікевічам, перабраўся з Коўна (Літва) у Прагу. З 1926 г. у Мінску, працаваў у Дзяржаўнай бібліятэцы БССР. Асуджаны па справе “Саюза вызвалення Беларусі”.

Працяг будзе.

Падрыхтоўка тэксту, каментарыі
Міколы ТРУСА.

Спіс літаратуры

1. **Жылка, У.** Вершы / У. Жылка; склад. і аўтар уступ. артыкула У. Калеснік. – Мінск : Беларусь, 1970. – 135 с.
2. **Калеснік, У.** Ветразі Адысея. Уладзімір Жылка і рамантычная традыцыя ў беларускай паэзіі / У. Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1977. – 328 с.
3. **Калеснік, У.** Задумнасць пілігрыма : [Уступны артыкул] / У. Калеснік // У. Жылка. Вершы. – Мінск : Беларусь, 1970. – С. 5 – 14.
4. **Калеснік, У.** Зорны спеў : Літаратурныя партрэты, нарысы, эцюды / У. Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1975. – 400 с.
5. **Ліст Уладзіміра Калесніка да Людмілы Краскоўскай ад 12.ІІІ.1991.** Захоўваецца ў аўтара артыкула.
6. **Муха-Мухновскі, Г.** Пуці-дарагі / Г. Муха-Мухновскі. – Мінск : Беларусь, 1973. – 216 с.
7. **Мядзёлка, П.** Сцежкамі жыцця : [Успаміны] / П. Мядзёлка // Польша. – 1959. – № 5 – 7.
8. **Мядзёлка, П.** Сцежкамі жыцця : Успаміны / П. Мядзёлка. – Мінск : Маст. літ., 1974. – 242 с.
9. **Slovník slovenských spisovateľov 20. storočia.** – Bratislava : Slovenská národná knižnica, 2001. – 527 s.

Пётр ДАРАШЧОНАК

ПАДПОЛЬНЫ І ПАРТЫЗАНСКІ ДРУК БЕЛАРУСІ Ў ІДЭЙНАЙ БАРАЦЬБЕ З АКУПАЦЫЙНЫМІ ВЫДАННЯМІ

У гады Вялікай Айчыннай вайны побач з кулямётам, гранатай і штыком змагалася друкаванае слова партызанскіх і падпольных газет, лістовак, часопісаў. Насельніцтву акупаваных тэрыторый забаранялася слухаць радыёперадачы з Вялікай зямлі, захоўванне і распаўсюджванне лістовак, падпольных газет жорстка каралася. Немцы разгарнулі масіраваную прапаганду “новага парадку”. Нацысты спекулявалі на нацыянальных пачуццях беларусаў, хібах сталінскай палітыкі. Адною з найважнейшых задач падпольнага друку стала выкрыццё фальшывай ідэалогіі гітлерызму, якая насаджалася са старонак акупацыйных і калабаранцкіх выданняў.

Нямецкай адміністрацыяй (грамадзянскай і ваеннай) у гады вайны быў наладжаны выпуск каля 100 выданняў, у тым ліку нерэгулярных і аднадзёнак, на беларускай, рускай, нямецкай, часткова на польскай і ўкраінскай мовах. Мелі друкаваныя органы і беларускія калабаранцкія арганізацыі і фарміраванні. Яны прапагандавалі палітыку акупацыйных улад, забяспечваючы эфектыўнасць кіравання на захопленых тэрыторыях. Змест такіх публікацый моцна скажаў рэальнае становішча. Газеты ўслаўлялі перамогі нямецкай арміі, публікацыі насілі ярка выражаны антысавецкі, у многіх выпадках антысеміцкі характар. *«Гітлераўскія двуголія звяры... чытаюць, пішуць і нават выдаюць газеты, дзе свае крывавыя расправы называюць “нямецкай культурай” і “новым парадкам”, а дзікія орды нямецкіх людоедаў “вышэйшай расай”»,* – пісала ў № 63 за 1942 г. газета-плакат “Раздавім фашысцкую гадзіну”. Гартавалі веру ў будучую перамогу над ворагам, ідэйна змагаліся з акупацыйнымі выданнямі больш за 170 падпольных рэспубліканскіх, абласных і раённых газет і друкаваныя органы, якія з дапамогай авіяцыі дастаўляліся ў тыл ворага (“Савецкая Беларусь”, “За Савецкую Беларусь”, “За свабодную Беларусь”, газета-плакат “Раздавім фашысцкую гадзіну”, маскоўскія “Правда”, “Известия”, “Красная Звезда”, “Комсомольская правда” і інш.).

Ідэйная барацьба супраць шырока растыражанай хлусні акупацыйных улад вялася па некалькіх асноўных накірунках. Выкрываліся грабежніцкая гаспадарчая палітыка немцаў на беларускай зямлі, міфічныя перамогі на франтах, мерапрыемствы нямецкіх службаў па выва-

зе насельніцтва на працу ў Германію, уцягненні беларускага насельніцтва ў фарміраванні мясцовага самакіравання і паліцыі (Беларуская народная самапомач, Беларускі корпус самааховы, Беларуская краёвая абарона, Беларуская цэнтральная рада, Саюз беларускай моладзі і інш.). Паводле розных звестак, колькасць удзельнікаў калабаранцкага руху ў Беларусі дасягала 80 – 100 тыс. чалавек, прычым значная частка далучалася прымусова.

Нямецкі акупацыйны рэжым усталяваўся на тэрыторыі Беларусі ўжо ў пачатку верасня 1941 г. Быў уведзены новы адміністрацыйны падзел, народная гаспадарка прыстасоўвалася да патрэб рэйха. Прадпрыемствы ў гарадах, “кааператывы” ў вёсках павінны былі служыць сродкам забеспячэння матэрыяльных і харчовых патрэб Германіі і фронту. Праграма каланізацыі ўсходнеславянскіх зямель прадугледжвала прымусовае высяленне і знішчэнне 75% насельнікаў Беларусі.

Падпольны і партызанскі друк з першых дзён акупацыі пачаў паслядоўна выкрываць бесчалавечныя планы гітлераўцаў. Артыкул “Очередной обман германских грабителей”, змешчаны 3 красавіка 1943 г. на старонках газеты Асіповіцкага райкама партыі “За советскую Родину”, пачынаўся з выкрыцця метадаў фашыстаў, якія нібыта прыйшлі сюды для вызвалення краю ад бальшавіцкага прыгнёту, ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі. Але “вызваленне” на справе аказалася масавым знішчэннем мірнага насельніцтва, а “закон” пра новы парадак землекарыстання – нахабнай фашысцкай дэмагогіяй.

У артыкуле “Гітлераўцы ўводзяць рабска-прыгонніцкую працу”, змешчаным 28 жніўня 1943 г. на старонках “Звязды”, тлумачылася схаваная сутнасць стварэння “культурна-паказальных гаспадарак”. На прыкладзе дзейнасці аднаго з такіх маэнткаў у Слуцкім раёне аўтар матэрыялу У. Фёдараў паказаў агідны твар гітлераў-

Раней пад гэтай рубрыкай апублікаваныя матэрыялы Пятра Дарашчонка “Зброяй друкаванага слова: Беларускія перыядычныя выданні ў пачатку Вялікай Айчыннай вайны” (№ 4, тамсама змешчаныя звесткі пра аўтара) і “Летапісцы ўсенароднай барацьбы з ворагам: Падпольны і партызанскі друк Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны” (№ 7).

скага гаспадара: *“Усе лепшыя землі, сенажаці і выганы, уся жывёла і грамадскія будынкі, а таксама сяляне акаляючых вёсак перададзены нямецкаму памешчыку. Сяляне ва ўзросце ад 15 да 75 год... абавязаны штодзённа з’яўляцца на работу к 6 гадзінам раніцы... Не даецца ніякай скідкі ні многадзетным жанчынам, ні тым жанчынам, у якіх маюцца грудныя дзеці”*. Вядзенне “культурнай гаспадаркі” спалучалася з сярэднявечнай жорсткасцю: у час пасяўной кампаніі 37 чалавек падвергліся катаванням, сярод іх былі 8 жанчын з груднымі дзецьмі. За катаржную працу выдавалі такія мізэрныя пайкі, якіх хапала толькі на трэць устаноўленага тэрміну. Затое нормы здачы ўраджаю і прадуктаў – больш за 300 кг хлеба, 400 – 500 кг бульбы з кожнага засеянага гектара, да 100 кг мяса з гаспадаркі – прыводзілі пасля разліку з немцамі да поўнай адсутнасці ў хатах зерня і бульбы.

Якуб Колас пісаў у артыкуле “Здраднікі” на старонках газеты “Савецкая Беларусь”: *«Усе патугі нямецкіх ашуканцаў скіраваны ў адзін бок, нацэлены на адзін пункт: давесці, што фашысцкі “новы парадак” ёсць самы дасканалы на свеце. Свайго цірольскага яфрэйтара, шпіка і душагуба Гітлера яны абярнулі ў новага месіяша і не шкадуюць сваіх языкоў, каб вылізаць бруд сусветнага бандыта і машэнніка»* (Савецкая Беларусь, 1943, 24 крас.).

«Як вяроўкай абвілі шыю селяніна нечуваныя падаткі, непасільныя пастаўкі, – пісала 3 чэрвеня 1943 г. у перадавым артыкуле “Паднімайся на барацьбу” слупкая раённая газета “Народны мсцівец”. – Прыходзіцца плаціць за ўсё, і за тое, што дыхаеш наветрам “Новай Еўропы”, і за тое, што трымаеш сабаку, і за тое, што маеш сваю хату, здаваць яйкі за тое, што трымаеш курэй, і за тое, што не трымаеш іх, здаваць малака па 400 літраў з першай каровы, а з другой – 600. Немцы зайздросцяць на наша дабро, на наша багацце, яны хочуць жыць нашай працай, нашым потам, піць нашу кроў».

Акупанты, што хацелі пакарыстацца народным багаццем, атрымлівалі рашучы адпор. Баранавіцкая абласная газета “Чырвоная звязда” ў нумары ад 1 чэрвеня 1943 г. адзначала: *«Вядомыя сотні фактаў, калі партызаны адбіраюць у немцаў дабро і вяртаюць яго насельніцтву, у якога немцы яго награвілі. Толькі адзін партызанскі атрад “Іскра” адабраў у нямецкіх рабаўнікоў і вярнуў сялянам 8 тысяч пудоў хлеба, значную колькасць жывёлы і іншае дабро»*.

Нямецкая прапагандысцкая машына дарэмна старалася ачарніць падпольны і партызанскі рух, называючы яго ў загадах, распараджэннях, публікацыях на старонках фашысцкіх газет і іншых матэрыялах “бандыцкім”, варожым ін-

тарэсам беларускага насельніцтва. Вяскоўцы актыўна дапамагалі партызанам прадуктамі, вопраткай, часта сустракаліся з партыйнымі і камсамольскімі работнікамі на грамадскіх сходах.

У лютым 1943 г. прадстаўнікі Генеральнага камісарыята Беларусі былі захоплены ідэяй моладзевай арганізацыі. Неўзабаве распачалася падрыхтоўка да ўтварэння Саюза беларускай моладзі (СБМ). Запрацавалі навучальныя цэнтры – у Альберціне (для хлопцаў) і Драздах каля Мінска (для дзяўчат). Былі створаны друкаваныя органы СБМ – штомесячнік “Жыве Беларусь”, навучальна-інструкцыйныя “Вучэбны лісток” і “Дзённік загадаў”.

Толькі на старонках “Беларускай газеты” з чэрвеня да снежня 1943 г. з’явілася больш за трыццаць публікацый пра дзейнасць СБМ. Гітлераўская прапаганда арыентавалася на падман і заняволенне маладых беларусаў. *«Вы павінны стаць жаўнерамі Новае Еўропы, – адзначаў В. Кубэ ў публікацыі “Мы заклікаем беларускую моладзь”, – а не заставацца нявольнікамі жыдоў ды камуністых. Вы павінны дапамагчы ачысціць Вашу радзіму ад чырвонага бандытызму і гэтым здабыць права на родную зямлю»* (Беларуская газета, 1943, 22 чэрв.).

Статут СБМ ставіў задачы *“вызваліць беларускую моладзь ад варожых і шкодных уплываў, адрадіць яе маральна і ўздаваць у дусе новай Беларусі пад новым правадырствам нацыяналістычна-Нямеччыны”, рэкамендаваў весці “нацыянальна-патрыястычнае ўздаванне праз азнаямленне з мінуўшчынаю беларускага народу й краю, вывучэнне роднае беларускае мовы й культуры”, бачыў сваёй мэтай “выжыць у народзе нявольніцкую псыхіку” і развіць такія рысы душы і характару, “каб беларускі народ, які мае чыста арыйскае паходжанне, можна было з годнасцяй прыняць у сферу эўрапейскае культуры”*. Ідэолагі нацызму хацелі *“выпрацаваць тып фізічна дужага, працаздольнага й жыццярадаснага беларускага юнака й здаровае беларускае дзяўчыны, якая ў будучыні павінна стаць высокамаральнаю жонкаю і добраю маткай”*. Была ў планах і такая перспектыва – *“даць беларускай моладзі магчымасць звярнуць свой погляд да невычарпальных багаццяў двухтысячагоднай арыйскай культуры й пазнаць мінуўшчыну свайго народу й ягонага жыццёвага прастору”* (Беларуская газета, 1943, 22 чэрв.).

СБМ будаваўся па прынцыпе дзейнай у фашысцкай Германіі арганізацыі “Гітлераўская моладзь” (Гітлерюгенд), трымаў стратэгічны курс на выхаванне ўсяго грамадства ў рэчышчы сваіх праграмных ідэй. Перад пачаткам 1943/1944 навучальнага года наладжваліся экскурсіі актывістаў СБМ у Германію, каб беларуская моладзь

пазнаёмілася з метадамі арганізацыйнай працы Гітлерюгенда, кіраўнікі якога выдзелілі сродкі на танную форму для сяброў СБМ.

Уласная уніформа і эмблема, палітычная адукацыя, культурна-асветніцкая дзейнасць, вайсковая муштра, каманды, лагеры і беларускія вайсковыя маршы – усё гэта павінна было прыцягнуць у СБМ, паводле меркавання яго лідэраў, шматлікіх прадстаўнікоў беларускай моладзі. Важная роля ў папулярызацыі дзейнасці саюза адводзілася калабаранцкаму друку. “Беларуская газета” ў матэрыяле “Беларуская моладзь арганізавалася” расказала, як члены саюза прымалі так званае “забавязванне” над магіламі нямецкіх ваенных на ўсходнім баку шашы Мінск – Смаленск: *“На магілах нямецкіх герояў мы прысягаем, што будзем змагацца з усіх сілаў, пакуль ня будзе пераможаны бальшавізм. Будзем працаваць і змагацца за нашу Бацькаўшчыну і за новую Эўропу”* (Беларуская газета, 1943, 26 чэрв.).

Мікалай Дастанка, былы рэдактар случкай падпольнай газеты “Народны мсцівец”, у артыкуле “Старонкі жывой гісторыі” ўспамінаў, як падпольнае выданне выкрывала гэты манеўр гітлераўцаў: *«Генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ, або, як проста яго называюць, бандыт у кубе, па загаду сваіх гаспадароў рашыў арганізаваць “Саюз беларускай моладзі”. Для моладзі, уступіўшай у фашысцкі саюз, нават прыдуманая кляймо – ромб, на ім чалавечы чэрап, два крыжы, рыдлёўка і кінжал, над якімі надпіс: “СБМ” – напэўна, “смерць беларускай моладзі”. Газета развянчала каварную задуму немцаў, заклікаючы яе змагацца, а не супрацоўнічаць з акупантамі: “Моладзь Слуцшчыны! Ні адзін не ўступайце ў фашысцкі саюз моладзі. На кожную правакацыю гітлераўцаў адкажам новай хваляй партызанскага руху”*» (Чырвоная змена, 1958, 5 мая).

Кіраўнікі партызанскага руху ў Беларусі ставілі задачу перад падпольнымі абкамамі і райкамамі партыі – не дапусціць колькаснага росту саюза і атручвання нацысцкай ідэалогіяй падлеткаў і моладзі на акупаваных тэрыторыях. Падпольныя і партызанскія газеты і часопісы разгарнулі шырокую контрпрапаганду, з’едліва высмейвалі сімваліку саюза, экскурсіі ў трэці рэйх і іншыя мерапрыемствы СБМ. Падпольшчыкі ў лістоўках і перыядычных выданнях даводзілі беларускаму насельніцтву, што фашысты хочуць фізічна знішчыць моладзь, якая вядзе барацьбу з акупантамі, сфарміраваць за кошт беларускіх хлопцаў і дзяўчат рэзервы працоўнай сілы для далейшага вывазу на работу ў Германію, выкарыстоўваць эсбэмаўцаў у барацьбе з партызанамі. СБМ веў актыўную працу пераважна ў

вялікіх гарадах і мястэчках, куды партызанам было нялёгка даступіцца. Выкрыццё правакацыйных планаў кіраўнікоў саюза ў друкаваных перыядычных выданнях, лістоўках вялося на прыкладзе канкрэтных фактаў духоўнай апустошанасці і цынізму гітлераўскіх бандытаў, іх бязлітасных адносін не толькі да дарослых, але і да дзяцей.

Нацысцкія прапагандысты спекулявалі на нацыянальных пачуццях беларусаў, хібах сталінскай палітыкі. Калабарацыяністы вялі адкрытую ці завуальваную прапаганду нацысцкіх ідэй у матэрыялах розных кірункаў: культура, адраджэнне, жыццё моладзі і падлеткаў. Зацікавіць і перацягнуць на свой бок моладзь, падтрымка якой у далейшай палітычнай барацьбе з цягам часу стане вельмі значнай, – гэтай канчатковай мэце служылі не толькі прапагандысцкія артыкулы пра дзейнасць СБМ, але і публікацыі, дзе паказвалася, як ледзь не з бацькоўскай стараннасцю гітлераўцы клапацяцца пра беларускіх дзяцей. Артыкул “Открытие детского дома Союзом борьбы против большевизма” ствараў уражанне, што гэта не першы дзіцячы дом на рахунак дадзенай арганізацыі. Пасля апісання таго, як утульна і прыгожа ў яго пакоях, прыводзіўся тэкст выступлення прадстаўніка гарадской адміністрацыі Мяншагіна. Звяртаючыся да дзяцей, бацькоў якіх забілі немцы, ён адзначыў: *“Многія з вас пазбаўлены сваіх родных, але вы знойдзеце тут бацькоўскую ласку і клопат. Тыя, хто старэйшы ўзростам, ведаюць, што пра дзяцей у Савецкім Саюзе ніхто не клапаціўся, яны жывуць у заканурках, бадзяюцца ў лахманах, спяць пад плотам”* (Речь, 1944, 12 крас.).

Рэальнае стаўленне да дзяцей адлюстроўвалі не толькі публікацыі партызанскіх газет, але і лістоўкі, друкаваныя адозвы да насельніцтва. У лістоўцы ЦК КП(б)Б “Освейская трагедия”, выпушчанай у друкарні газеты “Большевистская трибуна”, гаварылася: *“З холодным садызмам дзікіх звяроў немцы спалілі жывымі і ўтанілі ў рацэ Свольна 3639 мірных жыхароў... Гэта 2118 дзяцей да дванаццацігадовага ўзросту, 310 старых пасля 50 гадоў... Карнікі сханілі і сагналі на катаргу ў праклятую Германію 2615 мужчын і жанчын. Рабаўнікі-немцы забралі ў насельніцтва апошнюю жывёлу, увесь хлеб і дамашнія рэчы. Ахвяры нямецкага тэрору падвергліся жудасным здзекам... На грудзях і спіне 8-гадовага хлопчыка Юхневіча з в. Бяляны нямецкія каты выразалі пяціканцовыя зоркі, а потым кінулі яго ў палаючы дом”*.

Абяцанні шчаслівай будучыні “без яўрэяў і бальшавікоў”, распальванне варожых адносін да савецкай улады і антысемітызм мелі месца

ў публікацыях практычна кожнага нумара акупацыйных выданняў. Скіраваць падлеткаў на поўную адсутнасць такіх паняццяў, як гуманізм, дабрыня, пяшчота, – відавочна, было ў падтэксе падручнікаў і праграм выкладання нацысцкага ўзору, а перавод “народных школ” на лацінскі алфавіт з чэрвеня 1942 г. сведчыў пра мэтанакіраваную праграму анямечвання беларускай моладзі. Да таго ж прафашысцкая сістэма адукацыі, дзе большасць часу адводзілася на вывучэнне нямецкай мовы, не дазваляла дзецям атрымліваць веды вышэй за ўзровень пачатковай школы і вяла да сапраўднага знішчэння адукацыі ў Беларусі, узгадавання малаадукаванага работніка, які без лішніх разважанняў мацаваў бы ўласнай працай дабрабыт рэйха.

Дзейным сродкам выкрыцця адукацыйнай палітыкі быў паказ рэальных фактаў у дачыненні да вучняў і настаўнікаў. У матэрыяле “Издательство над учителями”, змешчаным 5 студзеня 1944 г. у газеце “Искра” Валожынскага райкама партыі, паведамлялася пра гаротны стан школ, у якіх не было наглядных дапаможнікаў, дроў для ацяплення, а былі пабітыя вокны. *“Па загадзе фашысцкіх улад кожны настаўнік ад сваёй каровы здае малако для нямецкай арміі, а тыя настаўнікі, якія маюць свайго каня, павінны адбываць гужавую павіннасць, – пісаў аўтар нататкі. – Гэта значыць, што настаўнік, займаючыся народнай адукацыяй, павінен яшчэ выконваць загады крывавых катаў і вывозіць ім нарабаванае дабро ў сялян”*. Школы, арганізаваныя гітлераўскімі заправіламі, названыя ў публікацыі сапраўдным здзекам з адукацыі беларускага народа, яго культуры і настаўнікаў.

Адна з пастаянных тэм нацысцкай прапаганды – вярбоўка насельніцтва на работу ў Германію. Нямецкім уладам у другой палове вайны катастрофічна не хапала таннай працоўнай сілы, на плечы якой можна было б ускласці самую цяжкую працу пры мінімальным затратах. Выданні калабарацыяністаў запэўнівалі чытачоў, што іх праца на германскіх заводах і фабрыках, у сельскай гаспадарцы мае выключнае значэнне, што ў Германіі ім гарантуюцца гуманныя адносіны, устаноўлены законам рабочы час, зручнае і чыстае жыллё, забеспячэнне паводле нормаў мясцовага грамадзянскага насельніцтва, бясплатная медыцынская дапамога.

Але становішча беларусаў у Нямеччыне зусім не адпавядала глянцу рэкламных плакатаў. За гады вайны было сагнана на прымусовую працу больш за 380 тыс. нашых суайчыннікаў, абсалютная большасць іх цярпелі здзекі і катаванні, выкарыстоўваліся на самых цяжкіх і малакваліфікаваных работах.

Перспектыва паехаць на працу ў Германію не вабіла насельнікаў краю, таму калабаранцкія выданні ўсяляк прапагандавалі яе, друкуючы лісты беларусаў з Нямеччыны. Беларускія публіцысты выкарыстоўвалі такія самы метады, але ўжо для таго, каб паказаць пакуты, якія цярпелі людзі на катаржнай працы. Газета “Партизанская правда” Ільянскага райкама партыі і Н-скага партызанскага атрада ў артыкуле “В тисках смерти” расказвала сваім чытачам пра рэзкія кантрасты паміж фальшывымі ілюстрацыямі нямецкіх часопісаў і газет, ілжыва сфабрыкаванымі пісьмамі і рэальным становішчам – голадам, слязьмі, смуткам, трывогай за заўтрашні дзень у людзей, сагнанных у Германію.

Баранавіцкая абласная падпольная газета “Чырвоная Звезда” змясціла ў нумары ад 5 мая 1943 г. “Пісьмо з нямецкай катаргі”, напісанае сялянінам Якавам свайму сябру Станіславу: *«На правай грудзі нашу знак “Ост”, што азначае чалавек з усходу, ніжэйшага сорту... Аднак, у параўнанні з другімі, я живу яшчэ добра. Гора таму, хто трапіць на фабрыку. Там церпяць голад і холад, знаходзяцца заўсёды ў заперцы і пад канвоем. На будаўніцтве тут працуюць нашы ваеннапалонныя, жыццё іх жудаснае...»* З публікацыі зразумела, як цяжка жылося беларусам на чужыне. І як ні распісвалі б перавагі замежнай працы калабаранцкія выданні, якія выходзілі ў Германіі (“Беларускі работнік”, “Раніца”, “Беларускі студэнт” і інш.), факты, прыведзеныя ў партызанскіх газетах, выяўлялі бесчалавечны характар адносін да *“ўсходніх рабочых і работніц”* у Нямеччыне. Напрыклад, публікацыя пад загалоўкам “Инструкция гитлеровских рабовладельцев”, змешчаная адразу некалькімі падпольнымі газетамі, сведчыла, што савецкія людзі ў Германіі пазбаўлены права карыстацца грамадскімі сродкамі транспарту, з’яўляцца на сходах нямецкіх рабочых, заходзіць у сталовыя, рэстараны, магазіны. У дадатак нямецкаму насельніцтву катэгарычна забаранялася размаўляць з *“ўсходнімі рабочымі”*, дапамагаць ім пры няшчасных выпадках і г. д. (Белорусский мститель, 1944, 3 крас.).

Лісты з чужыны, што становіліся ў гады вайны магутным сродкам барацьбы супраць хлусні нацысцкіх наймітаў, друкаваліся і на старонках газеты-плаката “Раздавім фашысцкую гадзіну”. Пад шапкай “Нямецкая няволя горш за смерць” у № 9 гэтага сатырычнага выдання (май 1943 г.) надрукаваны два лісты з Германіі. Першы – “Наша жыццё горш, чым у сабак” – распавядаў, як жывецца і працуецца ў Германіі беларускай дзяўчыне. Галодныя, босыя, амаль без вопраткі, жывуць яны ў летніх бараках, працуюць па 12 гадзін у дзень і не спадзяюцца ўжо выжыць.

Другі ліст, надрукаваны пад загалоўкам “Вырвіце мяне з лап смерці на чужыне”, сведчыў пра лютае абыходжанне нямецкіх гаспадароў з тымі, хто на іх працаваў. Амаль у кожным радку дзяўчына расказвае пра смерць і пакуты сябровак. У апошнім радку яна звяртаецца да сваіх братоў: *“Ой, як цяжка і балюча мне, родныя мае! Вырвіце мяне, родныя браты, з лап смерці на чужыне”*. Лісты людзей з фашысцкага палону клікалі беларускіх патрыётаў на рашучую барацьбу, нараджалі прагу помсты, натхнялі ўзяць у рукі зброю.

Падпольны і партызанскі друк паведамляў і пра тое, як мясцовыя ваенныя адміністратары пад выглядам адпраўкі ў Германію занявольвалі моладзь для прымусовай працы. У “Віцебскім рабочым” 7 чэрвеня 1942 г. была апублікавана записка “Вярбоўка ў... палон”: *«У Сенненскім раёне фашысты “навербавалі” каля 30 чалавек моладзі для работы на прадпрыемствах Германіі. Яны наабяцалі “завербаваным” атрыманне высокай кваліфікацыі, поўнае забеспячэнне іх сем’яў, высокую аплату працы і так далей. Але, адвёзшы іх у бок Смаленска, аб’явілі ваеннапалоннымі, заключылі ў лагер і прымусілі працаваць на земляных работах без харчу, адзення пад наглядом нямецкіх салдат з гумавамі палкамі. Аб гэтым факце нам паведамілі таварышы Канстанцін Г. і Віктар Н., якім удалося ўцячы з лагера»*.

У кастрычніку 1941 г. на акупаванай зямлі распачала сваю дзейнасць Беларуская народная самапомач (БНС), якую ўзначаліў І. Ермачэнка. Спачатку дзейнасць БНС не выходзіла за межы гаспадарча-эканамічных пытанняў. У № 65 газеты-плаката “Раздавім фашысцкую гадзіну” за 1942 г. з’явіліся трапныя сатырычныя характарыстыкі, якія нібыта прагучалі з вуснаў галоўных дзейных асоб: “Як уяўляе самапомач Кубэ”, “Як уяўляе самапомач Ермачэнка”, “Як уяўляюць самапомач партызаны”. Вось вершаваныя радкі, напісаныя ад імя І. Ермачэнкі:

*Самі хлусім днём і ноччу
Мы сялянам і рабочым.
Самі ліжам немцам пяткі,
Агітуем здаць падаткі –
Можа з новымі панамі
Нажывём багацце самі...*

Партызанская версія самапомачы выглядала ў вершаванай падборцы зусім па-іншаму:

*Самі сеем – самі жнём,
Самі гітлераўцаў б’ём.
І са здраднікамі-псамі
Распраўляемся мы самі.
А калі нам будзе трэба*

*Біць астатні раз па рэбрах,
Гнаць зладзюг з краіны роднай, –
Дапаможа ўвесь народ нам.*

Справаздача “З’езд прадстаўнікоў Беларускае народнае самапомачы ў Менску”, надрукаваная ў “Беларускай газэце” 18 сакавіка 1943 г., распавядала пра перспектывы кірунку дзейнасці БНС. Для выхаду беларускага народа на “правільны шлях нацыянальнай адбудовы” патрабавалася больш добраахвотнікаў на працу ў Нямеччыне. А вось планы кіраўнікоў БНС па ўстанаўленні аўтаноміі Беларусі і стварэнні нацыянальнага ўрада і беларускага войска не спадабаліся акупацыйнай адміністрацыі. І. Ермачэнка быў зняты з пасады і заменены В. Іваноўскім. БНС рэарганізавалі ў Беларускую самапомач, абмежаваўшы яе дзейнасць зборам ахвяраванняў і вярбоўкай новых членаў.

Летам 1942 г. пачаў фарміравацца Беларускі корпус самааховы (БКС), задуманы як вайсковая структура беларускіх калабарацыяністаў. Яго камандуючы І. Ермачэнка ўзначаліў працу БКС па падрыхтоўцы афіцэраў-беларусаў, уцягненні мужчынскага насельніцтва ва ўзброеныя фарміраванні. “Звязда”, што выходзіла ў мінскім падполлі, амаль увесь чацвёрты нумар за 1942 г. адрасавала моладзі, якую немцы хацелі ўцягнуць у злучэнні Беларускага корпуса самааховы – вайскавай структуры беларускіх калабарацыяністаў. У перадавым артыкуле гэтага нумара газета тлумачыла чытачам сутнасць і мэты “корпуса самааховы” і заклікала юнакоў і дзяўчат ісці ў партызанскія атрады. Урэшце фарміраванні БКС аказаліся няздольнымі выканаць ускладненыя на іх задачы, і ў гэтым немалая заслуга падпольнага друку, у першую чаргу “Звязды”. Актыўна выкрывала дзейнасць гітлераўцаў па стварэнні корпуса “беларускай самааховы” і газета “Мінский большевик”, што пачала выходзіць у акупаванай ворагам сталіцы восенню 1943 г.

У снежні 1943 г. акупацыйныя ўлады далі дазвол на стварэнне Беларускай цэнтральнай рады – дапаможнага дарадчага органа нямецкага кіравання на нашай зямлі. Яна задумвалася як сродак барацьбы з партызанамі і рэгулярнымі савецкімі войскамі, таксама для больш эфектыўнага выкарыстання беларускай эканомікі ў сваіх мэтах. А. Шурпач, былы супрацоўнік партызанскай “Звязды”, у кнізе “І слова кавала Перамогу” пісаў, што ў калабаранцкіх выданнях з’явіліся артыкулы пра тое, што “Беларутэнія” спадзяецца стварыць дзяржаўнасць пад пратэктаратам Германіі, а фюрэр нават дазволіў абраць цэнтральную раду на чале з Р. Астроўскім.

Звяздоўцы правялі сваю “перадвыбарную кампанію”, адшукалі сведкаў, якія добра ведалі былога слуцкага памешчыка Р. Астроўскага, вылучанага кандыдатам на пасаду прэзідэнта БЦР. Спачатку свет убачыла лістоўка, дзе расказвалася пра “кандыдата” і яго нямецкіх гаспадароў, а потым у “Звяздзе” выйшаў артыкул пра чарговую акцыю фашыстаў, звязаную з выбарамі ў БЦР. Сустрэчы з прэтэндэнтам на пасаду прэзідэнта БЦР праходзілі пад аховай танкаў і бронетранспартэраў і дэманстравалі поўную незацікаўленасць беларусаў да гульні ў дэмакратыю, разыграных акупацыйнымі ўладамі напярэдадні вызвалення Беларусі (Шурпач А. І слова кавала Перамогу, 1981, с. 43).

Матэрыялы, якія выкрывалі дзейнасць БЦР і яе прэзідэнта Р. Астроўскага, з’яўляліся зімой і вясной 1944 г. на старонках многіх падпольных выданняў. Пра гэтую маштабную правакацыю беларускіх калабарацыяністаў пісала ў нумары ад 13 лютага 1944 г. газета “Голас селяніна”, орган Стаўбцоўскага РК КП(б)Б (“Для чаго ім патрэбен быў прэзідэнт”). Газета Баранавіцкага гаркама КП(б)Б “За Родину” 28 студзеня 1944 г. змясціла артыкул “Чего он хочет”, дзе тлумачыла сэнс дзейнасці Р. Астроўскага: мабілізаваць сілы для барацьбы з бальшавізмам, зрабіць народ паслухмяным генеральнаму камісару Беларусі К. фон Готбергу і г. д. Але планы падпарадкаванай немцам БЦР не збыліся – 30 чэрвеня 1944 г. большасць яе членаў выехалі з Мінска ў Кёнігсберг, а потым у Берлін.

Пераможныя ўдары савецкіх войскаў няўмольна набліжалі час расплаты за злачынствы на акупаванай зямлі. Гэта адчувалі нават галоўныя фашысцкія брахуны ў Берліне. Партызанская “Белостокская правда” ў матэрыяле “В стане врага” прывяла выказванне Гебельса з газеты “Дас Райх”: “Мы маем за сабой поўнае жудасных клопатаў лета, перажываем восень, якая нашых цяжкасцей не змяняе, і чакаем зімы, якая прынясе нам лёсавыя выпрабаванні” (Белостокская правда, 1944, 23 мая). Акупацыйныя газеты паведамлялі беларускаму насельніцтву пра захад немцаў па стварэнні “рускай вызваленчай арміі”. “Бобруйский партизан” ад 13 чэрвеня 1943 г. у матэрыяле “Предатели” выкрываў сутнасць здрадніцкага “рускага камітэта” з былых савецкіх генералаў – Уласава, Жылянкова, Малышкіна і іншых: «Прадажныя генералы, якія здрадніцтвам купілі сабе жыццё, думаюць аддаць беларускі народ у нямецкае рабства. Але нічога з гэтага не выйдзе. Гібель “рускай вызваленчай арміі” з яе “камітэтам” таксама непазбежная, як і гібель фашызму з усімі яго сярэднявыковымі дзікасіямі». У перадавым артыкуле

“Скрывайте немецкую мобилизацию”, змешчаным у гэтым нумары, ішла гаворка пра мабілізацыю беларускай моладзі ў здрадніцкую “рускую вызваленчую армію” з мэтай запаўнення нямецкіх страт на фронце. “Для гэтай мэты фашысты бяруць на ваенны ўлік грамадзян нараджэння 1910 – 1924 гадоў і часткова ўжо мабілізавалі і навучаюць моладзь у Слуцкім, Рудзенскім і Пухавіцкім раёнах”, – паведамляла газета. У матэрыяле выказвалася ўпэўненасць, што гэтыя махінацыі не дапамогуць Гітлеру, які ішоў на крайнія меры, здымаючы з вытворчасці старых і падлеткаў, выратаваць катастрофічную сітуацыю на фронце.

Акупаваная Беларусь у гады вайны стала арэнай жорсткай ідэйнай барацьбы паміж прэсай калабарацыяністаў і савецкімі выданнямі, што выходзілі ў падполлі і зонах дзейнасці партызанскіх злучэнняў. Нацысцкая прапаганда імкнулася атруціць насельнікаў Беларусі цемрашальскімі ідэямі “новага парадку”, уцягнуць у беларускія калабаранцкія арганізацыі і фарміраванні, органы мясцовага самакіравання і паліцыі. Але наступальны характар, патрыятычны напал і выдатныя публіцыстычныя якасці матэрыялаў савецкага друку мянялі спланаваны ворагам ход падзей. Паказваючы бесчалавечную сутнасць “новага парадку”, злачынствы гітлераўцаў супраць мірных жыхароў, дзяцей і падлеткаў, здрадніцкую дзейнасць калабарацыяністаў, беларускі падпольны і партызанскі друк рабіў усё магчымае, каб развясць міф пра светлую будучыню беларусаў пад нямецкім каваным ботам. Глыбокая вера пераважнай большасці жыхароў рэспублікі-партызанкі ў справядлівы характар усіх формаў барацьбы за вызваленне ад нацысцкага рабства падмацоўвалася палымі публікацыямі журналістаў і пісьменнікаў, непасрэдных удзельнікаў партызанскага і падпольнага руху. З дапамогай патрыётаў друкаванае слова беларускай публіцыстыкі пранікала ў самыя недаступныя месцы – гарады, варожыя гарнізоны, на нямецкія прадпрыемствы. Магутная прапагандысцкая зброя далучала да змагання з ворагам тысячы барацьбітоў, надавала антыфашысцкім выступленням у Беларусі сапраўды ўсенародны характар.

Тэме дзейнасці беларускіх сродкаў масавай інфармацыі ў гады Вялікай Айчыннай вайны прысвечаны і роднаслоўскі матэрыял “Слова – таксама справа: Старонкі з гісторыі айчыннай журналістыкі” Таццяны Падальак. Артыкул распавядае пра газету-партызанку “Звязда”, яе рэдактараў У. Амельянюка і В. Нікіфарова, а таксама пра ўшанаванне памяці легендарнага беларуса Т. Лук’яновіча, помнік якому ўстаноўлены ў Трэптаў-парку ў Берліне. Публікацыя выйшла ў жнівеньскім нумары за 2005 г.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Віншуем з юбілеем!

РУПЛІЎЦЫ НА НІВЕ РОДНАГА СЛОВА ІНСТЫТУТУ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА І ЯНКІ КУПАЛЫ – 80 ГАДОЎ

Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – буйны каардынацыйны цэнтр і вядучая навуковая ўстанова, у якой праводзяцца планамерныя фундаментальныя даследаванні сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, шляхоў яе гістарычнага развіцця, беларускіх народных гаворак, гісторыі беларускай літаратуры, месца сучаснай беларускай літаратуры ў кантэкście славянскіх літаратур, узаемасувязей беларускай мовы і літаратуры з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі і літаратурамі. Сучасную назву інстытут атрымаў у выніку рэарганізацыі ў 2008 г. Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа ў форме далучэння да яго Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы і аддзела фалькларыстыкі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы.

Былы Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа – адна са старэйшых навукова-даследчых устаноў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Ён быў створаны 2 лістапада 1929 г. рашэннем Прэзідыума Беларускай акадэміі навук на базе мовазнаўчых кафедраў і камісій, што існавалі ў структуры Інстытута беларускай культуры. У складзе інстытута працавалі на той час пяць камісій: тэрміналагічная, па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы, дыялекталагічная, па ўкладанні гістарычнага слоўніка, правапісная. Першым дырэктарам інстытута быў прызначаны акадэмік С. Некрашэвіч, яго намеснікам – акадэмік Я. Лёсік, вучоным сакратаром – прафесар П. Бузук. У рабоце камісій прымалі актыўны ўдзел вядомыя беларускія вучоныя і пісьменнікі Якуб Колас, Янка Купала, Цішка Гартны, І. Бялькевіч, А. Гурло, І. Воўк-Левановіч, Б. Эпімах-Шыпіла.

Першыя гады дзейнасці Інстытута мовазнаўства праходзілі ва ўмовах абвастрэння палітычнай сітуацыі ў краіне. У выніку распаўтатай барацьбы з так званым беларускім нацыянал-дэмакратызмам у 30-я гг. XX ст. многія з мовазнаўцаў былі беспадстаўна арыштаваны і асуджаны на высылку за межы Беларусі, што

значна запаволіла слоўнікавую работу і даследаванні навуковай тэрміналогіі і дыялекталогіі. З 1931 г. Інстытут мовазнаўства ўзначальваў вядомы лінгвіст прафесар П. Бузук, у 1933 г. яго змяніў І. Дварчанін.

У 1931 г. у сістэме Акадэміі навук на базе былой кафедры літаратуры заснаваны Інстытут літаратуры. Спачатку ён называўся Інстытутам літаратуры і мастацтва. Першым дырэктарам інстытута і адным з яго арганізатараў быў акадэмік І. Замоцін. У ліпені 1935 г. у сувязі са змяненнем структуры АН БССР правялі рэарганізацыю інстытутаў. Быў створаны аб'яднаны Інстытут літаратуры, мастацтва і мовы, які спачатку ўзначальваў В. Вольскі, пазней, з 1936 да 1937 г., – А. Александровіч, з 1937 г. да 1952 г. – В. Барысенка.

Перад вайной былі выдадзены “Беларуская граматыка. Марфалогія” (1936), “Сінтаксіс беларускай мовы” (1939), “Курс сучаснай беларускай мовы” (1940), “Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй А. Александровіча (1937). Вялася падрыхтоўка беларуска-рускага слоўніка, працягвалася вывучэнне народных гаворак, але ўсе назапашаныя матэрыялы загінулі.

Праца інстытута ў час вайны была спыненая. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў у ліпені 1944 г. інстытут быў адноўлены ў складзе трох сектараў: беларускай мовы, беларускай літаратуры і мастацтва. У 1945 г. ва ўстанове налічвалася 26 супрацоўнікаў. Да 1946 г. інстытут часова ўзначальваў член-карэспандэнт АН БССР М. Лынькоў. Асноўнымі навуковымі напрамкамі, над якімі працавала ўстанова ў гэты перыяд, былі пытанні гісторыі беларускай літаратуры, беларускай лексікаграфіі, беларускага выяўленчага мастацтва ў дні Вялікай Айчыннай вайны. У гэты час калектыв мовазнаўцаў пад кіраўніцтвам П. Глебкі вёў актыўную работу па складанні руска-беларускага слоўніка, які быў выдадзены ў 1953 г. і атрымаў высокую ацэнку грамадскасці нашай краіны і замежных лінгвістаў. У 40-я гг. мінулага стагоддзя былі падрыхтаваны і выдадзены новыя пад-

ручнікі па беларускай літаратуры савецкага часу, а ў 50-я гг. з'явіліся першыя манаграфічныя працы. Пашыралася тэматыка даследаванняў, вялося далейшае вывучэнне пісьмовай спадчыны беларускага народа. Пачалася падрыхтоўка новых збораў твораў Я. Коласа, Я. Купалы, М. Багдановіча, В. Дуніна-Марцінкевіча.

Як самастойная навукова-даследчая ўстанова ў структуры Акадэміі навук БССР Інстытут мовазнаўства быў адноўлены ў 1952 г. У гэтым жа годзе ў Інстытуце літаратуры і мастацтва замест аднаго літаратуразнаўчага сектара былі ўтвораны два: сектар савецкай літаратуры і сектар дарэвалюцыйнай літаратуры.

Пастановай Савета Міністраў БССР ад 15 жніўня 1956 г. Інстытуту мовазнаўства прысвоена імя народнага паэта Беларусі Якуба Коласа. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 2 ліпеня 1957 г. Інстытуту літаратуры прысвоена імя народнага паэта БССР Янкі Купалы.

У пасляваенны перыяд дырэктарамі Інстытута мовазнаўства былі акадэмік К. Атраховіч (Кандрат Крапіва) (1952 – 1956), акадэмік П. Глебка (1957), член-карэспандэнт НАН Беларусі М. Суднік (1957 – 1983), член-карэспандэнт НАН Беларусі А. Жураўскі (1983 – 1989), акадэмік А. Падлужны (1989 – 2003).

Інстытут літаратуры ўзначальвалі: акадэмік В. Барысенка (1952 – 1973), акадэмік І. Навуменка (1973 – 1982), акадэмік В. Каваленка (1982 – 1997), акадэмік У. Гніламёдаў (1997 – 2006).

З 2004 г. дырэктарам Інстытута мовазнаўства, а цяпер Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі з'яўляецца доктар філалагічных навук член-карэспандэнт НАН Беларусі А. Лукашанец.

У 1950 – 1960-я гг. адбывалася інтэнсіўнае станаўленне Інстытута мовазнаўства і Інстытута літаратуры як вядучых навуковых устаноў па распрацоўцы розных праблем беларускага мовазнаўства, літаратуразнаўства, сфарміраваліся асноўныя напрамкі навуковых даследаванняў. Свайго росквіту інстытуты дасягнулі ў 1970 – 1980-я гг. У гэты перыяд вызначыліся асноўныя напрамкі мовазнаўчых і літаратуразнаўчых даследаванняў: праблемы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, гісторыя беларускай мовы, беларуская дыялекталогія, беларуская лексікалогія і лексікаграфія, параўнальна-гістарычнае і параўнальна-тыпалагічнае даследаванне славянскіх моў, эксперыментальнае даследаванне гукавога ладу беларускай мовы. Пачалася праца над найбольш значнымі навуковымі праектамі, многія з якіх не страцілі сваёй актуальнасці да сёння і працягваюць распрацоўвацца.

Сапраўднай падзеяй стаў выхад з друку ў 1959 г. першай “Хрэстаматыі па старажытнай бе-

ларускай літаратуры”. Вялікім дасягненнем беларускага літаратуразнаўства з'явілася стварэнне першай навуковай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (у 2 т.; 1968, 1969), якая была высока ацэнена ў Беларусі і за яе межамі.

Вялікую ролю ў развіцці лінгвістычнай навукі адыграла выданне “Граматыкі беларускай мовы” (у 2 т.; 1962, 1966), падрыхтаванае пад кіраўніцтвам прафесара М. Булахава. Гэтая праца мела не толькі выключна важнае значэнне для стабілізацыі літаратурных нормаў беларускай мовы, але і для выкладання беларускай мовы ў ВНУ краіны. У 1950 – 1960-я гг. праведзены шырокамаштабныя дыялекталагічныя даследаванні беларускай мовы пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта АН СССР Р. Аванесавы і члена-карэспандэнта АН БССР Ю. Мацкевіч, створаны комплекс прац па беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі (“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”, 1963; “Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак”, 1968 – 1969). Дыялектолагі правялі вялікую работу па зборы і апрацоўцы лексікі народных гаворак, у выніку чаго былі выдадзены “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (1977 – 1984), “Тураўскі слоўнік” (1982 – 1987).

Значны ўплыў на развіццё беларускага літаратуразнаўства аказалі манаграфіі А. Адамовіча, Н. Перкіна, М. Мушынскага, У. Гніламёдава, В. Жураўлёва, А. Яскевіча, А. Кабаковіч, Т. Чабан, Я. Гарадніцкага і інш.

Важнай падзеяй у навуковым і культурным жыцці краіны з'явіўся выхад у свет першага ў гісторыі беларускай лексікаграфіі “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (у 5 т., 6 кн.; 1977 – 1984) пад агульнай рэдакцыяй К. Крапівы. Услед за пяцітомным па ініцыятыве члена-карэспандэнта НАН Беларусі М. Судніка быў падрыхтаваны і выдадзены аднатомны “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (1996), у якім часткова ўлічаны змены, што адбыліся ў лексічным складзе беларускай літаратурнай мовы ў 90-я гг. XX ст.

З 1960 г. вядзецца падрыхтоўка і выданне унікальнага лексікаграфічнага даведніка “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (выйшла з друку 29 выпускаў, усяго плануецца 37), у якім адлюстроўваецца багацце і разнастайнасць лексікі арыгінальных беларускіх пісьмовых помнікаў XIV – XVII стст. На працягу многіх гадоў інстытут працуе над стварэннем шматтомнага “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (выдадзена 12 тамоў), дзе даследуецца гісторыя асобных лексем і ў цэлым развіццё лексікі беларускай мовы ў яе суадносінах з лексікай іншых славянскіх і неславянскіх моў.

У комплексе фундаментальных навуковых даследаванняў лексікаграфічнага і лексікалагічнага профілю, якія праводзяцца ў Інстытуце мовы і літаратуры, асаблівае месца належыць тэме «Мова “Нашай Нівы”», што ўключае «Слоўнік мовы “Нашай Нівы”» (1906 – 1915) у пяці тамах і тры манаграфіі: «Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія», «Мова “Нашай Нівы”. Семантыка. Стылістыка», «Мова “Нашай Нівы”. Сінтаксіс тэксту».

Супрацоўнікі інстытута ўнеслі важкі ўклад у падрыхтоўку Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (падпісаны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 г., № 420-З). Увядзенне ў дзеянне названага закона мае выключна важнае значэнне для павышэння прэстыжу беларускай мовы як дзяржаўнай, для стабілізацыі яе правапісных нормаў, забеспячэння адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і правапіснага адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў.

У Інстытуце мовы і літаратуры падрыхтаваны буйныя работы (слоўнікі, граматыкі, атласы, манаграфічныя даследаванні), якія ў значнай ступені вызначылі развіццё ўсёй мовазнаўчай і літаратуразнаўчай навукі ў Беларусі, а таксама садзейнічалі фарміраванню і станаўленню нормаў беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях яе сістэмы, вызначэнню канцэптуальных асноў беларускай літаратуры.

Да значных навукова-тэарэтычных дасягненняў акадэмічнага літаратуразнаўства апошняга часу можна аднесці “Гісторыю беларускай літаратуры XX стагоддзя” (у 4 т., 5 кн.; 2003) і “Гісторыю беларускай літаратуры XI – XIX стст.” (у 2 т.; 2006 – 2007). Гэтыя выданні маюць важнае грамадска-культурнае значэнне і з’яўляюцца асновай для падрыхтоўкі падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў новага пакалення.

Багаты вопыт назапашаны тэкстолагамі інстытута. На сёння імі выдадзена больш за 200 тамоў збораў твораў беларускіх пісьменнікаў. Упершыню ў айчынным літаратуразнаўстве ажыццёлена выданне поўных збораў твораў: Поўны збор твораў Максіма Багдановіча (у 3 т.; 1992 – 1995) і Поўны збор твораў Янкі Купалы (у 9 т., 10 кн.; 1995 – 2003). Падрыхтаваны першы Поўны збор твораў Якуба Коласа ў 20 тамах, вядзеца работа над першым навуковым выданнем Поўнага збору твораў Максіма Танка ў 13 тамах і Збору твораў Івана Шамякіна ў 23 тамах.

На базе інстытута функцыянуюць Рэспубліканская тэрміналагічная камісія пры НАН Беларусі і Рэспубліканская тапанімічная камісія пры НАН Беларусі, якія вядуць пастаянную работу па стандартызацыі і нармалізацыі нацыянальнай тэрміналогіі і ўласных геаграфічных назваў

Рэспублікі Беларусь. Рабочай групай Рэспубліканскай тапанімічнай камісіі падрыхтавана серыя нарматыўных даведнікаў “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” па ўсіх абласцях (выдадзены па Мінскай, Гомельскай, Гродзенскай, Магілёўскай абласцях). Яны атрымалі высокую ацэнку групы экспертаў Арганізацыі Аб’яднаных Нацый па стандартызацыі геаграфічных найменняў і знаходзяць шырокае прымяненне ў рабоце картаграфічных службаў, пашпартных сталоў, пошты, дарожных службаў.

Інстытут мовы і літаратуры актыўна супрацоўнічае з мовазнаўчымі і літаратуразнаўчымі ўстановамі Расіі, Украіны, Польшчы, Літвы, Балгарыі, Сербіі, Босніі і Герцагавіны, Славеніі, Чэхіі, Славакіі, Македоніі, Чарнагорыі, Германіі, Бельгіі. Вучоныя інстытута прымаюць удзел у рабоце над буйнымі славістычнымі праектамі ў гісторыі сусветнай лінгвагеаграфіі – “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас”, “Лінгвістычны атлас Еўропы”.

Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы ў 1981 г. першым у краіне сярод навуковых устаноў падобнага профілю быў узнагароджаны ордэнам Дружбы народаў.

У структуры сённяшняга інстытута 10 навукова-даследчых аддзелаў і 2 сектары. У інстытуце працуюць высокакваліфікаваныя навуковыя кадры, у складзе якіх 13 дактароў навук і 50 кандыдатаў навук. Сфарміраваліся ўласныя навуковыя школы, прызнаныя ў краіне і за яе межамі.

Інстытут мовы і літаратуры з’яўляецца галаўной арганізацыяй па Дзяржаўнай праграме фундаментальных даследаванняў “Беларуская мова і беларуская літаратура ў гістарычным развіцці і ў сучасным грамадстве, іх сувязь і ўзаемадзеянне з іншымі мовамі і сусветным літаратурна-мастацкім працэсам” (2006 – 2010), у ходзе выканання якой закладзена трывалая навуковая база для далейшага асэнсавання асноўных заканамернасцей гістарычнага развіцця сістэмы беларускай мовы і яе сувязей з іншымі мовамі свету, асаблівасцей сучаснай моўнай сітуацыі ў краіне і ўзаемадзеяння моў з улікам патрэб сучаснай моўнай практыкі, а таксама – беларускай літаратуры ў кантэксце тэарэтычных і ідэалагічных праблем сусветнага літаратурнага працэсу.

Навуковы патэнцыял інстытута дастатковы для таго, каб вырашаць на высокім узроўні актуальныя праблемы гуманітарнага развіцця грамадства.

Ігар КАПЫЛОЎ,
кандыдат філалагічных навук,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
кандыдат філалагічных навук.

ЖЫЦЦЁ, ПРЫСВЕЧАНАЕ НАВУЦЫ

ДА ЮБІЛЕЮ ІВАНА ЛЕПЕШАВА

85

Вядомаму вучонаму, доктару філалагічных навук, прафесару кафедры беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы Івану Якаўлевічу Лепешаву – 85. Нарадзіўся І. Лепешаў у вёсцы Іскозы Дубровенскага раёна Віцебскай вобласці 23 кастрычніка 1924 г. У 1940 г. закончыў 8 класаў, здаў экстэрнам экзамены за 9 класаў і паступіў у Аршанскі настаўніцкі інстытут. Вучоба была перапынена Вялікай Айчыннай вайной. З 1944 г. ваяваў на фронце, быў паранены пры вызваленні Кёнігсберга. Узнагароджаны ордэнам Вялікай Айчыннай вайны II ступені, медалямі “За адвагу”, “За баявыя заслугі” і інш. Пасля заканчэння Аршанскага настаўніцкага інстытута (1948) працаваў настаўнікам беларускай мовы ў Свіслацкай СШ Гродзенскай вобласці. З 1956 да 1971 г. выкладаў беларускую і рускую мовы і літаратуры ў Машталерскай сямігадовай школе Свідзьельскага раёна і ў Берштаўскай СШ Шчучынскага раёна. Завочна закончыў філалагічны факультэт Гродзенскага дзяржаўнага педінстытута (1959).

Працуючы ў школе, І. Лепешаў прымаў актыўны ўдзел у грамадскай дзейнасці, у якасці селькора часта друкаваў свае матэрыялы ў мясцовых, рэспубліканскіх і саюзных перыядычных выданнях. Сур’ёзна займаўся навукова-метадычнымі пытаннямі выкладання мовы і літаратуры. У выдавецтве “Народная асвета” настаўнік выдаў дзве кнігі – “Изготовление и использование таблиц по русскому языку” (1966) і “Литературно-краеведческий кружок” (1969), якія былі высока ацэнены тагачаснай метадычнай навукай.

У 1971 г. Івана Якаўлевіча запрасілі працаваць на кафедру беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага педінстытута. З гэтага часу пачалася надзвычай плённая навуковая дзейнасць вучонага ў галіне беларускай мовы. У 1973 г. абаронена кандыдацкая дысертацыя, у 1985 г. – доктарская. Амаль у пяцідзясяцігадовым узросце І. Лепешаў з юнацкай энергіяй і захопленасцю кінуўся ў вір навуковай справы. Дэвіз яго жыцця – праца, дзень і ноч праца, дзеля навукі, дзеля росквіту роднага слова. Яшчэ вельмі важная прафесійная рыса вучонага – выключная акуратнасць. У любой яго публікацыі – ці то артыкуле, ці то манаграфіі – чытач не знойдзе павярхоўнасці, тут заўсёды глыбіня разважанняў, аргументы вынашаныя, вывераныя, кожнае слова – на сваім месцы, фраза – адшліфаваная.

За чатыры дзесяцігоддзі адным чалавекам створаны такія аб’ёмы навуковай прадукцыі, якім мог бы ганарыцца нават цэлы творчы калектыў. Гэта і манаграфіі, і слоўнікі, і навучальныя дапаможнікі, і метадычныя распрацоўкі, і шматлікія навуковыя і публіцыстычныя артыкулы ў зборніках і перыядычных выданнях.

Заўсёдная творчая рыса вучонага – імкненне да навізны, навуковага адкрыцця. Ён ніколі не браўся за тэмы, ужо кім-небудзь распачатыя. Так, у 1960 – 1970-я гг. пачалося лексікаграфічнае і тэарэтычнае апісанне літаратурнай фразеалогіі. Першымі ластаўкамі ў гэтай галіне сталі працы І. Лепешава “Фразеалагічны слоўнік” (1973), “Фразеалогія ў творах К. Крапівы” (1976). Толькі з’явіўся ў філалагічнай дыдактыцы такі кірунак, як лінгвістычны аналіз, праз кароткі час выйшла манаграфія І. Лепешава “Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора” (1981). Два выпускі “Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў” (1981, 1993) – таксама новае для беларусістыкі. Яшчэ не ўсюды ў ВНУ быў уведзены курс па культуры мовы, як выйшаў з друку дапаможнік “Асновы культуры мовы і стылістыкі” (1989). Доктарская манаграфія “Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы” (1984) – зноў жа распрацоўка цаліны ў стылістыцы. Першая спроба складання дыферэнцыйнага слоўніка дыялектных фразеалагізмаў, сабраных у гаворках Гродзенскай і Віцебскай абласцей, таксама належыць І. Лепешаву – “З народнай фразеалогіі” (1991). У 1996 г. выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” выпусціла створаны І. Лепешавым першы ў беларускай лінгвістыцы тлумачальны “Слоўнік беларускіх прыказак”.

Кола навуковых інтарэсаў вучонага шматграннае. Найперш трэба адзначыць даследаванні ў сферы фразеалогіі, якой аўтар прысвяціў больш за 10 кніг. Сярод іх вельмі значнай можна лічыць манаграфію-дапаможнік “Фразеалогія сучаснай беларускай мовы” (1998), вынік шматгадовых тэарэтычных напрацовак вучонага.

Шмат увагі вучоны аддае даследаванню іншых моўных з’яў, займаецца праблемамі парэміялогіі, лексікалогіі, граматыкі, культуры мовы, стылістыкі, мовы мастацкай літаратуры і інш. Свой навуковы багаж І. Лепешаў шчодро перадае нашчадкамі. Ён створана серыя навучальных дапаможнікаў для студэнтаў і вучняў школ: “Моўныя самацветы” (1985), “Прыказкі як моўныя адзінкі і іх стылістычнае выкарыстанне” (1995), “У слоўнікавую скарбонку” (1999, 2004), “Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора” (2000), “Практыкум па беларускай мове” (2001), “Практыкум па лексікалогіі і фразеалогіі” (2001), “Сучасная беларуская мова: Спрэчныя пытанні” (2002), “Чаму мы так гаворым” (2003), “Практыкум па фанетыцы беларускай мовы” (2006), “Культура маўлення” (2007) і інш.

Апошнія паўтара дзесяцігоддзі знамянальныя для І. Лепешава тым, што яго навуковы досвед канцэнтраваны ў працах фундаментальнага характару. Пра іх значнасць сведчыць ужо тое, што амаль усе яны апублікаваны ў самым аўтарытэтным дзяржаўным выдавецтве “Беларуская энцыклапедыя”. “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў 2 тамах (1993; другое дапрацаванае і дапоўненае выданне выйшла пад назвай “Слоўнік фразеалагізмаў” у 2008 г.) – плён саракагадовых пошукаў. Для яго стварэння аўтару давялося прачытаць амаль усю беларускую мастацкую літаратуру, каб адшукаць і выпісаць дзесяткі тысяч фразеалагічных цытат. Складзена картатэка ака-

дэмічнага тыпу, якая дазволіла апісаць адносна ўсю літаратурную фразеалогію. Выхад у свет гэтага слоўніка – не толькі значная падзея ў грамадска-культурным жыцці Беларусі, але і вялікі ўклад у славістыку наогул, апошняе слова сучаснай славянскай фразеаграфіі. Не менш значныя і дзве іншыя працы. У “Слоўніку беларускіх прыказак” (2002, 2006) растлумачана больш за паўтары тысячы найбольш ужывальных прыказак, дадзена іх рознабаковая характарыстыка. У “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” (2004) раскрываюцца паходжанне і ўтварэнне каля дзвюх тысяч фразеалагізмаў. Даведніка такога ўзроўню аднаго аўтара яшчэ не мае ні руская, ні ўкраінская філалогія. Манаграфію-дапаможнік “Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства” (2006) можна назваць энцыклапедычнай. У ёй ґрунтоўна распрацавана тэорыя прыказак, упершыню прапануюцца шматлікія навуковыя ідэі, даюцца заўвагі і ўдакладненні да многіх ранейшых меркаванняў і высноў іншых аўтараў адносна прыказак.

Вядомы ў Беларусі і такія навукова-папулярныя кнігі І. Лепешава, як “Дазнанні” (2000), “У пошуках ісціны” (2007).

Творчыя дасягненні І. Я. Лепешава калегі па працы называюць навуковым подзвігам. Галоўнае для вучонага – тварыць. Тварыць дзеля таго, каб жыла і ўмацоўвалася родная мова, каб зберагчы яе для нашчадкаў у сваёй роднай краіне. У гэтым сэнс жыцця, шчасце, задавальненне. Пажадаем Івану Якаўлевічу, каб у бліжэйшыя дзесяцігоддзі новыя творчыя задумы, якія перапаўняюць вучонага, знайшлі сваё ўвасабленне ў шэрагу новых кніг і артыкулаў.

Мікалай ДАНИЛОВІЧ,
доктар філалагічных навук,
прафесар.

Меркаванне навукоўцы

Іван ЛЕПЕШАЎ

ПРА КЛАСІФІКАЦЫЮ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ ПА СТУПЕНІ ІХ ІДЫЯМАТЫЧНАСЦІ

У 1994 г. убачыла свет “Агульнае мовазнаўства” Б. Плотнікава [1] – навучальны дапаможнік для студэнтаў-філолагаў. Я з карысцю для сябе прачытаў гэтую вельмі добрую кнігу, узнавіў некаторыя ўжо амаль забытыя тэрміны, паняцці, класіфікацыі, тэорыі, метады. А ў раздзеле “Фразеалогія” нечакана сутыкнуўся з арыгінальнай, на думку аўтара, але даволі дзіўнай класіфікацыяй фразеалагізмаў па семантычнай злітнасці іх кампанентаў. Мяне ўразіла, што,

паводле гэтай класіфікацыі і адпаведнай табліцы, самую высокую ідыяматычнасць мае выраз *абое рабое* і лічыцца “стопрацэнтным фразеалагізмам”, а, напрыклад, выразы *намыліць галаву* ці *казіная ножка* надзелены “мінімальнай мерай семантычнай спаянасці кампанентаў”.

Мне ўжо тады хацелася выступіць у друку з абвяржэннем гэтай класіфікацыі, бо яна прарэчыла агульнапрынятаму падзелу фразеалагізмаў на зрашчэнні і адзінствы, прапанаванаму яшчэ ў

1946 г. і дастаткова аргументаванаму акадэмікам В. Вінаградавым (у згаданым дапаможніку яны на с. 248 выкарыстаны з адценнем іранічнасці: “так званыя фразеалагічныя зрашчэнні”, “так званыя фразеалагічныя адзінствы”). Але я тады ўвесь свой час, вольны ад заняткаў ва ўніверсітэце, скарыстоўваў для складання “Слоўніка беларускіх прыказак” і папаўнення фразеалагічнай картатэкі. Таму задуму пра “абвяржэнне” давялося адкласці, а пасля я і зусім забыўся на яе.

Браніслаў Плотнікаў жа, відаць, лічачы сваю класіфікацыю навуковым адкрыццём, паўтарыў яе ў сваіх іншых кнігах: “Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум” (Мінск: Інтэрпрэсэс-віс, 2003, с. 161 – 164), “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы” (Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 2004, с. 109 – 115). Змясцілі гэтую ж класіфікацыю і ў хрэстаматыі “Беларуская мова” (Мінск: Изд-во Юнипресс, 2005, с. 183 – 186). У адной з гэтых кніг сказана, што прапанаваныя лінгвістычныя крытэрыі “ўжо выкарыстоўваюцца ў мовазнаўстве для характарыстыкі фразеалагізмаў”. Гэтыя крытэрыі, няйначай, як бы і ўзаконьваюцца. Напрыклад, у навучальным дапаможніку В. Рагаўцова “Агульнае мовазнаўства” (Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2006) на с. 245 – 247 паўтараюцца са спасылкай на кнігу Б. Плотнікава тыя самыя 10 крытэрыяў ідыяматычнасці і тая самая табліца. Як бачым, некрытычна пераносіцца ў практыку тое, што не мае пад сабой дастатковых падстаў. Таму ўзнікае неабходнасць спыніцца на гэтым пытанні больш падрабязна.

Упершыню падзел фразеалагізмаў па ступені іх сэнсавай спаянасці, па семантычнай злітнасці іх кампанентаў быў зроблены В. Вінаградавым у артыкулах “Асноўныя паняцці рускай фразеалогіі як лінгвістычнай дысцыпліны” (1946) і “Аб асноўных тыпах фразеалагічных адзінак у рускай мове” (1947). Фразеалагізмы падзелены ім на тры тыпы: фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы і фразеалагічныя злучэнні.

Фразеалагічныя зрашчэнні В. Вінаградаў характарызуе як абсалютна непадзельныя, нераскладальныя звароты, “значэнне якіх зусім не залежыць ад іх лексічнага складу, ад значэння іх кампанентаў і такое ж умоўнае і адвольнае, як значэнне нематываванага слова – знака” [2, с. 121]. Асноўнай прыметай зрашчэння з’яўляецца “семантычная непадзельнасць, немагчымасць вывесці значэнне цэлага з кампанентаў... Яно не ёсць ні здабытак, ні сума семантычных элементаў. Яно – хімічнае злучэнне нейкіх раствораных і з пункту гледжання сучаснай мовы аморфных лексічных частак” [2, с. 124]. І аўтар ілюструе гэта шматлікімі прыкладамі наکشталт

такіх: *как пить дать, собаку съел, сбоку припека, куры не клюют, под мухой, битъ баклуши*.

Што да фразеалагічных адзінстваў, то гэта моцна спаяныя групы, якія “лёгка расшыфроўваюцца як пераносныя выразы” [2, с. 128]. Адзінствы, як і зрашчэнні, семантычна непадзельныя, з цэласным значэннем, але ў іх “гэта цэласнае значэнне матываванае, з’яўляецца здабыткам, што ўзнікае са зліцця значэнняў лексічных кампанентаў... У фразеалагічным адзінстве словы падпарадкаваны злітнасці агульнага вобраза або ўнутранай цэласнасці агульнага значэння... Значэнне цэлага тут абсалютна нераскладальнае на асобныя лексічныя значэнні кампанентаў. Яно як бы разлітае ў іх – і разам з тым як бы вырастае з іх семантычнага зліцця” [2, с. 131]. У пацвярджэнне аналізуецца шэраг прыкладаў, у тым ліку: *держать камень за пазухой, семь пятниц на неделе, плясать под чужую дудку, куда глаза глядят*.

Апрача зрашчэнняў і адзінстваў, у якіх словы-кампаненты не маюць самастойнага лексічнага значэння, В. Вінаградаў вылучае фразеалагічныя злучэнні. Гэта, як правіла, двухкампанентныя ўстойлівыя словазлучэнні, у якіх адно слова мае звычайнае, самастойнае, свабоднае значэнне, а другое – несвабоднае, якое выяўляецца толькі ў спалучэнні з адным ці некалькімі строга акрэсленымі словамі. Напрыклад, прыметнік *кароткая* рэалізуе сваё несвабоднае значэнне ‘кепская’ толькі тады, калі ўступае ў кантакт з назоўнікам *памяць*. Параўнаем таксама: *паліўны* (дождж), *закадычны* (сябар), *расквасіць* (нос, твар), *прасёлачная* (дарога). Такія несвабодныя значэнні, абмежаваныя ў сваіх спалучальных сувязях, В. Вінаградаў назваў фразеалагічна звязанымі, а самі словазлучэнні, у якіх адно слова мае фразеалагічна звязанае значэнне, – фразеалагічнымі злучэннямі.

Як бачым, зрашчэнні і адзінствы, будучы семантычна непадзельнымі цэласнымі адзінкамі, супрацьпастаўленымі паміж сабой паводле матываванасці-нематываванасці агульнага значэння, якасна адрозніваюцца ад фразеалагічных злучэнняў. Апошнія ўспрымаюцца ў агульнай схеме падзелу фразеалагізмаў як чужародныя, як з’явы рознага лінгвістычнага характару. І гэта, відаць, усведамляў В. Вінаградаў. Таму ў сваёй пазнейшай працы “Асноўныя тыпы лексічных значэнняў слова” (1953) фразеалагічна звязанае значэнне ён разглядае як адзін з тыпаў лексічнага значэння слова сярод іншых тыпаў (свабоднага, сінтаксічна абумоўленага, канструктыўна абмежаванага). Дарэчы, гэты тып лексічнага значэння найбольш правамерна называць не фразеалагічна звязаным, а валентна абмежаваным. Гл. пра гэта ў “Родным слове” (2003, № 9, с. 51; 2004, № 8, с. 59 – 61).

Такім чынам, уключэнне ў фразеалогію толькі зрашчэнняў і адзінстваў, г. зн. выказаў з цэласным значэннем, – найбольш прымальны і пераканальны пункт погляду. У такім разе ў фразеалогіі аб'ядноўваюцца аднародныя адзінкі, а сама навука аб фразеалагізмах прымае стройны характар.

З папярэдняга выкладу відаць, што зрашчэнні – гэта нематываваныя, бязвобразныя фразеалагізмы, якія патрабуюць этымалагічнага аналізу, высвятлення матываў іх узнікнення. Напрыклад, сучасны моўнік не бачыць ніякай матываванай сувязі паміж выразам *на ўсе застаўкі* і яго значэннем 'спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.)': *Алесь, націсні там на ўсе застаўкі ў сельсавеце* (К. Чорны). А між тым на пачатку свайго жыцця фразеалагізм усведамляўся як матываваны і вобразны, бо звязваўся з аналагічным свабодным словазлучэннем, дзе *застаўкі* – 'шчыты для затрымлівання вады, якая падае на кола вадзянога млына'. Страта гэтым фразеалагізмам сваёй першапачатковай вобразнасці прывяла да таго, што ён, ужываючыся пры розных дзеясловах-суправаджальніках, развіў у сабе, апрача ўжо названага, яшчэ 4 прыслоўна-акалічнасныя значэнні: 1) вельмі гучна, голасна (храпці, захрапці); 2) вельмі хутка, імкліва (бегчы, ехаць і пад.); 3) вельмі моцна, празмерна (хваліць, расхвальваць); 4) шырока, прыветліва (смяяцца, усміхацца); гл.: [3, т. 1, с. 470 – 471].

Адрозніць зрашчэнне ад адзінства не заўсёды лёгка. Таму іх досыць часта блытаюць. Напрыклад, наступныя зрашчэнні нярэдка вандруюць з аднаго дапаможніка ў другі як прыклады фразеалагічных адзінстваў: *сесці макам* 'пацярпеўшы няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы'; *выносіць смецце з хаты* 'выдаваць тое, што не павінны ведаць іншыя, што няславіць каго-н.'; *мыліць (намыліць) галаву* 'моцна прабіраць (прабраць) каго-н.'

У працы 1998 г. [4, с. 56 – 61] мною апісаны 4 моўныя паказчыкі, уласцівыя адзінствам, але не характэрныя для зрашчэнняў. Гэтыя паказчыкі дазваляюць адрозніць адзінства ад зрашчэння.

1. Наяўнасць вобразнасці і жывой унутранай формы. Унутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове наймення фразеалагічнай адзінкі, або тое вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню. Найбольшы "каэфіцыент вобразнасці" (У. Жукаў) маюць фразеалагізмы, якія могуць быць супрацьстаўлены свабоднаму словазлучэнню і на яго фоне ўспрымаюцца як разгорнутыя метафары, як перанос назвы з адной з'явы на другую на аснове падабенства паміж імі. Калі пры такім супастаўленні ўзнікае семантычны і метафарычны эфект, то перад намі фразеалагічнае адзінства:

трымаць камень за пазухай 'затойваць злосць на каго-н., быць гатовым зрабіць што-н. дрэннае'. Калі ж супастаўленне не дае станоўчага эфекту, то маем справу са зрашчэннем: *акунёў вудзіць* 'драмаць седзячы'.

2. Наяўнасць нерэальнага вобраза ў аснове фразеалагізма. Існуе не менш як 300 фразеалагізмаў, узнікненне якіх – плён народнай фантазіі. У іх аснову пакладзены прыдуманыя, нерэальныя вобразы, вельмі многія з гэтых выказаў сэнсава алагічныя: *без году тыдзень, дзірка ад абаранка, грушы на вярбе, сабакам сена касіць, кот наплакаў, як босаму разуцца, страляць з гарматы на вераб'ях, на вярхоўцы не зацягнеш*. Хоць амаль усе з гэтых і падобных фразеалагізмаў не могуць быць супастаўлены з эквівалентнымі свабоднымі словазлучэннямі з-за немагчымасці іх утварыць, але ў іх адчуваецца выразны намёк на матывацыю, яны ўспрымаюцца як вобразныя, толькі з нерэальным вобразам у аснове іх назвы.

3. Наяўнасць сэнсаўтваральнага кампанента. Ёсць параўнальна невялікая група фразеалагізмаў, у складзе якіх "адзін з кампанентаў з'яўляецца семантычна адзначаным, а астатнія пазбаўлены сэнсаўтваральных уласцівасцей" [5, с. 85]. Напрыклад, у фразеалагізмах *пад злосную руку* 'ў стане злосці', *на роўную нагу* 'як роўны з роўным', *доўгая песня* 'тое, што патрабуе працяглага часу' сэнсаўтваральную функцыю выконваюць прыметнікавыя кампаненты, якія сэнсава супадносяцца (але не супадаюць!) з адпаведнымі словамі свабоднага ўжывання. Гэтыя фразеалагізмы хоць і бязвобразныя, пазбаўленыя ўнутранай формы, але ў сэнсавых адносінах яны матываваныя, а таму павінны разглядацца як фразеалагічныя адзінствы. Тое самае варта сказаць і пра невялікую, перыферычную групу фразеалагізмаў, у якіх кожны кампанент "семантычна суадносіцца (але не супадае!) з перыферычнымі значэннямі аднайменных слоў свабоднага ўжывання" [6, с. 90] і, такім чынам, выступае як сэнсаўтваральны. Так, у фразеалагізме *падаць духам*, што значыць 'адчайвацца, траціць упэўненасць', кампанент *падаць* суадносіцца са значэннем 'рабіцца кепскім, псавацца', а кампанент *дух* – са значэннем 'унутраны стан, настрой'. У гэтую ж групу ўваходзяць і такія выразы з аналітычным значэннем: *адбіваць хлеб, іграць на нервах, браць верх, знаходзіць агульную мову* і нешматлікія іншыя.

4. Каламбурнае паходжанне фразеалагізма. Некаторыя выразы паводле свайго ўзнікнення – паэтычныя мініяцюры, заснаваныя на абыгрыванні мнагазначнага слова. Яны ўтвараюцца на базе асобнага слова, грунтоуюцца на стылістычным прыёме, які называюць разгортваннем слова ў фразеалагізм. Напрыклад, фразеалагізм

варона загуменная ‘разявака, нехлямяжы чалавек’ узнік у выніку адначасовай рэалізацыі прамога і пераноснага значэнняў назоўніка *варона* (‘птушка’ і ‘разявака’) і яго каламбурнага дапаўнення прыметнікам, які фармальна, але не сэнсава, звязаны з першым, зыходным значэннем. Параўнаем цікавы ў гэтых адносінах прыклад: – *Вароны мы, вароны загуменныя!* – *лаяў самога сябе і сваіх таварышаў адзін з трох* (Р. Хацкевіч). Або: – *Гад ты, гад печаны!* – *агаласіў залу звонка-рэжучы жаночы голас* (Я. Нёманскі). Вось некалькі фразеалагізмаў каламбурнага характару: *абуць у лапі, гад паласаты, гарэць агнём, дулю з макам, малоць не падсяваючы, цягнуць ката за хвост*.

Карыстаючыся апісанымі моўнымі паказчыкамі, трэба ўлічваць і спецыфіку мнагазначных фразеалагізмаў у гэтых адносінах. У адных выпадках такі фразеалагізм (напрыклад, *на ўсе застайкі*) ва ўсіх сваіх значэннях выступае як зрашчэнне, у другіх – як адзінства (*трымаць вуха востра* – ‘апасаючыся чаго-н., быць вельмі пільным’ і ‘не давярацца каму-н., быць асцярожным з кім-н.’), у трэціх – у адным значэнні як зрашчэнне, а ў другім – як адзінства. Напрыклад, *бабіна лета* ў першым значэнні (‘ранняя восень з яснымі цёплымі днямі’) – зрашчэнне, а ў трох астатніх значэннях, утвораных на базе першага, зыходнага, – адзінства (‘серабрыстае павуцінне, што плыве над зямлёй у перыяд бабінага лета’, ‘астра новабелгійская’, ‘час прыліву новых сіл, творчай энергіі або ўзнікненне кахання ў пажылыя гады’) [3, т. 1, с. 646 – 647].

Ідыяматычнасць вызначаецца як сэнсавая нераскладальнасць фразеалагізма. “Чым вышэй мера семантычнага разыходжання паміж словамі свабоднага ўжывання і адпаведнымі кампанентамі фразеалагізма, тым вышэй устойлівасць, тым больш ідыяматычны такі зварот. Справядліва і адваротная залежнасць”, – піша У. Жукаў [5, с. 6].

Прызнаючы існаванне ў фразеалогіі толькі зрашчэнняў і адзінстваў, У. Жукаў на аснове метаду фразеалагічнай аплікацыі (накладання) па-новаму раскласіфікоўвае фразеалагічны склад мовы. Ён выдзяляе пяць асноўных тыпаў фразеалагічных адзінак. У зрашчэннях вылучаны два тыпы [5, с. 89]: 1) гістарычна накладальныя фразеалагізмы, надзеленыя цэласным немаываваным значэннем (*бить баклуши, точить ласы* і пад.); 2) накладальныя звароты, якія маюць цэласнае немаываванае значэнне ў сучаснай мове (*перемывают косточки, заваривать кашу* і інш.). Сярод адзінстваў вылучаны тры тыпы: 1) накладальныя фразеалагізмы з цэласным матываваным значэннем (яны складаюць асноўнае ядро: *лежать на боку, мало каши съел*

і г. д.); 2) ненакладальныя фразеалагізмы, матываваныя, з часткова цэласным значэннем (адзін з кампанентаў семантычна суадносіцца са словам свабоднага ўжывання: *на дружеской ноге, под веселую руку*); 3) ненакладальныя фразеалагізмы, матываваныя, з часткова цэласным значэннем (усе кампаненты сэнсаўтваральныя і суадносяцца са словамі ў іх свабодным ужыванні: *поднимают голос, находят общий язык*).

Думаецца, варта прызнаць гэтую класіфікацыю як найбольш слушную на сённяшні дзень.

А цяпер вернемся да класіфікацыі, прапанаванай Б. Плотнікавым, якая нібыта прэтэндуе на навуковае адкрыццё ў галіне фразеалогіі. Ступень фразеалагічнасці (ідыяматычнасці) таго ці іншага выразу тут вызначаецца з дапамогай дзесяці крытэрыяў [1, с. 249 – 259]: 1) даслоўная ўнутрымоўная неперакладальнасць фразеалагізма; 2) наяўнасць у складзе ўстойлівага словазлучэння застарэлага кампанента з забытай семантыкай або нежывых граматычных формаў; 3) граматычная катэгарыяльнасць, уласцівая фразеалагізмам, якія выконваюць у сказе функцыю аднаго яго члена; 4) страта фразеалагізмам унутранай формы, або немаываванасць яго значэння; 5) нязменнасць знешняй граматычнай формы ўсіх кампанентаў; 6) сінтаксічная немадэліруемасць; 7) недапушчальнасць устаўкі ўнутр выразу дадатковага кампанента; 8) немагчымасць сінтаксічнай трансфармацыі; 9) адсутнасць варыянтнасці (фанетычнай, марфалагічнай, лексічнай, сінтаксічнай); 10) немагчымасць змены ўстаноўленага парадку размяшчэння кампанентаў. Паказана, што ступень фразеалагічнасці вылічваецца “шляхам дзялення колькасці крытэрыяў, адзначаных у кожнай канкрэтнай ідыёме, на агульную суму крытэрыяў, г. зн. на дзесяць” [1, с. 256 – 257].

Дзейнасць пералічаных крытэрыяў дэманструе табліца 1.

Адразу ўзнікае недаўменне: чаму ў табліцы ўлік ідыём трапілі *іграць (выконваць) ролю* і *прыняць настанову*? У гэтых спалучэннях кожнае слова рэалізуе сваё слоўнікавае значэнне, што і засведчана ў ТСБМ (т. 2, с. 527, 2-е знач.; т. 4, с. 458, 9-е знач.). Можна заадно адзначыць, што ў нашай мове ёсць і сапраўдны (безварыянтны) фразеалагізм *іграць ролю*, які мае тры значэнні (гл.: [3, т. 1, с. 524 – 525]).

У каментарыях да табліцы гаворыцца, што “найбольш высокая мера семантычнай спаянасці кампанентаў занатавана ў ідыёме *абое рабое*, бо ў яе фіксуюцца ўсе дзесяць фразеалагічных крытэрыяў: яна даслоўна не перакладаецца (першы крытэрыў), наяўнасць архаічнай граматычнай формы слова *абое* робіць гэты выраз у беларускай мове адначасова сінтаксічна немадэліруе-

мым (другі і шосты крытэрыі) і сінтаксічна нетрансфарміруемым (восьмы крытэрыі), у сказе гэты выраз выконвае ролю азначэння або акалічнасці (трэці крытэрыі), у яго страчана ўнутраная форма, а граматычная форма з'яўляецца нязменнай (чацвёрты і пяты крытэрыі), ідыёма не дапускае змены свайго колькаснага саставу (сёмы крытэрыі), яна не вар'іруецца і мае нязменны парадак кампанентаў (дзевяты і дзесяты крытэрыі)". Робіцца выснова:

"Такім чынам, дзелім наяўныя дзесяць крытэрыяў на дзесяць магчымых і атрымліваем лічбу 1, якая адзначаецца толькі ў стопрацэнтных фразеалагізмаў" [1, с. 257].

Прымаючы ж пад увагу ўсё, што гаварылася на папярэдніх старонках пра зрашчэнні і адзінствы, няцяжка зрабіць выснову: названыя крытэрыі, за выключэннем 4-га (страта фразеалагізмам унутранай формы), не маюць непасрэднага дачынення да аб'ектунага вымярэння ідыяматычнасці. Да таго ж аўтар гэтай класіфікацыі няправільна разумее паняцце "страта ўнутранай формы". Сцвярджаецца, што ў фразеалагізме *заткнуць за пояс* ('значна перасягнуць, перавысіць каго-н. у чым-н.') "ўнутраная форма захавалася, бо ў беларускай мове існуе свабоднае словазлучэнне, напрыклад, *Гаспадар заткнуў за пояс сякеру і пайшоў у лес*" [1, с. 257]. Але ж пры супастаўленні гэтага фразеалагізма з аманімічным свабодным словазлучэннем анік не ўзнікае ні метафарычны, ні семантычны эфект. Таму ніводная спроба растлумачыць паходжанне гэтага выразу не прызнана пераканальнай. Наратзіўшыся ў чымсьці індывідуальным маўленні, выраз, падхоплены іншымі людзьмі з бліжэйшага асяроддзя, з цягам часу стаў агульнажывальным. Некаторыя іншыя выразы, пададзеныя ў табліцы, таксама, паводле Б. Плотнікава, маюць унутраную форму, напрыклад: *намыліць галаву (шыю)* 'моцна прабраць каго-н., строга выгаварыць'. Аднак параўнаем: «Інфармант на пытанне "Што абазначае выраз *намыліць шыю*?" дае такое азначэнне: "Ну, гэта калі бярэш мыла і трэш шыю, каб яна стала мыльнай» [7, с. 215]. Хіба ж тут адчуеш якую-небудзь метафарычную, пераносную сувязь паміж фразеалагізмам і

Табліца 1.

Ідыёма	Крытэрыі фразеалагічнасці										Ступень фразеалагічнасці
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
<i>Абое рабое</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1
<i>Лахі пад пахі</i>	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	0,9
<i>Цюцелька ў цюцельку</i>	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	0,8
<i>Казёл адпушчэння</i>	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	0,7
<i>Біць бібікі</i>	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+	0,7
<i>Заплюшчыўшы вочы</i>	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	0,6
<i>Заткнуць за пояс</i>	+	-	+	-	-	-	+	+	+	-	0,5
<i>Гарачая галава</i>	-	-	+	-	-	-	+	+	+	-	0,4
<i>Схаваць канцы</i>	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	0,4
<i>Намыліць галаву (шыю)</i>	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	0,3
<i>Казіная (сабачая) ножка</i>	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	0,3
<i>Іграць (выконваць) ролю</i>	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	0,2
<i>Прыняць пастанову</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	0,1

суадносным пераменным словазлучэннем? Гэты выраз склаўся на аснове фразеалагічнай калькі з нямецкай мовы (*den Kopf waschen* – 'галаву мыць').

Дзіўна, чаму, вызначаючы ступень фразеалагічнасці ў выразе *абое рабое*, аўтар не заглянуў у ТСБМ. Не мае гэты выраз ніякай "архаічнай граматычнай формы слова *абое*" [1, с. 257]. У ТСБМ (т. 1, с. 68) чытаем: "**Абое**, абаіх, ліч. зб. Як той, так і другі; як той, так і другая; як тое, так і другое. *Нічынар хітра падміргвае цёці Каці, і абое выходзяць*. Крапіва". Этымалагічна гэты выраз – фрагмент рыфмаванага выслоўя *Абое рабое, паеў воўк абое*, у якім першапачаткова меліся на ўвазе, відаць, маладыя істоты. Форма *абое рабое* замест чаканага *абое рабыя* выклікана патрабаваннем рыфмы.

Першы кампанент гэтага фразеалагізма, як бачым, сэнсаўтваральны, ён не проста суадносіцца з аднайменным словам у свабодным ужыванні, а цалкам супадае з ім. Таму гэты выраз ніяк нельга лічыць "стопрацэнтным фразеалагізмам". Ідыяматычнасць яго досыць слабая. Гэта і без усякіх крытэрыяў можна бачыць, напрыклад, з наступных кантэкстаў: 1) – *Бо і ты такі* [як Халуста]! – *ускіпела жанчына*. – *Абое роўныя! Абое рабое* (А. Чарнышэвіч); 2) *Наста і Хадора былі, як кажуць, абое рабое...* (Б. Сачанка); 3) *І жонка такая, як ты!.. Абое рабое!* (С. Яновіч); 4) *Сапраўды – сямейны падрад. Добрая ж, відаць, і жонка цаца, калі на такое згадзілася... Абое – рабое!..* ("Полымя").

У табліцы другое месца па ступені фразеалагічнасці займае выраз *лахі пад пахі* (0,9). Яго значэнне, аднак, не 'хутка, вельмі паспешліва, нядоўга збіраючыся' [1, с. 251], а 'свае манаткі

Табліца 2.

№ п/п	Фразеалагізм	Фразеалагічнае значэнне	Паказчыкі ідыяматычнасці				Ступень ідыяматычнасці
			Накладальнасць	Матываванасць	З сэнсаўтваральным кампанентам	Выводнасць	
1.	за круглым сталом	на роўных правах і ўмовах	+	–	–	–	моцная
	пятая калона	варожая агентура	+	–	–	–	
	біць байдзі	займацца пустымі справамі	–	–	–	–	
2.	жаваць жвачку	гаварыць нудна і бесталкова	+	+	–	–	сярэдняя
	асінае гняздо	зборшча небяспечных людзей	+	+	–	–	
	трымаць вуха востра	быць вельмі пільным	+	+	–	–	
3.	грушы на вярбе	недарэчнасць, несусвецца	–	+	–	–	сярэдняя
	выдраць лысаму валасы	зрабіць што-небудзь недарэчнае	–	+	–	–	
	кату па пяту	вельмі малы, нізкарослы	–	+	–	–	
4.	сярэдняй рукі	сярэдніх вартасцей, пасрэдны	–	+	+	+	слабая
	ад шчырага сэрца	з усёй шчырасцю, адкрыта	–	+	+	+	
	на роўную нагу	як роўны з роўным	–	+	+	+	
5.	адбіваць хлеб	пазбаўляць каго-н. заробку	–	+	+	+	слабая
	падаць духам	адчайвацца	–	+	+	+	
	стаяць на адным	прытрымлівацца адной думкі	–	+	+	+	

з сабой (браць, сабраць і пад. перад адыходам, ад'ездам, уцёкамі)' [3, т. 1, с. 638]: *Вазьму лахі пад пахі – маёмасць мая невялікая – ды паеду шукаць шчасця па свеце* (Я. Колас). І ў гэтым фразеалагізме ёсць сэнсаўтваральны кампанент. *Лахі*, як засведчана ў ТСБМ (т. 3, с. 26), – гэта 'старое панашанае адзенне'. Ідыяматычнасць гэтага выразу слабая. Першапачатковы сэнс спалучэння быў зразумелы. У далейшым кампаненты выразу, звязаныя ўнутранай рыфмай, страцілі канкрэтнае і набылі больш шырокае, абагульненае значэнне: *лахі* – неабавязкова толькі 'адзенне', *пад пахі* – неабавязкова 'пад плечы'. Дарэчы, тут, як і ў некаторых іншых рыфмаваных выразях, фармальнае пераважае над лагічным, семантычным, адзін з кампанентаў, відаць, падагнаны пад гукавую сіметрыю фразеалагізма.

Можна сказаць, што амаль усё ў гэтай класіфікацыі і табліцы вельмі аддаленае ад адноснага набліжэння да ісціны.

А ці ёсць якія больш важкія моўныя паказчыкі ідыяматычнасці фразеалагізмаў? Думаецца, што ёсць, калі ўлічваць семантычны класіфікацыі В. Вінаградава і У. Жукава, а менавіта такія ўласцівасці фразеалагізма, як яго магчымасць або немагчымасць супастаўляцца з адпаведным свабодным словазлучэннем, матываванасць ці наяўнасць прычынна-выніковай сувязі паміж літаральным і пераносным планам, наяўнасць або адсутнасць сэнсаўтваральнага кампанента, магчымасць ці немагчымасць вывесці актуальнае фразеалагічнае значэнне з літаральнага сэнсу адпаведных слоў. У залежнасці ад таго, як праяўляюцца гэтыя якасці або прыметы ў тым ці іншым

выразе, фразеалагізмы падзяляюцца на моцна-, сярэдне- і слабаідыяматычныя. Гэта можна паказаць ў табліцы 2 (у падгрупе 1 – зрашчэнні, усе яны моцнаідыяматычныя; у астатніх падгрупах – адзінствы, прычым у 2-й і 3-й падгрупах сярэднеідыяматычныя, з цэласным значэннем, а ў 4-й і 5-й падгрупах – слабаідыяматычныя, з часткова цэласным значэннем).

Калі ж цяпер размясціць у гэтую табліцу фразеалагізмы з табліцы Б. Плотнікава, то акажацца, што:

1) *цюцелька ў цюцельку, казёл адпушчэння, біць бібікі, заткнуць за пояс, намыліць галаву (шыю)* – зрашчэнні, усе яны моцнаідыяматычныя, "стопрацэнтныя фразеалагізмы";

2) *заплюшчыўшы вочы, казіная ножка* – адзінствы, сярэднеідыяматычныя;

3) *абое рабое, лахі пад пахі, гарачая галава, схаваць канцы* – адзінствы, слабаідыяматычныя, з сэнсаўтваральным кампанентам (ён выдзелены паўтлустым шрыфтам).

Спіс літаратуры

1. Плотнікаў, Б. А. Агульнае мовазнаўства : вуч. дапаможнік / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994.
2. Віноградов, В. В. Избранные труды : лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998.
5. Жуков, В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высш. шк., 1986.
6. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978.
7. Даніловіч, М. А. Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2008.

“СВАТ НЕ СВАТ, А ЧАЛАВЕК СВОЙСКІ”

НАЗВЫ СВАТОЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў дыялектнай, тэрміны роднасці *сват* і *сваціця* маюць два асноўныя значэнні: ‘асоба, якая сватае’ і ‘бацька (маці) мужа ў адносінах да жончых ці бацька (маці) жонкі ў адносінах да мужавых бацькоў’ (ТСБМ, т. 5, с. 83). Менавіта ў другім значэнні мы і будзем разглядаць тэрміны *сват* і *сваціця*.

Ва ўсіх беларускіх гаворках у значэнні ‘бацька мужа (жонкі) у адносінах да мужавых (жончых) бацькоў’ выкарыстоўваецца адзін нарматыўны тэрмін **сват**: *А давай, Дзям’ян, сваю дачку за майго Івана – будам сватамі* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, с. 254); *Ётыю песьню пяюць з адмёнамі, кылі свату, дык пры свата кажуць, а кылі сваціці, дык і пры сваціцю* (в. М. Багацькаўка Мсціслаўскага р-на; Бяльк., с. 402); *Як сваты сыдуца, то гавораць і сваток, і сваточак, а як дрэнна живуць, то ні хочучы узірацца* (в. Альхоўка Навагрудскага р-на; Сцяшк.-72, с. 440); *Дзе наш сват подзеўса, ці ў клоч’е ўверцеўса, ці на сеножаці косіць, чому госцей не прасіць, шоб пілі да элі* (з вясельнай песні; в. Хачэнь Жыткавіцкага р-на); *Мі думалі, што сваты эхалі, а вонь пішкі ішлі, молодого ў мешку неслі, рукавішча торчалі і собакі ворчалі, і схопілі за полішча, оторвалі рукавішча* (з вясельнай песні; в. Сямігосцічы Столінскага р-на); *Добры сват і сабацы брат* (прымаўка); *Свату перва чарка, а жэніху перва палка* (прымаўка; в. Старажоўцы Жыткавіцкага р-на; ТС, т. 5, с. 16); *У свата быў два дні, а Ганна так хораіша кала нас: і на аднаго тата, і на другога тата* (в. Багданава Ушацкага р-на; Панюціч, с. 53); *Сват мой не вымагаў пасагу* (в. Малі Астравецкага р-на); *Сват накуплёў зямлі ў памешчыка* (в. Літва Ляхавіцкага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 382). У разнастайных дыялектаграфічных крыніцах адзначаюцца таксама і такія дэмінітыўныя формы гэтага тэрміна, як **сватка** (фанет. **сватко**), **сваток**, **сваточак** (фанет. **сваточок**): *Сватко, не рэжце косу, не хороші будзе, молодá куца будзе* (в. Запасочча Жыткавіцкага р-на; ТС, т. 5, с. 16); *Сватка быў прыстойна адзеты* (в. Данілавічы Дзятлаўскага р-на; Сцяшк.-83, с. 426); *Ой, сват, сваточок, подарыв платочок, я за гэты платочок поцylю разочок* (в. Сіманавічы Драгічынскага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 382).

Са значэннем ‘маці мужа (жонкі) у адносінах да мужавых (жончых) бацькоў’ ужываюцца вытворныя аднакаранёвыя тэрміны *сваціця*, *свацёя*, *сваха*, *свахна*, *сванька*, *сваішка*, *сватыня*. Літара-

турная форма **сваціця** (фанет. **сваціця, сваціця**) адзначаецца пераважна ў паўночна-ўсходніх і сярэднебеларускіх гаворках: *Сват сваціці наплёў лапці з таўстых лык* (в. Гуліна Сенненскага р-на; Касп., с. 278); *Сваціця агуркі мне дала* (в. Вялікае Сяло Верхнядзвінскага р-на); *Сваціці маё прыдуць* (в. Мярэцкія Глыбоцкага р-на); *Сваціця, давай папам* (в. Саланое Вілейскага р-на); *Сваціця са сваціяй не ўжывуца: адна будзіць за дачку, а другая за сына цягнуць* (в. Вузла Мядзельскага р-на); *Сваці сабэрацца і пагавораць пра сваіх дзяцей* (в. Ёдлавічы Браслаўскага р-на); *Яна мне сваціця, а ён сват, нічога німа сказаць на сваіх – добрыя* (в. Кірлі Шчучынскага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 383); *А ў бабрэ, сваціця, а ў бабрэ, а нясі гарэлку ў вядрэ* (в. Андраны Мсціслаўскага р-на; Бяльк., с. 402); *У сваціці на сяле была, дачушку правёдала* (в. Слабада Ушацкага р-на; Панюціч, с. 54); *Сваціця прыехала ў госці правёдаць сваю дачку* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, с. 254).

У гаворках Мсціслаўшчыны гэты тэрмін вымаўляецца з націскам на канчатку – **сваціця** (фанет. **сваціця**): *Сваціця мне прінісла гырлачычык мылыка* (Юрчанка, СНЛ, кн. 3, с. 134). Прыведзены ён у такой акцэнтнай форме і ў слоўніку Івана Насовіча: *Пі да сваціці* (Нас., с. 574). З ліку дэмінітыўных формаў у дыялекталагічных крыніцах падаюцца варыянты **сваціціка**, **сватынька**, **сваціцяйка**: *Січас устрэцюца сваціцікі, пыгаворуць, яны ня відзіліся с учырашніга вечыра* (Мсціслаўшчына; Юрчанка, СНЛ, кн. 3, с. 302); *Будзь здарова сваціціка* (Нас., с. 574); *Як ты здарова, сватынька?* (Чашнікі; Касп., с. 278); *Частуйся, сваціцяйка!* (в. Старына Чэрвеньскага р-на; Шатэрнік, с. 254).

Форма **свацёя** ўжываецца ў гаворках на памежжы Гродзенскай і Мінскай абласцей (Карэліцкі, Навагрудскі, Стаўбцоўскі і Нясвіжскі раёны), утвараючы такім чынам кампактны арэал: *Свацёя сядзела з нашым сваткам* (в. Антанёва Карэліцкага р-на; Сцяшк.-83, с. 426); *Са свацёяю выгульвала на сяле* (в. Лукі Карэліцкага р-на; Панюціч, с. 54); *Свацёю на базары бачыла, гэта маці маёй нявесткі* (в. Купіск Навагрудскага р-на; Усціновіч, с. 47); *Калі мой сын жанаты на Ганнінай дачу, дык Ганна мне свацёяю прыходзіцца* (в. Стары Свержань Стаўбцоўскага р-на; Прышчэпчык, с. 81); *Свацёя садзіцца ў самым перадзе* (в. Новіны Нясвіжскага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 383).

Тэрмін **сваха** ўласцівы гаворкам паўднёва-заходняга дыялекту і часткова сярэднебеларускім, што тэрытарыяльна супрацьпастаўляе яго форме **сваціця**: *Сваці шэдзсят сем гадоў* (в. Парэчча Гро-

дзенскага р-на); *Маці майго мужыка і мая маці – гэто свахі* (в. Малахоўцы Баранавіцкага р-на); *Моя сваха прыйхала* (в. Дзмітравічы Камянецкага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 383); *Сваха Манина прыйхала* (в. Рухава Старадарожскага р-на; Чабатар, с. 121); *Свахі прыйхалі да маладых* (в. Вострава Слонімскага р-на; Сцяшк.-72, с. 441); *Гэто сваха мая, наш сын дачку яё браў* (в. Горка Слуцкага р-на); *Бывае, што сваха са свахаю – хоць не страчайся* (в. Ванелевічы Капыльскага р-на); *Сваха памёрла* (в. Чудзін Ганцавіцкага р-на); *Яго маці й мая – свахі* (в. Рэдкавічы Любанскага р-на; Панюціч, с. 54). Словаўтваральны варыянт *сва́хна* зафіксаваны ў гаворках захаду Гомельшчыны і ўсходу Брэстчыны (Жыткавіцкі, Лельчыцкі і Столінскі раёны): *Одно, коб давала коро́ва мо́локо, сва́хно* (в. Мачуль Столінскага р-на); *Бо ўжэ твою́ гало́нку дру́жкі обсе́лі, сва́хны обпе́лі* (з песні; в. Пагост Жыткавіцкага р-на; ТС, т. 5, с. 16).

Найменне *сва́нька* (фанет. *сва́нка*) адзначаецца ў гаворках заходняй Гродзеншчыны і Брэстчыны, г. зн. на беларуска-літоўска-польскім паграніччы, а таксама ў маўленні жыхароў Лоеўшчыны: *Мая сва́нька до́брая, сва́нька маладзё́йша за міне́* (в. Куклі Воранаўскага р-на); *Зёхаліся сва́нькі на кірма́ш, было ап чым пагавары́ць* (в. Нагарадавічы Дзятлаўскага р-на; Сцяшк.-72, с. 440); *У міне́ на́тто ж ляда́шча сва́нька бы́ла, ве́чны ёй по́куй, жы́ць ні дава́ла* (в. Лойкі Гродзенскага р-на; Цыхун, с. 126); *На вясе́ля еду́ць дру́жына, сват і сва́нька, малады́ і малада́я* (в. Дакудава Лідскага р-на; СПЗБ, т. 4, с. 381); *Гэто мая́ сва́нька* (в. Крывічы Зэльвенскага р-на; Сцяцко, с. 142); *От мая́ сва́нька до́бра не́е да ўсе́ ж такі́е любо́ўны́е пе́сні зна́е* (в. Перадзелка Лоеўскага р-на; Янкова, с. 320). Між іншым, І. Насовіч у слоўніку падае тэрмін *сва́нка* з цвёрдым [н] і характарызуе яго як выключна рэдкую дэмінітыўную форму: *Сва́нка ты мая́ родне́нькая!* (Нас., с. 573).

Форма *сва́шка* характэрна толькі для гаворак Гомельшчыны, хоць разглядаць яе як самастойны словаўтваральны варыянт даволі рызыкаўна. Хутчэй за ўсё, гэта дэмінітыўная форма тэрміна *сва́ха*, тым больш што і занатавана яна прыкладна ў межах яго пашырэння ў традыцыйным вясковым маўленні жыхароў. На гэта, дарэчы, указвае і Іван Насовіч, падаючы тэрмін *сва́шка* з дэфініцыяй ‘сватыюшка’ (Нас., с. 574).

Цікавы словаўтваральны варыянт адзначаны ў навуковай літаратуры ў гаворках Мастоўшчыны. Тут у гэтым значэнні выкарыстоўваецца тэрмін *сва́тыня*: *Чаму́ гэ́та ма́я сва́тыня нічо́го ня есц́ь, ня п’е́ і пе́сянь не п’яе́, чаго́ засумава́ла?* (в. Лаўна Мастоўскага р-на; Сцяшк.-83, с. 426).

Такім чынам, у беларускай дыялектнай мове да гэтага часу захаваліся і актыўна выкарыстоўваюцца ў паўсядзённым ужытку традыцыйныя назвы сватоў.

Скарачэнні

Бяльк. – Бялькевіч І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970; **Прышчэпчык** – Прышчэпчык А. Лексіка свержаньскай гаворкі // 3 народнага слоўніка. – Мінск, 1975; **Сцяцко** – Сцяцко П. Дыялектны слоўнік (з гаворак Зэльвеншчыны). – Мінск, 1970; **Сцяшк.-83** – Сцяшк. Т. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1983; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 – 5. – Мінск, 1977 – 1984; **Усціновіч** – Усціновіч А. Так гавораць у Купіску // Народная словатворчасць. – Мінск, 1979; **Цыхун** – Цыхун А. Скарбы народнай мовы. – Гродна, 1993; **Чабатар** – Чабатар Н. 3 лексікі вёскі Рухава Старадарожскага раёна // Народная словатворчасць. – Мінск, 1979; **Шатэрнік** – Шатэрнік М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. – Мінск, 1929; **Юрч., СНЛ** – Юрчанка Г. Сучасная народная лексіка. – Мінск, 1993 – 1998.

Астатнія скарачэнні гл. у № 4 за гэты год (артыкул П. Міхайлава “Свякроў – не родная кроў”).

Павел МІХАЙЛАЎ,
кандыдат філалагічных навук.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

СНЕЖАНЬ

1 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Дамарада, графіка

90 гадоў з дня нараджэння Ніны Ражновай (1919 – 2006), піяністкі, заслужанай артысткі Беларусі

2 снежня – 130 гадоў з дня нараджэння Фелікса Стацкевіча (1879 – 1967), грамадскага і культурнага дзеяча, мемуарыста, выдаўца, педагога

4 снежня – 135 гадоў з дня нараджэння Льва Альпяровіча (1874 – 1913), жывапісца

105 гадоў таму пачала выдавацца ў Мінску грамадска-палітычная і літаратурная газета “Белорусский вестник”. Выходзіла да 1905 г.

50 гадоў з дня адкрыцця Літаратурнага музея Якуба Коласа ў Мінску

5 снежня – 95 гадоў з дня нараджэння Рыгора Няха (1914 – 1991), паэта, празаіка

6 снежня – 110 гадоў з дня нараджэння Барыса Мардвінава (1899 – 1953), расійскага і беларускага рэжысёра, педагога, заслужанага артыста РСФСР

60 гадоў з дня нараджэння Надзеі Еўчык, мовазнаўцы

7 снежня – 60 гадоў з дня нараджэння Віктара Супрунчука, празаіка

8 снежня – 80 гадоў з дня нараджэння Юрыя Труханава (1929 – 1999), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

10 снежня – 70 гадоў з дня нараджэння Анатоля Белага, грамадска-культурнага дзеяча, мастацтвазнаўцы, калекцыянера, пісьменніка

12 снежня – 85 гадоў з дня нараджэння Нічыпара Пашкевіча (1924 – 2003), крытыка, літаратуразнаўцы, заслужанага работніка культуры Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Ірыны Шаблоўскай (1939 – 2004), літаратуразнаўцы

13 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Валяр’яны Жолтак (1919 – 2000), жывапісца

Заканчэнне на с. 93.

СЛОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ‘СТРАВА’ Ў ДЫАЛЕКТНАЙ ЛЕКСІЦЫ БЕЛАРУСКАЙ І УКРАЇНСКАЙ МОЎ

Семантыка прадметнай лексікі часта становіцца аб’ектам даследавання лінгвістаў. Праблемы значэння рэфэрэнцыйных лексем, узаема сувязь у ім экстралінгвістычных і ўласна лінгвістычных складнікаў, класіфікацыя такой лексікі падрабязна абмяркоўваліся лінгвістамі. Прапаноўваліся розныя падыходы і розныя шляхі яе даследавання. Напрыклад, Ю. Найда разглядаў прадметную лексіку ў рэчышчы традыцыйнага кампанентнага аналізу¹; аўтарскі калектыў пад кіраўніцтвам Р. Фрумкінай вызначаў структуру значэння канкрэтных лексем шляхам псіхалінгвістычнага эксперыменту²; А. Вяжбіцкая выкарыстоўвала арсенал мовы семантычных прымітываў і тэорыі прататыпаў з вызначэннем абавязковых і факультатывных складнікаў значэння³.

Назвы страў выклікаюць асаблівую цікавасць навукоўцаў (Ж. Буглак⁴, Г. Вештарт⁵, К. П’янкава⁶ і інш.), паколькі, па-першае, з’яўляюцца тыповым узорам прадметнай лексікі, а па-другое, адлюстроўваюць нацыянальна-спецыфічны фрагмент наіўна-моўнай карціны свету. Беларускія і ўкраінскія дыялектныя слоўнікі даюць багаты матэрыял такога кшталту. Мы разгледзім толькі агульныя назвы ежы ў дыялектах беларускай і ўкраінскай моў.

Аналіз беларускай і ўкраінскай груп дыялектызмаў з абагульненым значэннем ‘страва’ дазваляе выдзеліць дзесяць падгруп (у табліцы прыводзяцца колькасныя паказчыкі для дыялектаў беларускай і ўкраінскай моў).

Агульныя назвы стравы	Колькасць лексем	
	бел.	укр.
Агульныя назвы стравы	57	33
Назвы добра прыгатаванай стравы	5	3
Назвы дрэнна прыгатаванай стравы	15	9
Назвы поснай стравы	6	2
Назвы вадкай стравы	7	1
Назвы кіслай стравы	6	0
Назвы недасоленай стравы	1	0
Назвы перасоленай стравы	1	0
Назвы вельмі гарачай стравы	1	0
Назвы падгарэлай стравы	1	1

Агульных найменняў страў у межах групы кожнай з моў абсалютная большасць – 57 беларускіх і 33 украінскія. Яны выкарыстоўваюцца для намінацыі стравы ўвогуле, без указання на яе якасць (добра / дрэнна прыгатаваная), смака-

выя характарыстыкі (кіслая / недасоленая / перасоленая), тэмпературу (гарачая / негарачая) і г. д. На другім месцы – падгрупа з назвамі дрэнна прыгатаванай стравы (15 беларускіх і 9 украінскіх лексем). Усе астатнія падгрупы складаюць ад 0 да 7 лексем (гл. табліцу).

Па адной дыялектнай лексеме беларускай мовы ў падгрупах са значэннем ‘назвы падгарэлай стравы’: прыгарка (У хаце прыгаркаю пахнэ; ДслБ), ‘назвы вельмі гарачай стравы’: обжога (Еда зырка – прамо обжога; ТслЗ), ‘назвы перасоленай стравы’: солоніна (Ну і солоніна твой боршч, не можна есці!; Тсл5), ‘назвы недасоленай стравы’: недасаль (Недасалі як наясіся, дык хоць на вадку ні цягня; Слцр; Нісмашина капуста, нека недасаль; Нарл), а таксама па адной украінскай – ‘назвы вадкай стравы’ (джур; МслБ2) і ‘назвы падгарэлай стравы’ (пригарка; Слп).

Няма ўкраінскіх прыкладаў увагуле ў падгрупах з назвамі кіслай, недасоленай, перасоленай і вельмі гарачай стравы. А назва падгарэлай стравы тая ж, што і ў беларускіх брэсцкіх гаворках, – прыгарка, і гэта зразумела, паколькі сустракаецца яна на суседняй украінскай паўднёва-заходняй тэрыторыі.

Лексіка-семантычная група дыялектызмаў з агульным значэннем ‘страва’ цесна спалучана разнастайнымі сувязямі і з дыялектнай, і з літаратурнай лексікай у межах абедзвюх моў, а таксама міждыялектнымі сувязямі. Такія сістэмныя моўныя сувязі праяўляюцца ў распаўсюджаных спосабах матывацыі найменняў, у тыповых суадносінах з іншымі значэннямі ў межах полісемантаў, у размеркаванні назваў дадзенай ЛСГ па дыялектах беларускай і ўкраінскай моў.

У час назірання над ЛСГ агульных назваў страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў выяўляюцца пэўныя заканамернасці іх утварэння і функцыянавання. Большасць з такіх слоў сустракаецца толькі ў адным дыялекце беларускай ці ўкраінскай мовы; калі яно паўтараецца ў дыялекце суседняй мовы, то часцей за ўсё гэта сумежныя дыялекты (гл. укр. лагомина ‘добра прыгатаваная страва’ – Жытомірская вобл., бел. легаміны ‘тс’ – Тураўшчына; укр. пригарка ‘падгарэлая страва’ – Палессе, бел. прыгарка ‘тс’ – Брэстчына і інш.).

Дыялектныя назвы страў выключна рэдка ўтвараюцца ад каранёў і асноў, неўжывальных у літаратурнай мове. Як правіла, гэта іншыя дэ-

рываты наяўных каранёў ці іншыя значэнні літаратурных лексем.

Найбольш відавочныя заканамернасці матывацыі дыялектных слоў наступныя.

Самыя распаўсюджаныя з такіх назваў – словы з агульнай, недыферэнцыраванай семантыкай ‘страва’ – і ў беларускіх, і ва ўкраінскіх дыялектах матывуюцца, як правіла, назвамі працэсу харчавання, сілкавання: бел. *еда* (Тсл2), *едала* (Мкт), *едла* (Мкт), *едзенне* (ФслГ), *едзеньне* (Тсл2), *едзэня* (Слп-зБ2), *ежа* (КслМ), *емя* (Нсл, Нвсл, КслМ), *ества* (КслМ), *жрака* (Слп-зБ2), *жратва* (Слп-зБ2), *жырава* (Слп-зБ2), *заедкі* (КслМ), *закуска* (КслМ), *закусць* (КслМ), *з’ежа* (Тсл2), *з’ядла* (Слп-зБ2), *іда* (КслМ), *ідло* (ДслБ), *йдло* (Жсл), *кормля* (Тсл2), *няманне* (СнарлАН), *нямканне* (СнарлАН), *патрава* (КслМ, МслГ), *патраўка* (ДслБ), *потрава* (ДслБ, Тсл4), *пішч* (КслМ, ФслГ, Жнсл), *пішча* (Слп-зБ4), *прыварак* (Дсл2), *пытрава* (КслМ), *пыядуха* (КслМ), *страва* (КслМ, Тсл5, МслГ), *стравіна* (Тсл5), *харч* (МслГ), *харча* (ДслМ), *харчоўка* (Мслм-м2), *харчы* (Нарл), *яда* (КслМ, Нарл), *ядзенне* (ФслГ), *ядзёнае* (Мслм-м2), *ядзеньня* (КслМ), *ядзення* (Слп-зБ5), *ядзэння* (Слп-зБ5), *ядзэня* (Слп-зБ5); укр. *годуля* (Слукр1), *живність* (МслБ2, Слукр1), *засилка* (Слукр2), *з’їжа* (Слукр2), *з’їжка* (Слукр2), *ідло* (СлМ, МслГ, МслБ3, Мслзв), *істиво* (Слукр2), *іда* (МслГ, Г, Слукр2), *ідення* (Слукр2), *ідло* (Слукр2), *ідне* (Мслзв), *їжа* (Слукр2), *іство* (Слукр2), *істонька* (МслГ), *наїдок* (Мслзв), *пожива* (Слукр3), *поживління* (Слукр3), *поїдок* (СлпВ1), *попиханіе* (Слб2), *страва* (Слб2, Слукр4), *стравні* (Слб2), *трапеза* (Слукр4), *харч* (Г), *харчоване* (Г), *харчунок* (Г).

З іншых спосабаў у гэтай падгрупе распаўсюджана (але значна менш, чым папярэдня) матывацыя праз працэс ці прыладу гатавання стравы, напрыклад, бел. *аршчок* (Слп-зБ1), *вара* (ДслЗ, Слцр, Мслн-д, Мслм-м2, МслГ, Мслм-м3, Нарл, ДслБ), *варіва* (КслМ), *варонае* (Псл), *варонка* (Нсл), *варыва* (Мслм-м3, КслМ, Жнсл), *варыво* (Нсл, Тсл1, Псл), *варышка* (Нсл), *гаршок* (Слп-зБ1), *гаршчок* (Слп-зБ1), *стол* (Мслм-м3); укр. *вариво* (Мслзв), *варя* (Слб1), *печенина* (МслГ).

Што датычыць лексем з іншых падгруп, то тут, як адзначалася вышэй, значна больш беларускіх лексем і найчасцей яны ўтвараюцца на базе семантыкі характэрнай якасці: бел. *смакі* (Нарл), *прысмакі* (Нарл) ‘смачна прыгатаваная страва’; *несмач* (Жсл) ‘нясмачная страва’; *нішчымніца* (МслГ, Нарл, МслМ1), *посніна* (Слп-зБ4), *посніца* (Дсл), *прэсна* (Слп-зБ4), *ташчымніца* (Слп-зБ5) ‘посная страва’; *жыдзялі* (Знсл), *жыжка* (Слцр), *мокрае* (Слцр) ‘рэдка

страва’; *кісля* (Мслм-м2) ‘кіслая страва’; *недасаль* (Слцр, Нарл) ‘недасоленая страва’; *солоніна* (Тсл5) ‘перасоленая страва’; *обжога* (ТслЗ) ‘вельмі гарачая страва’; *прыгарка* (ДслБ) і ўкр. *пригарка* (Слп) ‘згарэлая страва’.

Характэрна, што сярод недыферэнцыраваных, агульных найменняў стравы шмат адназначных найменняў. Да іх належаць: бел. *вара* ‘згатаваная страва, часцей рэдкая; варыва’ [*Вары ні паясі – яг галодны ходзіш* (ДслЗ); *Хоць вары якой падала п. Мо вара ёсьць?* (Мслн-д); *Навары вары якое-небудзь, бо ніякага наетку німа* (Мслм-м2); *Маці, якая ў цябе вара сёння на абет?* (МслГ); *Вары як ні пахлёбаяш, то яг галодны ўсяроўно* (Нарл); *Хіба ж мая вара не смачнейшая за тваю?* (ДслБ)]; *едла* ‘страва’ (*Грыбочкі ды бульбычка – гэта едла!*; Мкт); *пачны* ‘стравы’ (*Як станя пачны ставіць на стол, то аб’ясіся*; МслГ); *баланда* ‘страва, якая прыгатавана нясмачна’ (*У цябе зварыліся ні крупеня, а быланда. Кожны раз ныварыш нейкай быланды*; Мкт) і іншыя (усяго 83 монасеманты ў дадзенай ЛСГ беларускіх дыялектаў); укр. *іда* ‘ежа, страва’ (МслГ); *ідення* ‘ежа, страва’ (*Послав йому усякого питення, ідення і горілок усяких*; Слукр2); *соломаха* ‘няўдала, дрэнна звараная якая-небудзь страва з мукі’ (СлЖ, Слп); *смакота* (*Нажарила на смитани сирійжок – то така смакота!*; Слзп2) і іншыя (усяго ў дадзенай ЛСГ ва ўкраінскіх дыялектах 30 монасемантаў).

Украінскія і беларускія дыялектныя назвы стравы, у семантыцы якіх ёсць дадатковыя дыферэнцыйныя семы, наадварот, часцей мнагазначныя.

Са 100 дыялектных лексем беларускай мовы мнагазначнымі з’яўляюцца 24; з 49 украінскіх – 15. Найбольш распаўсюджаныя семантычныя пераносы:

1) ‘ежа’ → ‘від ежы’ → ‘падвід ежы’ (гіперагіпанімічныя адносіны паміж рознымі ЛСВ полісеманта), напрыклад:

бел. *закраса* (ФслГ) – ‘ежа’ (*Хлеб і соль – найлепшая закраса*); ‘прыправа’ (*Взяў бацько для дочки хлеба, і круп, і закрасы*);

бел. *патраўка* (ДслБ) – ‘страва, ежа’ (*Есць цяпер розная патраўка*); ‘падліва’ (*Патраўка атрымалася сёння негустая і вельмі смачная*);

бел. *страва* (Слп-зБ5) – ‘разнавіднасць стравы’ (*На дзяды рабілі сем страў: яешня, каша, чарка, капуста, малако, сыр і што мелі яшчэ*); ‘вараная ежа’ (*Во шмат стравы наварылі – яда ўсялякая*);

бел. *жыжка* 1. ‘рэдкае страва’ (*Здаецца, каб жышкі паесьці, а то ўсё сухая і сухая ядзім*); ‘вадкасць з прыправамі і сокамі засоленых у ёй прадуктаў’ (*На вячэру строілі гаршчок бульбы, місу*

капусная жышкі. Жышку трохі патсоліш, укрышыш цыбулі, кубак вады дабавіш, каб ні было кісла, – і вязэра гатова); ‘вадкасць з садавіны або ягад’ (Яблыкі сь сьлівамі тушацца добра, тады іх кідаюць на рэшата, каб жышка сьцякала);

укр. лугуміні (МслБ5) – ‘разнастайныя стравы’ (На вісілю было і мнясо, і студинец, і рыба, і галушкі і ще всілякі лугуміні); ‘прысмакі’; ‘від салодкай стравы з рысу або маньных круп’ (У нас лугуміні робля так: варюць манку, як вна застигні, зверьха мастя маслом і кідаюць кілька бомбонів горошкы);

укр. бурда (Слзп1) – ‘нясмачная страва або каламутны напой’ (То ни кампот, а якась чорна бурда); ‘белая вадкасць як страва, прыгатаваная з расцёртага канаплянага насення’;

2) ‘від ежы 1’ → ‘від ежы 2’ (гетэранімічныя адносіны паміж рознымі ЛСВ полісеманта) – украінскія прыклады дадзенай з’явы адсутнічаюць;

бел. квас (ДслБ) – ‘вараная кіслая страва’ (Наварыла жонка цепер квасу); ‘бурачны квас’ (Квас – гэто юшка у квашаных бураках, п’юць іі бы воду); ‘хлебны квас’ (Запарваюць отрубы жытніе, дабаўляюць корку хлеба – это квас і п’юць і вараць);

бел. жыжка 1. ‘вадкасць з прыправамі і сокамі засоленьных у ёй прадуктаў’; ‘вадкасць з садавіны або ягад’;

3) сувязь значэнняў полісеманта па асноўнай якасці (найбольш характэрная для назваў нясмачнай стравы). Гл., напрыклад, ЛСВ наступных слоў з агульнай семай ‘непрыгоднае для харчавання, нясмачнае’:

укр. баланда (Слзп1) – ‘пойла для цялят’ (Вару телятові баланду з льону); ‘нясмачная страва’; ‘боршч з лебяды’ (Борщ з либиди – то баланда) (тут паміж 2-м і 3-м значэннямі яшчэ і рода-відавая гіпанімія);

укр. бурда (Слзп1) – ‘белая вадкасць як страва, прыгатаваная з расцёртага канаплянага насення’; ‘нясмачная страва або каламутны напой’ (То ни кампот, а якась чорна бурда);

укр. джур (МслБ5) – ‘каламутная, нясмачная рэдкая страва або напой’ (Хай буди трохі вина, али доброго, а ни бочка джуру); ‘асадак алею’ (Цей джур міні ни сипти, бо я кому дам його їсти?);

бел. марзюха (Дсл2) – ‘страва з цёртага ільнянога ці канаплянага сям’я’; ‘няўдала згатаваная страва’;

бел. кісляціна (Мслм-м2) – ‘надта кіслая страва’ (Наварыла ты нейкай кісляціны); ‘кіслая прыправа, закваска’ (Капусту свежую кісляцінай залівалі);

бел. прыгарка (ДслБ) – ‘падгарэлая ежа’ (У хаце прыгаркаю пахнэ); ‘плёнка на параным малацэ’ (Прыгарка робіцца, як кыпятыш молоко).

Прааналізаваныя тыповыя віды адносінаў паміж значэннямі мнагазначных слоў звязваюць разгледжаныя ЛСГ беларускіх і ўкраінскіх дыялектаў з цэлым ЛСП ‘назвы страў’. Калі сувязі ўсталёўваюцца з іншымі семантычнымі сферамі дыялектнай лексікі, слоўнікі звычайна трактуюць такія выпадкі як аманімію. Аманімічныя формы маюць 7 з абраных назваў страў у беларускіх дыялектах і 5 – украінскіх. Але незалежна ад таго, як падаюцца такія формы – як ЛСГ полісеманта ці як значэнні амонімаў, – пры наяўнасці агульных сем тыпы падабенства значэнняў часта тыя ж, што і апісаныя вышэй, напрыклад:

1) сема якой-н. агульнай якасці: жыжка 1. ‘рэдкая страва’; ‘кроў’ (Слцр);

2) агульная сема адмоўнай характарыстыкі, якасці:

а) бел. брында 1. ‘баланда, дрэнная страва’ (Брынды якой далі пахлебаць); ‘здор, сала каля кішак’ (Брында, як фалерына, акруцішы кішкі. Усе кішкі ўчапіліся за брынду; Слп-зБ1);

бел. брында 3. ‘неахайная жанчына’ (Але ж і пайшла брында – ніраха якая; Слп-зБ1);

б) укр. бурдохлист 1. ‘дрэнна, нясмачна прыгатаваная страва (боршч, суп і г. д.)’ (Та цього бурдохлисту й собака не буде їсти; СлпБ1);

укр. бурдохлист 2. ‘здэклівая мянушка чалавека, які п’е гарэлку’ (А той бурдохлист цілий день швендяє біля півной); ‘чалавек, які есць шмат усяго без разбору, у тым ліку і дрэнную страву’ (Там зібрались такі бурдохлисті, що поїдають усе без розбору; СлпБ1);

в) укр. галамага 1. ‘нясмачная, некаларыйная страва’ (Шо наварила йкоїсь галамаги?; МслБ2);

укр. галамага 2. ‘гразь пасля дажджу’ (Така галамага скрізь; МслБ2);

укр. галамага 3. ‘морда, твар’ (Як дам тобі в галамагу; МслБ2).

Але ёсць і відавочныя амонімы, якія, хоць і ўзыходзяць да аднаго караня, але грунтуюцца на розных прынцыпах матывацыі, напрыклад:

укр. з’ежа 1. ‘ежа, прадукты’ (Это ж з’ежа – і вуцнята і курэнята; Тсл2);

укр. з’ежа 2. ‘заедзь’ (Напусцілі ўсякую з’ежу на чловека; Тсл2) (заедзь – крылатыя насякомыя, якія смочуць кроў з жывёлы, – авадні, сляпні, мошкі і пад.)⁷.

Амонімы, адзін з якіх называе страву, могуць грунтавацца і на аманімічных, г. зн. няроднасных, каранях, напрыклад, бел. жыжка 1. ‘штосьці вадкае’ (гл. вышэй); жыжка 2. ‘крапіва’ (Слцр).

Такім чынам, лексіка-семантычная група 'агульныя назвы стравы' прадстаўлена даволі вялікай колькасцю слоў (100 дыялектных лексем беларускай мовы і 49 – украінскай). У дадзенай групе, як у беларускай, так і ва ўкраінскай яе частцы, зафіксаваныя выпадкі полісеміі [бел. *квас* (ДслБ), *патраўка* (ДслБ); укр. *бурда* (Слзп1); *лугуміні* (МслБ5)], адназначнасці [бел. *вара* (Мслн-д), *калбатуха* (Слп-зБ2); укр. *ідення* (Слукр2), *смакота* (Слзп2)], аманіміі [бел. *брында* (Слп-зБ1), *жыжка* (Слцр); укр. *бурдохлист* (СлпВ1), *галамага* (МслБ2)].

Устойлівыя спосабы матывацыі назваў стравы, тыповыя мадэлі полісеміі, міждыялектныя адносіны, сістэмныя ўзаемасувязі з іншымі найменнямі ежы дапамагаюць вызначыць месца абранай ЛСГ у дыялектнай лексіцы і лексіцы агульнанароднай – беларускай і ўкраінскай – мовы ўвогуле.

Склад групы з абагульненай семантыкай 'ежа, страва (любая)' і дыферэнцыйныя семы падгруп у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах выяўляюць важныя для носбіта мовы асноўныя ўласцівасці ежы: смачная / нясмачная (прычым адмоўных найменняў, як і ўвогуле ў мове, больш) і – адбітак хрысціянства – звычайная / посная.

¹ Найда, Ю. А. Процедуры аналізу кампанентнай структуры референцыйнага значэння / Ю. А. Найда // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. XIV. – 1983. – С. 61 – 74.

² Семантика и категоризация / Ин-т языкознания; отв. ред. Ю. А. Шрейдер. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

³ Вежбицкая, А. Прототипы и инварианты / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С. 201 – 231.

⁴ Буглак, Ж. М. Найменні стравы і пітва ў гаворках Гродзеншчыны: фармальна-і семантычная структура, паходжанне: дыс. ... канд. філал. навук / Ж. М. Буглак / Гомельскі дзярж. ун-т імя Францыска Скарыны. – Гомель, 2003.

⁵ Вештарт, Г. Ф. Назвы ежы / Г. Ф. Вештарт // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – С. 89 – 195.

⁶ Пьянкова, К. В. Лексіка, абозначаючая катэгорыяльныя прызнакі пішчы, в руской мовы традыцыі: этнолінгвістычны аспект: аўторэф. дыс. ... канд. філал. навук / К. В. Пьянкова. – Екатеринбург, 2008.

⁷ Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – 4-е выд. – Мінск: БелЭн, 2005. – С. 211.

Прынятыя скарачэнні

Гг – Гуцульскія гаворкі: Короткий словарь. – Львів, 1997; Дсл – Гілевiч Н. І. Дыялектны слоўнік: Лексіка. Фразеалагізмы. Прыказкі, прымаўкі, прыгаворкі. Па-

раўнанні. – Мінск, 2005; Дсл2 – Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік. – Мінск, 1960. – Вып. II; ДслБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск, 1988; ДслЗ – Сцяцко П. Дыялектны слоўнік. 3 гаворак Зэльвеншчыны. – Мінск, 1970; ДслМ – Юрчанка Г. Ф. Дыялектны слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны). – Мінск, 1966; Жнсл – Жывое народнае слова: Дыялектал. зб. – Мінск, 1992; Жсл – Жывое слова. – Мінск, 1978; Знсл – 3 народнага слоўніка / рэд. А. Крывіцкі, Ю. Мацкевіч. – Мінск, 1975; КслМ – Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970; Мкт – Яўсееў Р. М. Маці казала так... (3 гаворкі Бялыніцкага раёна). – Мінск, 1978; МслБ2, МслБ3, МслБ5 – Матэрыялы да слоўніка букавінскіх гаворак. – Чэрнівец, 1971. – Вып. 2; 1972. – Вып. 3; 1978. – Вып. 5; Мслг – Піпаш Ю., Галас Б. Матэрыялы да слоўніка гуцульскіх гаворак. – Ужгород, 2005; МслГ – Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1972; Мслзв – Корзюнюк М. М. Матэрыялы да слоўніка західнаволінскіх гаворак // Украінска-дыялектна-лексіка: Зб. навук. прац. – Київ, 1987. – С. 62 – 267; МслМ1 – Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. – Мінск, 1981; Мслм-м2, Мслм-м3 – Матэрыялы да слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. – Мінск, 1974. – Вып. 2; 1997. – Вып. 3; Мслн-д – Матэрыялы да слоўніка народна-дыялектнай мовы. – Мінск, 1960; Нарл – Сцяцко П. У. Народная лексіка. – Мінск, 1970; НарлЗ – Сцяцко П. У. Народная лексіка (Бытавая лексіка гаворак Зэльвеншчыны). – Мінск, 1970; Нвсл – Юрчанка Г. Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. А – Л. – Мінск, 1981; Нсл – Народнае слова / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск, 1976; Псл – Кучук І. М. Палескі слоўнік: Лельч. р-н. – Мазыр, 2000; Слб – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. – Київ, 1984; Слж – Лысенко П. С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология. – М., 1966. – С. 5 – 60; Слзп – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. – Луцьк, 2000; Слм – Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки Вчорайшенського району Житомирської області // Лексикографічний бюлетень [Ін-ту мовознавства АН УРСР]. – Київ, 1958. – Вып. 6. – С. 22 – 35; Слп – Лисенко П. С. Словник поліських говірок. – Київ, 1974; СлпВ1 – Ващенко В. С. Словник полтавських говірок. – Харків, 1960. – Вып. 1; Слп-зБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск, 1979 – 1982; СлсБ – Горбач О. Словник говірок сёла Бродина // Гуцульскія гаворкі. Лінгвістычны та этнолінгвістычныя даследаванні. – Львів, 2000. – С. 245 – 364; Слукр – Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка: в 4 т. – Киев, 1907 – 1909; Слцр – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. – Мінск, 1990. – Т. 1; СнарлАН, СнарлРЯ – Юрчанка Г. Ф. Сучасная народная лексіка: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. – Мінск, 1993 (А – Н); 1998 (Р – Я); Тсл – Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск, 1982 – 1987; ФслГ – Фальклорны слоўнік Гомельшчыны / У. А. Анічэнка [і інш.]. – Гомель, 2003.

Ніна ВАЛАТОЎСКАЯ,
аспірант кафедры тэарэтычнага і
славянскага мовазнаўства БДУ.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных
навук прафесарам Аленай Рудэнка.

Алесь КАЎРУС

ГРАМАТЫЧНАЯ СХЕМА І ЖЫВАЯ МОВА

ПРА НЕКАТОРЫЯ ФОРМЫ ДЗЕЯСЛОВАЎ І НАЗОЎНІКАЎ

Здаецца, усё сваё свядомае “навукоўскае” жыццё я прамаўляў (пісаў) дзеясловы *пазбегнуць*, *пазбегнуў* з суфіксам *-ну-* і нават не задумаўся, што ў беларускай мове ёсць (ці могуць быць) “лепшыя” варыянты *пазбегчы*, *пазбег...*

Але неяк патэлефанавалі з рэдакцыі часопіса “Роднае слова”, дзе перадрукоўваўся мой “палымянскі” артыкул, і прапанавалі замяніць *пазбегнулі* на *пазбеглі*.

Пасля кароткага неўразумення, нават не паспеўшы падумаць, але як “нормападпарадкоўны” аўтар я даў згоду на ўнясенне праўкі. Падкупляла тое, што рэдактар не проста з маху, не гледзячы ў слоўнікі і граматыкі, правіць, а прапаноўвае свой варыянт як вынік пошуку, пакарыстаўшыся новым даведнікам – “Граматычным слоўнікам дзеяслова” [4].

Вось папраўлены сказ: *Прыкладам першай групы могуць быць тэрміны, якія **пазбеглі** нехарактэрных для беларускай мовы дзеепрыметнікавых суфіксаў -ем-, -ім-* (Роднае слова. 2008. № 11).

Надта нязвыклай, неадназначнай падалася вылучаная форма дзеяслова. Адразу згадзіся кантэксты з падобнай (дыялектнай) словаформай: ***Пазьбеглі** людзі, глідзяць, што тут такая... Нечыга многа ў печы **пазьбегла**, смуродны хаці пашоў* (Г. Юрчанка. Сучасная народная лексіка) [9]. *Дзеці **пазбеглі** з урокаў*.

Міжвольна ў думках перавага аддалася форме *пазбегнулі* – галоўным чынам за яе недвухсэнсавасць. А як падобныя формы кваліфікуюцца ў лінгвістычнай літаратуры?

Граматычныя формы дзеяслова абумоўліваюцца яго прыналежнасцю да таго ці іншага словазменнага класа. Пэўную ролю адыгрывае пры гэтым узаемадзеянне класаў дзеясловаў (у граматыстаў няма адзінства погляду на “класападзел” дзеясловаў). Не паглыбляючыся ў гэтую праблему, выявім звесткі, што непасрэдна датычаць формаў прошлага часу дзеяслова *пазбегнуць*.

Найперш паглядзім у самы падручны слоўнік – ТСБМ. Вось патрэбны нам артыкул: ПАЗБЕГНУЦЬ, -ну-, -неш-, -не; пр. *пазбегнуў*, -нула і *пазбег*, -ла. *Зак.* да *пазбягаць*¹. Тут дзеяслоўныя формы з суфіксам *-ну-* даюцца як асноўны варыянт. А ў іншых лінгвістычных крыніцах?

Паводле “Граматыкі беларускай мовы” [3], у дзеяслова *пазбегнуць* форма мужчынскага роду

адзіночнага ліку прошлага часу ўтвараецца з суфіксам *-ну-*: *пазбегнуў*.

“Беларуская граматыка” [1] адзначае, што дзеяслоў *пазбегнуць* мае форму прошлага часу мужчынскага роду з суфіксам *-ну-* (*пазбегнуў*), а форма жаночага роду і форма множнага ліку ўтвараюцца пераважна без суфікса *-ну-*: *пазбегла*, *пазбеглі*. Як бачым, не адмаўляецца ўжыванне гэтых формаў з суфіксам *-ну-*: *пазбегнула*, *пазбегнулі*.

Нарэшце адгорнем “Граматычны слоўнік дзеяслова”: ПАЗБЕГНУЦЬ *зак.* каго-чаго. *Пазбегну*, *пазбегнеш*, *пазбегне*, *пазбегнем*, *пазбегнеце*, *пазбегнуць*; *пазбег*, *пазбегла*, *пазбеглі*; *пазбегшы*.

У адрозненне ад вышэй цытаваных прац, тут формы прошлага часу з суфіксам *-ну-* зусім адкінутыя.

Такім чынам, парушылася пераемнасць значэння і фіксацыі дзеяслоўных формаў, якія маюць традыцыю ўжывання. Варыянтным моўным адзінкам дадзена супрацьлеглая ацэнка (існуе – не існуе, нарматыўная – ненарматыўная) на невялікім часавым зрэзе – канец XX – пачатак XXI ст. Прытым супрацоўнікамі той самай навуковай установы – Інстытута мовазнаўства.

Звернемся да картатэкі аддзела беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. Нягледзячы на тое, што ў свой час распісвальнікі не былі зарыентаваныя на выяўленне граматычных формаў і ў выніку яны занатаваныя скупа, бессістэмна, усё ж браць пад увагу сведчанні картатэкі трэба.

Выяўлена па адным ужыванні формы *пазбег* у 6 пісьменнікаў і ў часопісе, форма *пазбегнуў* пацверджана 10 ужываннямі (у 6 крыніцах). На падставе гэтых лічбаў цяжка аддаваць перавагу той ці іншай форме. Аднак яны доказ таго, што абодва варыянты – факт мовы.

Беларускі дзеяслоў *пазбегнуць* паводле марфемнай будовы і граматычнай характарыстыкі блізкі да рускага *избегнуть*. Беручы пад увагу практыку складання беларускіх слоўнікаў з апорай на адпаведныя рускія лексікаграфічныя працы (калі не выключаецца запазычанне, калькаванне), мэтазгодна звярнуцца да дзеяслова *избегнуть*.

Першы беларускі слоўнік, які фіксуе дзеяслоў *пазбегнуць* – РБС-1953. У “Руска-беларускім слоўніку” (1937) пад рэдакцыяй А. Александровіча рускае *избегнуть* перакладалася яшчэ іншымі словамі – *унікнуць*, *ухіліцца*.

Рускія лексікографы, грунтуючыся на моўнай практыцы, ашчадна ставяцца да лексічных і граматычных варыянтаў роднай мовы. Так, у “Слоўніку рускай мовы” [15] змешчаны дзеясловы *избегнуть* і *избежать*. І ў 2-м выданні (1981) падаюцца абедзве гэтыя формы закончанага трывання з адсылкаю да дзеяслова незакончанага трывання *избегать*.

ИЗБЕГНУТЬ, -ну, -нешь; *прош.* избег и избегнул, избегла, -о; *прич. прош.* избегнувший и избегший.

ИЗБЕЖАТЬ, -бегу, -бежишь, -бегут.

Заўважым, што варыянтныя формы *избег* і *избегнул* засталіся нязменныя. Толькі ў 2-м выданні знята паметка “ўстарэлае”, якая была пры дзеяслове *избегнуть*.

А як у самых новых слоўніках? “Большой академический словарь русского языка” [10] таксама паралельна з дзеясловам *избежать* падае дзеяслоў *избегнуть* і яго родавыя формы прошлага часу *избег, ла, ло* і *избегнул, ла, ло*. Да слова *избегнуть* дадзена паметка “ўстаревающее” і тлумачэнне: “То же, что *избежать*”.

“Большой грамматический словарь” [11] падаў дзеясловы *избежать, избежать*. Формы прошлага часу апошняга – *избегнул* і *избег, избегла, -о, мн -и*; дзееспрыметнік незалежнага стану прошлага часу *избегнувший* і *избегший*.

Яшчэ адна аўтарытэтная крыніца – “Русская грамматика” [14] – сведчыць: “Практычна аднолькава ўжывальныя абедзве формы прошлага часу мужчынскага роду – з *-ну-* і без *-ну-* ў дзеясловаў *избегнуть, прибегнуть*”, г. зн. *избегнул* і *избег*. Паводле гэтай граматыкі, дзеяслоў *прибегнуть* можа мець формы жаночага роду *прибегла, прибегнула*.

З прыведзеных звестак нам асабліва важнае тое, што ў рускай мове форма *избегнул* не выводзіцца за межы літаратурнай нормы. Гэтая граматычная і функцыянальная характарыстыка актуальная і для беларускага дзеяслова *пазбегнуць*, які, мажліва, усталяваўся пад уплывам рускай мовы.

На аснове спрагальных формаў дзеяслова без суфікса *-ну-* (*пазбег, пазбегла...*), як іх граматычнае абагульненне, з’явіўся інфінітыў *пазбегчы*: *Гэта дазволіць пазбегчы безлічы варыянтаў* (Моўны мануал. Складальнік Зм. Саўка. Варшава, 2008). *Гэта дапаможа пазбегчы крызісу* (Беларуская служба Польскага радыё для замежжа, 20.02.2009).

Ужыванне дзеяслова *пазбегчы* (а разам з тым выцісканне *пазбегнуць*) можа пацягнуць за сабой і адпаведныя асабовыя формы *пазбягу, пазбяжыш, пазбяжыць* (аналагі рускіх формаў *избегу, избежишь, избежит*).

Але ж “Граматычны слоўнік дзеяслова” дыктуе норму: *пазбегну, пазбегнеш, пазбегне* (асабовыя формы паводле інфінітыва *пазбегнуць*). Выходзіць, інфінітыў *пазбегчы* ў цяперашні час

не мае “сваіх” асабовых формаў. Атрымліваецца нейкая мешаніна.

Дык ці не лепш было б не ігнараваць дзеясловы *пазбегнуць, пазбегну, пазбегнуў*, якія, апроча ўсяго, недвухсэнсава выказваюць значэнне ‘ўнікнуць’, ‘ўнікну’, ‘ўнікнуў’.

Апусканне варыянтных формаў адбылося і ў іншых слоўнікавых артыкулах. Так, усе формы дзеяслова *спадзявацца* пададзены з суфіксам *-ва-*.

Спадзявацца *незак.*, на каго-што і без дап. Спадзяваюся, спадзяваешся, спадзяваецца; спадзяваемся, спадзяваецеся, спадзяваюцца; спадзявайся, -цеся; спадзяваўся, спадзявалася, спадзяваліся; спадзяваючыся.

Формы без суфікса *-ва-* зусім не адзначаюцца. І гэта зроблена насуперак моўнай практыцы, што пацвярджаецца дадзенымі згаданай картатэкі. Пакажам колькасць зафіксаваных у ёй варыянтных формаў дзеяслова *спадзявацца*.

Спадзяюся (40) – *спадзяваюся* (2).

Спадзяеюся (10) – *спадзяваеюся* (0).

Спадзяеца (40) – *спадзяваеца* (3).

Спадзяёмся (*спадзяемся*) (13) – *спадзяваемся* (0).

Спадзяецца (1) – *спадзяваецца* (0).

Спадзяюцца (22) – *спадзяваюцца* (0).

Спадзейся (0) – *спадзявайся* (14).

Спадзейцеся (0) – *спадзявайцеся* (1).

Спадзеючыся (8) – *спадзяваючыся* (1).

Варта дадаць. У трылогіі Якуба Коласа “На ростанях” ужыты па адным разу дзеясловы *спадзяюся, спадзяеюся, спадзяюцца* і двойчы – *спадзеючыся* (ніводнай падобнай формы з суфіксам *-ва-* не выяўлена).

Актыўна выкарыстоўваюцца формы без *-ва-* ў літаратурнай мове канца ХХ – пачатку ХХІ ст.

Спадзяюся, што астуды ў хату, у сям’ю тваю пісьмо гэта не прынясе (Ф. Янкоўскі). *Еўропа спадзяецца* вынасіць яшчэ адно дзіця (Наша Ніва. 18.03.2009). **Спадзяёмся**, да Дня вызвалення Беларусі пасеем завяршыць усе справы на аб’екце (Культура. 9 – 15.05.2009). **Спадзяемся**, што кампазіцыя вам спадабаецца (Радыё “Сталіца”. 29.05.2009). *Ні на што не спадзеючыся*, чакалі, аднак, адказу (В. Быкаў). Ты яшчэ толькі намёк на чалавека, / Калі ва ўсім *спадзяеюся* на маці (М. Танк). **Спадзяёмся**, што і Мастоўшчына нас не падвядзе на конт захавання ці росту падпісчыкаў (Звязда. 23.06.2009). Людзі, як апантаныя, тысячамі скіраваліся туды [у Мірскі замак] на мінулых выхадных. **Спадзеючыся**, відаць, добра адначыць і пабачыць знаёмых артыстаў (тамсама).

Такім чынам, формы *спадзяюся, спадзяеюся, спадзяецца, спадзяёмся, спадзеючыся* яскрава дэманструюць сваю ўжывальнасць і нават перавагу перад формамі з суфіксам *-ва-*. Невыпадкова ТСБМ у якасці адзінай нормы падае асабовыя

формы дзеяслова *спадзявацца* без суфікса *-ва-*: *спадзяюся, спадзяешся, спадзяецца* і г. д.

Проста незразумела, дзеля чаго “навязваюцца” мове асабовыя формы тыпу *спадзяваешся*. З інерцыі да запазычання? Здаецца, не, бо ў рускай мове зусім іншае (адрознае) слова, у якім няма суфікса *-ва-*: *надеяться, надеюсь, надеешься, надеется*. А можа, гэта зроблена, каб падмацаваць пазіцыю дзеясловаў тыпу *адзявацца*?

Картатэка Інстытута мовазнаўства пацвярджае наяўнасць у беларускай мове формаў іншых дзеясловаў 8-га непрадукцыйнага класа (паводле “Граматыкі беларускай мовы”), у прыватнасці з коранем *-дзя-*. Так, формы *адзяе, надзяе, адзяюць, надзяюць* зафіксаваны 17 разоў, *адзявае, надзявае, адзяваюць, надзяваюць* – 13 разоў, *адзяецца, раздзяецца* – 6, *адзяваецца, раздзяваецца* – 4.

Параўнальна з дзеясловам *спадзявацца* асабовыя формы дзеясловаў *адзяваць, надзяваць* і падобных часцей захоўваюць суфікс *-ва-*. Гэта тлумачыцца ўплывам рускай мовы, формаў *одеваю, надеваю, одеваешь, надеваешь* і г. д. Дзеяслоў *спадзявацца* ў гэтых адносінах не зведвае ўплыву рускай мовы (у ёй такога слова няма).

Беручы пад увагу, што згаданыя формы дзеяслова без суфікса *-ва-* шырока ўжываліся і ўжываюцца ў беларускай мове, фіксуюцца ў слоўніках [ТСБМ: “*адзяваю* і (радзей) *адзяю*”, “*раздзяваю* і (радзей) *раздзяю*”], аналізуюцца ў граматыках як факт сучаснай літаратурнай мовы, неабходна прызнаць, што іх вывядзенне за межы адпаведнага слоўнікавага артыкула (*адзяваць, надзяваць, раздзяваць*) не з’яўляецца правамерным.

Тут зноў падкрэслім. Пры кваліфікацыі моўных адзінак трэба ўлічваць вопыт даследчыкаў іншых моў, найболей рускай, у прыватнасці адносна захавання пераемнасці розных этапаў іх (адзінак) развіцця і функцыянавання. Для рускіх лінгвістаў актуальнай застаецца творчая спадчына А. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Талстога як крыніца сучаснай літаратурнай мовы. Нашы ж айчынныя філолагі-тэарэтыкі даўно прызвычаліся навешваць ярлык “застарэлае”, “дыялектнае” на многія словы, словаформы, сінтаксічныя канструкцыі з твораў беларускіх пісьменнікаў XX ст. – Янкі Купалы, Якуба Коласа ды іншых знаўцаў і зберагальнікаў роднай мовы.

Скласці рээстр слоўніка – справа няпростая і нялёгкая. Тут ёсць небяспека, з аднаго боку, апусціць некаторыя ўжывальныя, характэрныя для беларускай мовы словы, з другога боку, расчыніць дзверы пасіўнай лексіцы – словам устарэлым, вузка спецыяльным, дыялектным і інш.

Перш за ўсё адзначым. Укладальнікі ўвялі ў “Граматычны слоўнік назоўніка” (скарочана – ГСН) і “Граматычны слоўнік дзеяслова” (ГСД) шмат новых ці “абноўленых”, у тым ліку нядаўна

дыскусійных, у прыватнасці запазычаных з польскай мовы, слоў, да якіх выказвалася негатыўнае стаўленне з боку асобных навукоўцаў, журналістаў, выкладчыкаў: *адзінотнік, аповед, асобнік, вернік, выбітнасць, выстава, выступовец, жарсць, заўзятар, карумпіраваць, карціраваць, кіроўца, наклад, напой, пастарунак, пачостка, правадырства, прафесійнасць, расповед, святар, спадар, улётка, юсіраваць* ды інш. Пацверджана як больш адпаведная беларускай мове форма назоўнікаў *кансэнсус, нонсэнс* (з галосным *э*).

Разам з тым за рамкамі ГСН і ГСД засталася значная частка пашыраных у літаратурнай мове слоў: *агмень, аўтарка, боства, досвед, дыстанцыявацца, жыццё, замежнік, ініцыяваць, наведнік, накірунак, народзіны, падпісант, палеглыя, памежнік, параза, повязь, складнік, спачувальнік, суразмоўца, тэлевізійнік* ды інш.

На погляд карыстальніка сучаснай беларускай мовы, наўрад ці словы другой групы мелі менш падстаў на ўключэнне ў граматычныя слоўнікі, чым першай.

Паўстае пытанне: ці не зашмат адведзена месца пад неактуальную лексіку – гістарызмы на кшталт *савецізіраваць, балышавізаваць, трактарызаваць, хвасціст*? Падаюцца ўсе іх формы, як, напрыклад, ад дзеяслова *савецізіраваць*: *савецізірую, савецізіруеш, савецізіруе, савецізіруем, савецізіруеце, савецізіруюць; савецізіруй, -це; савецізіраваў, савецізіравала, савецізіравалі; савецізіруючы*. Дарэчы, з боку словаўтварэння, марфемнай структуры *савецізіраваць* успрымаецца як слова няўдалае. Можа, лепш *саветызаваць*?

На нашу думку, немэтазгодна паказваць словазмяненне заведама рэдкаўжывальных (пасіўных) дзеясловаў, іх можна адсылаць да актыўных слоў. Напрыклад, пасля інфінітыва *трактарызаваць* напісаць: “Словазмяненне паводле *характарызаваць*”, г. зн. пры патрэбе формы малавядомых дзеясловаў будучы “спісвацца” з больш ужывальных: *характарызую – трактарызую, характарызуеш – трактарызуеш, характарызуе – трактарызуе*.

Словаформы – члены дзеяслоўных і назоўнікавых парадыгмаў – фіксуюцца ў ГСД і ГСН без традыцыйнага, звыкллага скарачэння, у поўным запісе. У выніку – кнігі яшчэ больш разбухаюць, змяншаецца зручнасць карыстання імі.

Як гістарызмы сёння ўспрымаюцца і назоўнікі *палітрэдакцыя, палітрэдактар, палітмінімум, палітгадзіна, палітчастка* і пад. А галоўнае – не ўяўляе цяжкасці ўтварэнне і напісанне такіх слоў. Дык ці варта іх падаваць у ГСН?

Нарэшце зазначым. Ні “Большой грамматический словарь” [11], ні “Современный толковый словарь русского языка” [12] Т. Яфрэмавай, які налічвае каля 160 тысяч слоў, не змяшчаюць

эквівалентаў згаданых беларускіх назоўнікаў і дзеясловаў.

Увогуле ж укладальнікі ГСД і ГСН для папаўнення рээстра выкарыстоўвалі слоўнікі рускай мовы, з якіх значная частка лексікі раней была ўключана ў РБС-1982 і ТСБМ, як, напрыклад, словы вузкага, спецыяльнага выкарыстання *федэрыраваць, тэзаваць* (рус. *тезировать*), *тэзаўраваць* (рус. *тезаурировать*). Увядзенне ў ГСД дзеясловаў *тэзаваць, тэзаўраваць* абгрунтаўваецца і патрэбаю захаваць спецыфіку беларускага словаўтварэння. Што да дзеяслова *федэрыраваць* (*федэрырую, федэрыруе*), дык яго мэтазгодна было б выраўноўваць на дзеясловы *дэклараваць* (*дэкларую, дэкларуе*), *дэкламаваць, дэманстраваць, дэлегаваць* і падобныя – ужываць формы *федэраваць, федэрую, федэруе*.

Звяртае на сябе ўвагу дзеяслоў *тэлефаніраваць* ‘паведамляць праз тэлефон’ (і *пратэлефаніраваць*). Слова гэтае ў беларускай мове мне дасюль не сустракалася. А вось яго, напэўна, адпаведнік *тэлефанаваць* (і *патэлефанаваць*), які помню ад самай паслявайны і які актывізаваўся ў мове апошніх дзесяцігоддзяў, не трапіў у новы беларускі слоўнік. Такім чынам, лексікографы аддалі перавагу слову не з жывога маўлення, а запазычанаму ў форме, блізкай да рускамоўнай.

Неяк адна рэдактарка заклапочана папыталася: “Што, цяпер ужо нельга будзе ўжываць слова *выраз*? Яго не падае ГСН, а толькі *выражэнне*. Можна, не ведалі, які канчатак даць у родным склоне, дык апусцілі...”

Крыху знаёмы з аналагічным “Граматычным слоўнікам дзеяслова”, я паспяхаўся яе разважыць. Маўляў, будзем ужываць, тут, мабыць, выпадковы пропуск слова. У ГСД няма дзеясловаў *лабіраваць, маргіналізавацца, піярыць, шунтаваць*, але ж яны ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. (Пазней выявілася, што “згубіўся” і даўні частотны дзеяслоў *хварэць*.)

Не ведаю, ці супакоіў суразмоўцу, толькі сам ужо не мог спыніцца ў роздуме, хваляванні... Успомнілася, што для мяне стала прыкрай неспадзяванкай, калі не знайшоў у ГСН і ГСД такіх ужывальных у беларускай літаратурнай мове слоў, як *каментавачы* (колісь я прапаноўваў *каментараваць*), *карэктаваць, прагназаваць, праграмаваць, прагназаванне, рэпрэсавачы, функцыянаваць, функцыянаванне, эміграваць*. Ёсць толькі варыянты з суфіксам *-ірава-* (*-ырава-*). Цікава, што ў “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008) як прыклад запазычаных дзеясловаў з суфіксам *-ава-* названыя *прагназаваць, функцыянаваць*.

Хоць няцяжка было здагадацца, але захацеў упэўніцца, якому варыянту аддалі перавагу складальнікі ГСД – *тэставаць* ці *тэсціраваць*. Ды не ўдалося: ніводнага з гэтых дзеясловаў у слоўніку

няма, яны чамусьці апушчаныя. І ўсё ж уявіць пазіцыю ўкладальнікаў можна: у ГСН бачым назоўнік *тэсціраванне*. Беларускае словаўтварэнне дазваляе і ў гэтым выпадку абыходзіцца без суфікса *-ірава-*. Возьмем запазычаныя назоўнікі *пратэст, тэст*. З імі суадносяцца дзеясловы *пратэставаць, тэставаць*. А як у рускай мове? *Протест – протестовать, тест – ...?* Суфікс *-ова-* (*тестовать*) тут не падыходзіць: слова з ім набыло б іншае значэнне. Таму змушана выкарыстоўваецца суфікс *-ірова-*: *тестировать, тестирование*. У беларускую мову гэтыя словы пераносяцца без патрэбы.

Пазней, праз год-два пасля выхаду “Граматычнага слоўніка дзеяслова”, пацікавіўся, як ажыццяўляюцца яго рэкамендацыі. Чытаючы газету “Звязда” (23.06.2009), напаткаў дзеясловы: *інвеставаць, каментавачы, патэлефанаваць, скарэктаваць, траўмаваць, тэлефанаваць, функцыянаваць*. Паманцнела спадзяванне, што жывая мова будзе ісці, развівацца сваім натуральным шляхам.

Знаёмства з “Граматычным слоўнікам дзеяслова” паказвае, што яго ўкладальнікі трымаюцца агульнага кірунку на ўнікненне варыянтнасці (як слоў, так і словаформаў). Пры гэтым яны ідуць на рызыку. Калі нейкі адзін варыянт адхіліць, то ці не ставім мы сябе перад пагрозай памыліцца: сёння яшчэ невядома, які з іх выцісне другі.

Шкада, у ГСД не знаходзім варыянтных дзеяслоўных формаў *дамо, дадамо, падамо, ямо, з’ямо, пад’ямо*, якія маюць традыцыю ўжывання і вызначаюць спецыфіку беларускага дзеяслова. Адразу згадваецца Цётка, ужо крылатыя словы: *Мы дамо! Мы – сіла! Мы – права!* І сёння сустракаюцца падобныя формы, у тым ліку ў кніжнай мове: *Ты – наш сцяг, што нікому, нікому на свеце / Не дамо абсмяяць, апаганіць, забіць ці мячом зваяваць* (У. Караткевіч). *Падамо тут некалькі такіх фактаў* (М. Крыўко). *Дадамо немалаважную дэталю – менавіта вучні Добраўскага... стварылі падобныя чэшскія містыфікацыі* (Наша Ніва. 1.04.2009). [Бацька:] *Усё ж там, у войску, хоць трудна, ды кормяць. А тут, даямо бульбачку і – голад* (В. Быкаў).

Дзеяслову *ляцець* (і вытворным з рознымі прыстаўкамі: *даляцець, паляцець*...) уласцівыя дзве формы 3-й асобы множнага ліку: *ляцяць, лятуць*. Аднак у ГСД пададзена толькі першая. Праігнараваны шматлікія ўжыванні накішталт: *Усё лятуць і лятуць тыя коні, / срэбнай зброяй далёка грывяць...* (М. Багдановіч). *...Не магу і сам прадбачыць, / Якія фантастычныя птушкі / Вылетуць з маёй галавы* (М. Танк). *Нябачную ўбачыўшы радасць, / Лятуць [арлы] пад нябесны шацёр* (У. Караткевіч).

Спосаб падачы варыянтаў слова выклікае супярэчлівую ацэнку. Напрыклад, *засаромеца, засароміцца* ў ТСБМ змешчаны ў адным артыкуле. Вынясенне гэтых слоў у ГСД у асобныя

артыкулы (кожнае толькі з сваімі формамі) напэўна будзе спрыяць лепшаму іх размежаванню, а значыць і засваенню. Добра, у слоўніку гэтыя дзеясловы стаяць побач.

Але ж некаторыя варыянтныя дзеясловы і назоўнікі пададзены ў розных месцах граматычных слоўнікаў і між сабою ніякімі пазнакамі (адсылкамі) не звязаныя. Гартаючы слоўнік, можна і не знайсці адзін з іх (мо нават асноўны). Маю на ўвазе варыянты: *ілгачь* – *лгачь*, *ільгота* – *льгота*, *ільнозавод* – *льнозавод*, *ільніцца* – *льніцца*, *ірваць* – *рваць*, *іржавець* – *ржавець*, *ірдзецца* – *рдзецца* ды інш.

Цяпер гэтыя словы падаюцца як асобна распрацаваныя артыкулы. Карыстальнік слоўніка, які недастаткова валодае беларускай мовай, будзе, напрыклад, шукаць і знойдзе дзеяслоў *рваць*, а пра асноўны варыянт *ірваць* і не падумае. А калі гэта рэдактар ці карэктар, то ён нават можа ў аўтарскім тэксе ў дзеяслове *ірваць* закрэсліць прыстаўны галосны *і*.

Сказанае датычыць і назоўнікаў. Так, у ГСН пададзены варыянты *выхавальнік* – *выхавацель* (ужываецца яшчэ і *выхаваўца*), *збаўца* – *збавіцель*. Якім з іх аддаць перавагу? Адказу слоўнік не дае.

Звяртае на сябе ўвагу недастатковая скаардынаванасць рээстраў “Граматычнага слоўніка дзеяслова” і “Граматычнага слоўніка назоўніка”. Вядома, што шмат якія назоўнікі матывуюцца дзеясловамі, а дзеясловы – назоўнікамі. Таму ў абодвух слоўніках мусяць быць змешчаны гэтыя суадносныя словы. Напрыклад, у ГСН уведзеныя назоўнікі *расповед*, *палітызацыя*, а ў ГСД адпаведных дзеясловаў *распавядаць*, *распавесці*, *палітызаваць* няма.

Зразумела, для таго каб слоўнік адлюстроўваў рэальныя граматычныя формы, трэба шырэі абапірацца на крыніцы моўных фактаў, на тэксты.

Так, у падручніках і дапаможніках філалагічнага профілю, якія выпусцілі выдавецтвы “Народная асвета” і “Вышэйшая школа” ў мінулым стагоддзі, традыцыйна ўжываецца дзеяслоў заадагнага ладу *вызначце*. Яго сустракаем, напрыклад, у кнігах: “Практычная стылістыка беларускай мовы” (1965) М. Цікоцкага, “Беларуская мова ў чацвёртым класе” (1979) М. Касцяна, “Творы выяўленчага мастацтва на ўроках беларускай літаратуры” (1978) М. Шчыракова, “Беларуская мова” (1987) пад агульнай рэдакцыяй Я. Адамовіча, дапаможнік для студэнтаў. Працягвала ўжывацца слова *вызначце* і ў падручніках “Беларуская мова” для сярэдніх школ напрыканцы XX – у пачатку XXI ст.

Звернем увагу на тое, як натуральна стасуецца форма заадагнага ладу дзеяслова *вызначце* з дзеясловам *адзначце* ва ўмове практыкавання.

“Прачытайце. **Вызначце** колькасныя, зборныя, дробавыя, парадкавыя лічэбнікі. Выпішыце спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі і займен-

нікамі. **Адзначце** ў дужках іх склон” (Беларуская мова. Ч. 1. Падручнік для навучэнцаў педвучылішчаў. Мінск: Выш. шк., 1982).

Форма множнага ліку *вызначце* ўтворана ад дзеяслова заадагнага ладу другой асобы адзіночнага ліку *вызнач*. Праўда, напаткаць апошні можна радзей, бо заданні, практыкаванні фармулююцца з дапамогай дзеяслова множнага ліку – як скіраваныя да многіх (усіх) вучняў. Дзеяслоў заадагнага ладу *вызнач* выкарыстоўваецца пераважна ў гутарцы, у працы з малодшымі школьнікамі.

У часопісе “Пачатковае навучанне” чытаем: **Вызнач** старажытны замак на апісанні (2007, № 9). **Вызначце** тэму гэтага тэксту (2008, № 12).

Складальнікі “Граматычнага слоўніка дзеяслова” ці не заўважылі, не выявілі ў пісьмовай мове гэтых формаў заадагнага ладу, ці палічылі іх за нелітаратурныя, бо прапанавалі ў якасці нормы дзеясловы *вызначы*, *вызначыце*. Але ж на праўду варыянты *вызнач*, *вызначце* маюць права на існаванне (і падтрымку з боку лінгвістаў).

Дзеяслоў *вызначыць* уваходзіць у шэраг актыўных у сферы адукацыі і навукі дзеясловаў з каранем *-знач-*, тоесны з імі паводле словазмянення: *абазначу*, *адначу*, *вызначу*, *абазначыш*, *адначыш*, *вызначыш*, *абазначым*, *адначым*, *вызначым* і г. д. Па аналогіі з формаю заадагнага ладу дзеясловаў *абазнач*, *аднач*, *знач*, *пзнач* утвараецца форма заадагнага ладу *вызнач*. Гэтакім спрыяе блізказначнасць згаданых слоў, іх ужыванне ў падобных кантэкстах, а таксама неабходнасць размяжоўваць формы заадагнага ладу і аналагічныя формы будучага часу. Пры формах заадагнага ладу *вызначы*, *вызначыце* апошняя супала б з формай абвеснага ладу *вызначыце*. Апрача таго, формы *вызнач*, *вызначце* зручнейшыя на вымаўленне.

У дзеясловах *абазнач*, *аднач* і падобных выразна праступае карань *-знач-* як выказвальнік заадагнасці. Напэўна, тут не абыходзіцца без уплыву асобнага слова – формы заадагнага ладу *знач* ‘рабі памету’ (пададзена ў “Слоўніку націску ў беларускай мове” [2]). Таму і ў дзеяслове *вызнач* карань не патрабуе далучэння канчатка (суфікса) *-ы*, форма *вызнач* (і *вызначце*) з’яўляецца самадастатковай – успрымаецца адэкватна.

Прасочваецца заканамернасць. Калі беспрыставачны дзеяслоў у заадагным ладзе канчаецца на шыпячы зычны, то пасля яго (зычнага) не дадаецца канчатак *-ы* і ў адпаведных прыставачных дзеясловах. У карані можа адбывацца чаргаванне *о/а*.

Бачыць – *бач*, *прабач*, *убач*, *пабач*, *выбач*.

Іначыць – *інач*, *зынач*, *перайнач*.

Клікаць – *кліч*, *пакліч*, *выкліч*.

Мазаць – *маж*, *памаж*, *вымаж*.

Мучыць – *муч*, *замуч*, *памуч*, *вымуч*.

Скочыць – *скоч*, *пераскоч*, *выскач*.

Тлумачыць – тлумач, растлумач, вытлумач.

Калі ж беспрыставачны дзеяслоў (*лічыць, ма-чыць, сачыць*) у форме загаднага ладу з нулявым канчаткам (*ліч-, мац-, сач-*) не рэалізуецца як асобнае слова, тады ягоная форма загаднага ладу (як і суадносных прыставачных дзеясловаў) утвараецца далучэннем канчатка *-ы*: *лічы – вылічы, мац – вымац, сач – высач*.

У сувязі з адзначаным паўстаюць пытанні адносна некаторых артыкулаў ГСД.

Форма загаднага ладу дзеяслова *замучыць* акрэсліваецца: *замуч, замучце*, а дзеяслова *вымучыць* – *вымуч, вымучце*. Напэўна, як фактар дыферэнцыяцыі гэтых формаў укладальнікамі разглядаецца разнамесцавасць націску: на корані – на прыстаўцы. Аднак гэтая ўмова не заўсёды вырашальная. Напрыклад, для дзеяслова *выскакаць* ‘праскакаць пэўны час’ форма загаднага ладу *выскачы* адзіная і адназначная. Форма загаднага ладу дзеяслова *выскачыць* выраўноўваецца на дзеясловы *скоч, падскоч, пераскоч*, якія абазначаюць непрацяглыя, хуткія дзеянні, і ўспрымаецца як натуральная (*выскач*).

Такім чынам, прапанаваныя ў ГСД як адзіныя формы загаднага ладу *выбачы, -це, вымучы, -це, вытлумачы, -це, выскачы, -це* (ад дзеяслова *выскачыць*) насамрэч можна разглядаць хіба што ў якасці варыянтных – побач з *вымуч, выскач*.

Не заўсёды лёгка адрозніць у маўленні, якім гукам – зычным ці галосным – павінна канчацца форма загаднага ладу, у выніку – варыянтнасць. Так, у ТСБМ і ГСД пры дзеяслове *выразаць* даюцца дзве формы загаднага ладу: *выражы* і *выраж*; у “Слоўніку націску...” М. Бірылы – *лінь* і *ліні* (інфінітыў *лінуць*), *загась* і *загасі* (інфінітыў *загасіць*), у ГСД – *лінь, загасі*. Можа, праз цяжкасць вызначэння апушчаны формы загаднага ладу (*знач* ці *значы*) дзеяслова *значыць* у ГСД.

Пераканацца ў правамернасці формаў загаднага ладу *вызнач, вызначце* дапамагае зварот да навуковых граматык.

“Граматыка беларускай мовы” адзначае, што ў мове мастацкай літаратуры знаходзяць адлюстраванне формы загаднага ладу, у якіх канчатак (постфікс) *-це* далучаецца да варыянтнай формы 2-й асобы адзіночнага ліку. Асабліва часта гэта назіраецца ў дзеясловаў з прыстаўкай *вы-*: *вытнішце – вытніце, выселіце – высельце, вызваніце – вызваньце, вызваліце – вызвальце* [3]. Варыянтныя формы загаднага ладу адзначаны ў даўняй беларускай мове: *выбави – выбавь, выбери – выберь, вызволи – вызволь* (“Мова беларускай пісьменнасці XIV – XVIII стст.”, 1988).

Паводле “Граматычнага слоўніка рускага языка” А. Залізняка, “некаторыя дзеясловы загаднага ладу ў адзіночным ліку маюць варыянтныя канчаткі *и/ь*, а ў множным ліку – *ьте* замест чаканага *ите*” [13]. Даюцца прыклады.

Вызволить – *вызволи, вызвольте; закупорить* – *закупори, закупорь, закупорьте; выставить* – *выставь, выстави, выставьте; высунуть* – *высуну, высунь, высуньте*.

Рускі мовазнаўца не бачыць у варыянтнасці ніякай бяды і толькі канстатуе рэальныя формы слова (не апускае іх).

Што да беларускай мовы, то пакідаць ужывальныя варыянты трэба хоць бы дзеля пацверджання “легітымнасці” мовы мінулачасных пісьменнікаў, бо ёсць заганныя практыка – правіць граматыку нават класікаў літаратуры.

Раз ужо закранулі формы загаднага ладу, то варта спыніцца на такім аспекце.

У рамках слоўнікавых артыкулаў непаслядоўна падаюцца формы загаднага ладу, яны апушчаныя ў некаторых дзеясловаў “негатыўнага” дзеяння. Напрыклад, ад дзеяслова *атруціцца* не ўтвораны формы *атруціся, атруціцеся* (пры дзеяслове *атруціць* дадзены: *атруці, атруціце*). Але ж як абысціся без іх, калі трэба перасцерагчы каго-небудзь: “Глядзі не атруціся”. А тым часам не выкідаюцца формы: *прастытуіруй, прастытуіруйце*. Яшчэ. Падаецца дзеяслоў *фашызаваць* і формы загаднага ладу *фашызуй, фашизуйце*, а пры дзеяслове *фашистваваць* няма формаў *фашиствуй, фашиствуйце*. Ці нашмат “лепшы” дзеяслоў *фашызаваць* за *фашистваваць*?

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская граматыка**. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1.
2. **Бірыла, М.** Слоўнік націску ў беларускай мове / М. Бірыла. – Мінск : Нар. асвета, 1992.
3. **Граматыка беларускай мовы**. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – Т. 1. Марфалогія.
4. **Граматычны слоўнік дзеяслова**. – Мінск : Беларус. навука, 2007.
5. **Граматычны слоўнік назоўніка**. – Мінск : Беларус. навука, 2008.
6. **Івашуціч, Я.** Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы / Я. Івашуціч. – Мінск : Выш. шк., 1981.
7. **Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі**: Афіцыйнае выданне. – Мінск : Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008.
8. **Слоўнік мовы Янкі Купалы**: у 6 т. – Мінск : Беларус. навука, 1997 – 2003.
9. **Юрчанка, Г.** Сучасная народная лексіка : з гаворкі Мсціслаўшчыны. Н – П / Г. Юрчанка. – Мінск : Беларус. навука, 1996.
10. **Большой академический словарь русского языка**. – М. – СПб. : Наука, 2007. – Т. 7.
11. **Большой грамматический словарь** : в 2 т. – М. : Изд-во “ФЛИНТА”, изд-во “Наука”, 2006.
12. **Ефремова, Т.** Современный толковый словарь русского языка : в 3 т. / Т. Ефремова. – М. : Астрель * АСТ, 2006.
13. **Зализняк, А.** Грамматический словарь русского языка / А. Зализняк. – М. : Изд-во “Русский язык”, 1977.
14. **Русская грамматика**. – М. : Наука, 1982. – Т. 1.
15. **Словарь русского языка** : в 4 т. – М. : Изд-во иностранных и национальных словарей, 1957 – 1961.

ПА СТАРОНКАХ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА

Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941) : Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2 ч. / аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. – Мінск : БДУ, 2005. – Ч. 1. – 213 с.; 2008. – Ч. 2. – 259 с.

Выхад у свет хрэстаматыі па гісторыі беларускага мовазнаўства засведчыў няспынны працэс развіцця філалагічнай навукі, актуальнасць глыбокага і рознабаковага вывучэння беларускай мовазнаўчай спадчыны мінулага стагоддзя.

Міжваенны час – перыяд з 1918 да 1941 г. – мае асаблівую актуальнасць для беларускай культуры як складаны, неадназначны і адначасова выніковы ў гістарычным і палітычным планах. Агульнавядома, што гэта час супярэчлівых пошукаў, каштоўных здабыткаў і неапраўданых страт, час, калі навуковыя распрацоўкі вяліся па розных кірунках, абумоўленых, акрамя аб'ектывных законаў развіцця навукі, яшчэ і палярнымі зменамі палітычных вектараў.

Вярнутая ў 1918 г. у афіцыйны ўжытак пасля працяглага ігнаравання і ўціску беларуская мова не магла на той момант спраўна функцыянаваць ва ўсіх сферах жыцця з-за сваёй недасканаласці ў галіне правапісу, граматыкі, лексікалогіі, тэрміналогіі. Палепшыць сітуацыю ўзяліся шматлікія навуковыя і грамадскія дзеячы. Асноўныя кірункі, па якіх вялася работа, абумовілі структуру вучэбнага дапаможніка, што складаецца з дванаццаці раздзелаў: I. Распрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі; II. Дзейнасць у галіне лексікаграфіі; III. Распрацоўка правапісу ў 1920-я гг.; IV. Усталяванне граматычных нормаў; V. Выпрацоўка канцэпцыі фарміравання літаратурнай мовы; VI. Вывучэнне мовы мастацкай літаратуры; VII. "Пісьменніцкая" лінгвістыка; VIII. Дыялекталагічныя даследаванні; IX. Палітычная лінгвістыка; X. Рэформа беларускай мовы 1933 г.; XI. Культура мовы; XII. Мовазнаўства ў Заходняй Беларусі.

Матэрыялы для кожнага раздзела выбіраліся не выпадкова, а з дасканалым веданнем тагачаснай моўна-палітычнай сітуацыі, з улікам вучэбнай праграмы і ўласнага выкладчыцкага вопыту аўтараў-укладальнікаў – дацэнтаў БДУ Сяргея Запрудскага і Ганны Кулеш. У выніку сур'ёзнай пошукава-даследчай работы, праведзенай укладальнікамі дапаможніка, упершыню ў беларускім мовазнаўстве пад адной вокладкай сабрана такая колькасць неаднародных аўтэнтчных першакрыніц. Акрамя мовазнаўчых артыкулаў, дапаможнік утрымлівае шматлікія архіўныя звесткі, урывкі з працоўнага пасяджэнняў, прамоў, пастаноў і інш. Матэрыялы хрэстаматыі захоўваюць моўныя асаблівасці крыніц, з якіх яны ўзноўлены.

Варта адзначыць, што пры адборы матэрыялаў найперш аддавалася перавага маладаступным дакументам. У адрозненне ад хрэстаматыі па іншых дысцыплінах, якія нярэдка з'яўляюцца "сухім" зборам тэкстаў і дадаткам да адпаведнага падручніка, хрэстаматыя "Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941)" у пэўнай ступені можа лічыцца самастойным выданнем. Аўтары дасягнулі гэтага дзякуючы ўводным артыкулам у

пачатку кожнага раздзела, у якіх акрэслілі асноўныя кірункі дзейнасці па пэўным пытанні і невялікія каментарыі да тэкстаў. Перад кожным аўтарскім тэкстам вельмі дарэчы падаюцца звесткі з біяграфіі і прафесійнай дзейнасці тагачасных навукоўцаў. Да таго ж нярэдка ў хрэстаматыі сустракаюцца каментарыі, звязаныя з арыгінальнай публікацыяй пэўных матэрыялаў, што дазваляе захаваць іх дакументальную дакладнасць і павышае навуковую каштоўнасць дапаможніка. Практычную вартасць і значнасць надае яму і тое, што праз разнастайныя тэксты арыгінальных дакументаў можна ўбачыць, як вырашаліся надзённыя для таго часу лінгвістычныя пытанні. Напрыклад такія, як адсутнасць адзіных правапісных і граматычных стандартаў; роля мастацкай літаратуры (а значыць, і асобных майстроў слова) у працэсе фарміравання літаратурнай мовы, выпрацоўцы яе нормаў, а таксама дзейнасць прафесійных літаратараў (У. Дубоўкі, К. Крапівы, Я. Коласа і інш.) у якасці моваведаў-практыкаў; значэнне дыялекталагічных даследаванняў, накіраваных на вывучэнне жывой беларускай мовы як адной з асноўных крыніц папаўнення літаратурнай мовы; першыя распрацоўкі-публікацыі па культуры мовы, якія звычайна выходзілі ў перыядычных выданнях – часопісах "Крывіч", "Маладняк", "Узвышша", газеце "Савецкая Беларусь"; шляхі і праблемы ўзаемадзеяння заходнебеларускага і ўсходнебеларускага мовазнаўства і інш.

Ніводная навука не існуе без сваіх "стваральнікаў", нават пры тым, што канкрэтныя палажэнні асобных з іх з цягам часу могуць становіцца неактуальнымі і нават пачынаюць лічыцца памылковымі. Але, як вядома, трывалыя, сапраўдныя, сталыя навуковыя веды і здабываюцца ў час дыскусійных пошукаў. І абмінаць увагай тых, хто займаўся пошукамі, не цікавіцца, па якіх шляхах "блукала" навуковая думка перш чым трапіць у якасці аксіёмы на старонкі падручнікаў, – значыць свядома абмяжоўваць сваю адукацыю і кругагляд, а ў маральным сэнсе – без удзячнасці і павагі праігнараваць жыццё і дзейнасць навукоўцаў.

Хрэстаматыя лагічна дапаўняе і ілюструе адпаведныя раздзелы падручніка "Гісторыя беларускага мовазнаўства" Л. Шакуна, дапаможніка "Гісторыя беларускага мовазнаўства" Т. Тамашэвіча і, безумоўна, садзейнічае больш глыбокаму ўсведамленню сутнасці лінгвістычных праблем.

Непасрэднае знаёмства з дакументамі і працамі любога перыяду спрыяе больш поўнаму разуменню іх зместу і асэнсаванню значэння гістарычнага этапу і ролі асобы ў ім. Такую магчымасць і дае ўсім, хто цікавіцца беларускай мовай, новая хрэстаматыя, з'яўленне якой у кнігарнях і бібліятэках можна толькі вітаць.

Алена ГУБКІНА, Валянціна ЗРАЗІКАВА.

ПРАВАПІС НЕКАТОРЫХ МАРФЕМ

Працяг. Пачатак у №№ 1 – 9.

§ 23. Суфіксы

1. Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца з суфіксам *-ава-* (*-ява-*): *дэградаваць, фальсіфікаваць, арыентаваць, прагназаваць, балансаваць, цытаваць, аналізаваць, іранізаваць, культываваць, кантактаваць, планаваць, групаваць, нацыяналізаваць, прыватызаваць, дэклараваць, ліквідаваць, акліматызаваць, перафразавачь, кваліфікаваць, інфармаваць, урбанізаваць, каталізаваць, функцыянаваць, ваенізаваць, кантраляваць, тыпізаваць, паразітаваць, фінансавачь, тыражаваць, ігнараваць, рэагаваць, кансультаваць, прафіляваць, ангажаваць, нерваваць, абстрагаваць, імпартаваць, дэбатаваць, дэбютаваць, інспектаваць, экспартаваць, рэканструяваць, дыскуптаваць, правакаваць, фінішаваць.*

2. Дзеяслоўны суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) ужываецца:

калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з дзеясловамі з суфіксам *-ава-* (*-ява-*): *буксіраваць – буксавачь, парадзіраваць – парадаваць, візіраваць – візаваць, будзіраваць – будаваць, газіраваць – газавачь, камандзіраваць – камандаваць, пазіраваць – пазавачь, пасіраваць – пасавачь, тушыраваць – тушавачь, парыраваць – паравачь, паніраваць – панавачь, фарміраваць – фармаваць, апаніраваць – апанавачь;*

калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: *шакіраваць, бісіраваць, бравіраваць, гарманіраваць, драпіраваць, лабіраваць, грасіраваць, курыраваць, лавіраваць, дэкарыраваць, сервіраваць, фантазіраваць, лакіраваць, штудзіраваць, мусіраваць, татуіраваць і інш.;*

калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *маніціраваць, пасівіраваць, аксідзіраваць, зандзіраваць, дэкаціраваць, сталіраваць, дэмпфіраваць, юзіраваць, юсіраваць, парафіраваць, дыфундзіраваць.*

У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмаскіраваць – дэмаскаваць, акупіраваць – акупаваць, курсіраваць – курсаваць, калькіраваць – калькаваць, базіраваць – базаваць.*

3. Суфікс *-ава-* (*-ява-*) пішацца ў неазначальнай форме і формах прошлага часу тых дзеясловаў, якія ў першай асобе адзіночнага ліку губляюць гэты суфікс і заканчваюцца на *-ую* (*-юю*): *галасую – галасавачь, галасавачь, галасавала, галасавалі, начую – начаваць, чаргую – чаргавачь, маляю – маляваць, камандую – камандаваць, пакутую – пакутаваць, даследую – даследаваць, будую – будаваць, рэкамендую – рэкамендаваць, характарызую – характарызаваць.*

4. Суфікс *-іва-* (*-ыва-*) пішацца ў неазначальнай форме і асабовых формах цяперашняга часу дзеяслова, а таксама ў формах прошлага часу незакончанага трывання пасля збегу зычных, апошні з якіх *р, л* або *н*: *падкрэсліваць, падкрэсліваю, падкрэсліваць, падкрэслівалі; падтрымліваць, адыгрываць, выветрываць, запэўніваць, адрозніваць.*

5. Суфікс *-ва-* пішацца ў астатніх выпадках: *выконваць, выконваю, выконваць, выконвалі; адказваць, вымешваць, адмерваць, заканчваць, загадваць, адорваць, разбэшчваць, падстрэльваць, раздумваць, заваёўваць, зацярушваць, дагульваць, размяркоўваць, забінтоўваць, распілоўваць.*

У дзеясловах *выйграваць* і *прайграваць* пішацца суфікс *-ава-*.

6. Калі неазначальная форма дзеяслова закончанага трывання заканчваецца на *-іць* або *-яць* з папярэдняй галоснай, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам *-ва-* пішацца *й*: *утайць – утойваць, супакоіць – супакойваць, засвоіць – засвойваць, узброіць – узбройваць, напаіць – напойваць, склеіць – склейваць, абнадзеіць – абнадзейваць; засеяць – засейваць, абсмяяць – абсмейваць, запаяць – запайваць, настаяць – настойваць.*

7. Суфікс *-ен-* пішацца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на *-іць, -ці*: *адчынены, выбелены, згублены, супакоены, споены, накормлены, куплены, спаганы, скрыўлены, запылены, дазволены, зроблены, пазнаёмлены, асілены, заклеены, спалены, схілены, разяўлены, прастрэлены; звезены, прынесены, растрэсены, заведзены, спрадзены, паграджаны, аплеценны, мецены.*

8. Пры чаргаванні ў аснове дзеяслова [с'] – [ш], [з'] – [ж], [ц'] – [ч], [дз'] – [дж] у дзееспрыметніках пішацца суфікс *-ан-*: *насіць* – *ношаны*, *уразіць* – *уражаны*, *запрасіць* – *запрошаны*, *круціць* – *кручаны*, *апярэдзіць* – *апярэджаны*.

9. Спалучэнне галоснай я дзеяслоўнай асновы з суфіксам дзееспрыметнікаў *-н-* пішацца ў тых дзееспрыметніках, якія ўтвораны ад дзеясловаў на *-яць*: *пасеяны*, *развеяны*, *змуляны*, *аблаяны*, *абстраляны*, *навядумляны*, *абмяняны* (ад *абмяняць*).

Каментарыі. 1. Пункты 1 – 2 параграфа ўстанаўліваюць правілы ўжывання дзеясловаў пераважна іншамоўнага паходжання з элементамі *-ава-/ява-* і *-ірава-/ырава-*, а таксама вытворных ад іх назоўнікаў і прыметнікаў (дзееспрыметнікаў). Гэтыя правілы не адносяцца да ўласна арфаграфічных, а датычацца асаблівасцей нарматыўнага словаўжывання варыянтных форм асобных груп беларускай лексікі з асновамі іншамоўнага паходжання. У значнай ступені пункты 1 – 2 маюць рэкамендацыйны характар, г. зн. адносяцца да дынамічнай нястрогай нормы. У адных выпадках магчымы толькі адзін варыянт з тым ці іншым суфіксальным элементам, у другіх – сучасны узус дапускае абодва варыянты, у трэціх – выбар таго ці іншага варыянта залежыць ад значэння лексемы. Таму ў спрэчных выпадках неабходна звяртацца да слоўнікаў беларускай мовы.

Ніжэй прыводзіцца спіс дзеясловаў беларускай мовы, якія рэкамендуецца пісаць з суфіксамі *-ірава-/ырава-*: *абаніраваць* (і адпаведна вытворныя ад гэтага дзеяслова: *абаніравацца*, *абаніраванне* і г. д.), *абмундзіраваць* (а таксама *абмундзіровачны*, *абмундзіроўвацца*, *абмундзіроўваць*, *абмундзіроўка*), *адбуксіраваць* (а таксама *адбуксіраваны*, *адбуксіравацца*, *адбуксіроўвацца*, *адбуксіроўваць*, *адбуксіроўка*), *адкалібраваць*, *адлакіраваць*, *адмаршыраваць*, *адпаліраваць*, *адрэпеціраваць* (і *адрэпетаваць*), *адсарбіраваць*, *акамадзіраваць*, *акампаніраваць* (і *акампанаваць*), *аксідзіраваць* (і *аксідаваць*), *актаіраваць*, *акуліраваць*, *акумуліраваць* (і *акумуляваць*), *акупіраваць* (і *акупаваць*), *амнісціраваць*, *анатаміраваць*, *ангажыраваць* (і *ангажаваць*), *анексіраваць*, *анестэзіраваць*, *аперцыпіраваць*, *апладзіраваць*, *аранжыраваць*, *асацыіраваць*, *асісціраваць*, *атрафіраваць*, *афішыраваць* (і *афішаваць*), *базіраваць*, *баксіраваць*, *балаціраваць*, *бальзаміраваць* (і *бальзамаваць*), *бамбардзіраваць*, *бітумініраваць*, *блакіраваць*, *бланишыраваць*, *бліндзіраваць*, *бравіраваць*, *браніраваць* (замаўляць месца ў гасцініцы, білет на пездку), *браніраваць* (пакрываць бранёю), *буксіраваць* (але *буксаваць*), *вар'іраваць* (але *вар'явацца*),

ваціраваць, *веніраваць*, *вентыліраваць*, *вібрыраваць*, *візіраваць*, *віражыраваць*, *вірыраваць*, *газіраваць* (але *газаваць*), *генерыраваць*, *гідрыраваць*, *глісіраваць*, *градуіраваць*, *грасіраваць*, *грыміраваць*, *гудраніраваць*, *дазіраваць*, *дамініраваць* (і *дамінаваць*), *драпіраваць*, *драселіраваць*, *дрэніраваць*, *дрэсіраваць*, *дубліраваць*, *дыскусіраваць* / *дыскуціраваць* (і *дыскутаваць*), *дыферэнцыраваць*, *дэблакіраваць*, *дэгазіраваць*, *дэградзіраваць*, *дэдуцыраваць*, *дэзавуіраваць*, *дэзерираваць*, *дэзынфіцыраваць*, *дэкадзіраваць*, *дэманіраваць* (і *дэмантаваць*), *дэпаніраваць*, *дэфібрыраваць*, *зандзіраваць*, *інакуліраваць*, *інвесціраваць* (і *інвеставаць*), *індэксіраваць* (і *індэксаваць*), *інсцэніраваць*, *інтэрв'юіраваць*, *інтэрніраваць*, *інтэрпаліраваць* (і *інтэрпаліяваць*), *інтэрпеліраваць* (і *інтэрпеляваць*), *інфіцыраваць*, *кадзіраваць*, *кальцыніраваць*, *камандзіраваць* (але *камандаваць*), *каменціраваць* (і *каментываць*), *кампасціраваць* (але *кампастваваць*), *камуфліраваць*, *канваіраваць*, *кандыцыяніраваць*, *канкурыраваць*, *канстытуіраваць*, *канеліраваць*, *капіраваць*, *капуліраваць*, *карыгіраваць*, *карэкціраваць*, *кастрыраваць*, *кракіраваць*, *курсіраваць*, *лагарыфміраваць* (і *лагарыфмаваць*), *лакіраваць*, *легіраваць*, *легітыміраваць* (і *легітымізаваць*), *лесіраваць*, *лідзіраваць*, *мадэліраваць* (і *мадэляваць*), *манціраваць*, *масіраваць*, *маскіраваць*, *мігрыраваць*, *мініраваць*, *нарміраваць* (і *нармаваць*), *нівеліраваць*, *нікеліраваць* (і *нікеляваць*), *пазіраваць* (але *пазаваць*), *паниціраваць*, *парадзіраваць*, *парафіраваць*, *перафразіраваць* (і *перафразываць*), *пасівіраваць*, *пастуліраваць*, *пацініраваць*, *прафіліраваць*, *перцыпіраваць*, *планіраваць* (але *планаваць*), *прабіраваць* (але *прабаваць*), *прагназіраваць* (і *прагназаваць*), *праграміраваць* (і *праграмаваць*), *праакаліраваць*, *прэміраваць*, *прэпарыраваць* (і *прэпараваць*), *рэпеціраваць*, *рацыяніраваць*, *раяніраваць*, *рэжысіраваць*, *рэзецыраваць*, *рэпатрыіраваць*, *рэпрэсіраваць* (і *рэпрэсаваць*), *рэстаўрыраваць* (і *рэстаўраваць*), *рэферыраваць*, *сарціраваць* (і *сартаваць*), *сацініраваць*, *сервіраваць*, *сінкапіраваць*, *скандзіраваць*, *сканіраваць* (і *сканаваць*), *суб'ектывіраваць*, *субсідзіраваць*, *субстантывіраваць* (і *субстантываваць*), *суспензіраваць*, *таніраваць*, *тарыраваць*, *траверсіраваць*, *травесціраваць*, *транскрыбіраваць*, *трансліраваць*, *транслітарыраваць*, *трасіраваць*, *траўміраваць*, *трэніраваць*, *трэціраваць*, *факусіраваць*, *фантазіраваць*, *фарміраваць* (але *фармаваць*), *фармуліраваць* (і *фармуляваць*), *фаршыраваць*, *штудзіраваць*, *эвакуіраваць*, *эмігрыраваць* і інш.

Такім чынам, правапіс названых суфіксаў не змяніўся, аднак адбылася істотная карэкціроўка дзеясловаў у бок пашырэння ўжывання суфік-

саў **-ава-/ява-** за кошт дзеясловаў з суфіксамі **-ірава-/ырава-**.

2. Пункты 3 – 4 параграфа ўстанаўліваюць правілы правапісу дзеяслоўных суфіксаў **-ава-/ява-** і **-ыва-/іва-**. Пры гэтым асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на сувязь ужывання суфіксаў **-ава-/ява-** і **-ыва-/іва-** з асаблівасцямі словазмянення (спражэння) адпаведных дзеяслоўных лексем. Таму правапіс гэтых дзеясловаў павінен вывучацца паралельна з вывучэннем асаблівасцей іх спражэння. Фактычна ўжыванне гэтых суфіксаў суадносіцца з падзелам дзеясловаў першага спражэння на словазмяняльныя класы.

Параўн.:

словазмяняльная мадэль **-ава(ць) – -у(ю) [-uj(y)]**: *арандаваць (арандаваў, арандавала, арандавалі) – арандую (арандуеш, арандуе, арандуем, арандуеце, арандуюць), арганізаваць – арганізую, бедаваць – бядую, будаваць – буду, вандраваць – вандрую, варагаваць – варагую, векаваць – вякую, гадаваць – гадую, ганьбаваць – ганьбую, дэлегаваць – дэлегую, інтрыгаваць – інтрыгую, інфармаваць – інфармую, іранізаваць – іранізую, існаваць – існую, кананізаваць – кананізую, канкрэтызаваць – канкрэтызую, ладкаваць – ладкую, ліквідаваць – ліквідую, мабілізаваць – мабілізую, мітынгаваць – мітынгую, начаваць – начую, панікаваць – панікую, парадкаваць – парадкую, радаваць – радую, расходаваць – расходую, рэдагаваць – рэдагую, святкаваць – святкую, сердаваць – сярдую, смакаваць – смакую, смуткаваць – смуткую, спрабаваць – спрабую, трамбаваць – трамбую, турбаваць – турбую, фарбаваць – фарбую, характарызаваць – характарызую, чаргаваць – чаргую, шкадаваць – шкадую, шпігаваць – шпігую, шчыраваць – шчырую і г. д. Гэтым правілам адпавядае напісанне і словазмяненне дзеясловаў з суфіксамі **-ірава-/ырава-** (камуфліраваць – камуфлірую, канкурыраваць – канкурырую);*

словазмяняльная мадэль **-іва(ць)/-ыва(ць) – -іва(ю)/-ыва(ю) [-iva(j)(y)/-yva(j)(y)]**: *абліваць (абліваў, аблівала, аблівалі) – абліваю (абліваеш, аблівае, абліваем, абліваеце, абліваюць), аздобліваць – аздобліваю, абцярабліваць – абцярабліваю, ахопліваць – ахопліваю, выкрэсліваць – выкрэсліваю, выломліваць – выломліваю, злепліваць – злепліваю, надломліваць – надломліваю, насупліваць – насупліваю, падтрымліваць – падтрымліваю, счэпліваць – счэпліваю і г. д. Суфіксы **-іва-/ыва-** пішуцца ў абмежаванай колькасці дзеясловаў першага спражэння, што абумоўлена іх выкарыстаннем толькі пасля спецыфічнага збегу зычных, апошні з якіх **р, л** або **н**. Да гэтага ж правапіснага і словазмяняльнага тыпу адносяцца і дзеясловы, у якіх элементы **-іва-/ыва-***

суфіксамі не з'яўляюцца: *збрываць – збрываю, змываць – змываю, зрываць – зрываю і інш. (параўн. брыць, мыць, рваць).*

3. У беларускай мове пераважная большасць прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання пішацца з суфіксам **-ва-** і не ўтварае правапісных цяжкасцей. Аднак у дадзеным выпадку трэба ўлічваць уплыў рускай мовы, у якой адпаведныя дзеясловы ўжываюцца, як правіла, з суфіксамі **-ива-/ыва-**, напрыклад, *пританицовывать* (бел. *пританицоўваць*), *угаваривать* (бел. *угаворваць*), *заканчивать* (бел. *заканчваць*), *приказывать* (бел. *загадваць*), *раздумывать* (бел. *раздумваць*), *завоёвывать* (бел. *заваёўваць*), *перебинтовывать* (бел. *перабінтоўваць*) і г. д. У сучаснай моўнай сітуацыі, калі руская мова рэальна пераважае ва ўсіх сферах ужытку і паралельна выкладаецца ў школе, названая акалічнасць істотна ўплывае на правільнасць напісання гэтай шматлікай групы дзеясловаў у беларускай мове.

4. У пункце 6 параграфа звяртаецца ўвага на асаблівасці правапісу суфікса **-ва-** дзеясловаў незакончанага трывання, якія суадносяцца з дзеясловамі закончанага трывання на **-іць** або **-яць** з папярэдняй галоснай: *абнадзеіць – абнадзеіваць, засвоіць – засвойваць, выкраіць – выкройваць, наклеіць – наклеіваць, напіць – напойваць, супакоіць – супакойваць, склеіць – склейваць, узброіць – узбройваць, утаіць – утойваць; абсмяць – абсмейваць, высмеять – высмейваць, запаяць – запайваць, засеять – засеиваць, настоять – настояваць, прсеять – прсеиваць і г. д.* Цяжкасці ў напісанні гэтых дзеясловаў у беларускай мове таксама звязаны з уплывам рускай мовы, у якой адпаведныя адзінкі пішуцца з **-ива-** (*выкраивать, наклеивать, настаивать, осмеивать, просеивать, склеивать, усваивать, успокаивать, утаивать*).

5. У пунктах 7 – 9 параграфа ўстанаўліваюцца правілы напісання дзеепрыметнікаў з суфіксамі **-ан-, -ян-, -ен-**. Правілы правапісу **-ан-, -ян-, -ен-** у дзеепрыметніках засталіся без змен.

Такім чынам, як можна бачыць, у беларускай мове правапіс дзеясловаў і іх форм, а таксама дзеепрыметнікаў звязаны з асаблівасцямі іх утварэння і словазмянення. Гэта абумоўлівае мэтазгоднасць звяртання да правапісу дзеясловаў пры іх вывучэнні як часціны мовы ў раздзеле “Марфалогія”.

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

Аўтары ахвяруюць ганаар на развіццё часопіса.

У АВАНГАРДЗЕ ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ ДА 80-ГОДДЗЯ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ІНСТЫТУТА АДУКАЦЫІ

Нацыянальны інстытут адукацыі – вядучая арганізацыя па выкананні фундаментальных і прыкладных даследаванняў дзяржаўных і галіновых праграм, у тым ліку “Эканоміка і грамадства” (2006 – 2010), “Адукацыя і здароўе” (2006 – 2008), “Сучаснае адукацыйнае асяроддзе” (2009 – 2011), прэзідэнцкай праграмы “Дзеці Беларусі” (2006 – 2010) і інш.

Адзін з найважнейшых напрамкаў дзейнасці інстытута – навукова-метадычнае забеспячэнне адукацыйнага працэсу ў агульнаадукацыйных установах Беларусі. За апошнія дзесяцігоддзе ў лабараторыях моўнай і літаратурнай адукацыі (цяпер – лабараторыя гуманітарнай адукацыі) ажыццяўлялася распрацоўка канцэпцый моўнай і літаратурнай адукацыі, канцэпцый вучэбных прадметаў “Беларуская мова”, “Беларуская літаратура”, адукацыйных стандартаў, вучэбных праграм, нормаў ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці вучняў па беларускай мове і літаратуры для V – XI класаў. Акрамя таго, у межах выканання заданняў галіновай навукова-тэхнічнай праграмы “Адукацыя і здароўе” распрацавана больш за 40 вучэбных праграм факультатыўных заняткаў, накіраваных на забеспячэнне індывідуальных запатрабаванняў вучняў; падрыхтаваны метадыкі навучання беларускай мове і літаратуры, а таксама макетныя ўзоры камплектаў сучасных сродкаў навучання і электронных сродкаў навучання розных тыпаў, закліканых забяспечыць стварэнне высокатэхналагічнага адукацыйнага асяроддзя ў агульнаадукацыйных установах краіны.

У гэтым годзе ў межах выканання заданняў ГНТП “Сучаснае адукацыйнае асяроддзе” працягваецца праца над стварэннем вучэбна-метадычных комплексаў па арганізацыі і правядзенні факультатыўных заняткаў па беларускай мове і літаратуры, якія ўключаюць вучэбную праграму для пэўнага класа, дыдактычныя матэрыялы для вучняў і метадычныя рэкамендацыі для настаўнікаў. З мэтай павышэння якасці адукацыі будучы распрацаваны дыдактычныя матэрыялы для ажыццяўлення розных відаў і формаў кантролю выніку вучэбнай дзейнасці вучняў: зборнікі дыктантаў, пераказаў і тэстаў па беларускай мове і зборнікі творчых заданняў па беларускай літаратуры для II і III ступеней агульнай сярэдняй адукацыі. Педагагічнай практыцы будучы прапанаваны сцэнарыі ўрокаў для V – VII класаў з улікам структуры вучэбнага курса, педагагічных і інфармацыйных тэхналогій, што вы-

карыстоўваюцца для арганізацыі адукацыйнага працэсу, метадычных прыняпаў і прыёмаў, на якія абапіраецца і вучэбны матэрыял, і сістэма яго суправаджэння.

Нацыянальны інстытут адукацыі каардынуе і рыхтуе вучэбна-метадычнае забеспячэнне адукацыйнага працэсу. Да кожнага навучальнага года выдаецца прыкладнае каляндарна-тэматычнае планаванне па ўсіх вучэбных прадметах, у тым ліку па беларускай мове і літаратуры. Супрацоўнікі інстытута з’яўляюцца аўтарамі падручнікаў, вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў па беларускай мове і літаратуры, актыўна выступаюць з публікацыямі ў рэспубліканскім і замежным друку, чытаюць лекцыі, прымаюць удзел у семінарах, прысвечаных актуальным праблемам навучання беларускай мове і літаратуры, якія арганізуюцца ў сістэме павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі педагагічных кадраў.

Паспяхова ажыццяўляецца падрыхтоўка навуковых кадраў праз аспірантуру, дактарантуру і саіскальніцтва, у тым ліку па спецыяльнасці 13.00.02 – тэорыя і метадыка навучання і выхавання (беларуская мова, беларуская літаратура).

У інстытуце праводзяцца міжнародныя і рэспубліканскія канферэнцыі і семінары, на якіх абмяркоўваюцца тэарэтычныя і метадалагічныя праблемы развіцця сучаснага адукацыйнага асяроддзя, стратэгічныя прыярытэты і інавацыйная практыка развіцця моўнай і літаратурнай адукацыі, актуальныя пытанні павышэння кваліфікацыі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры на сучасным этапе і інш.

Нацыянальны інстытут адукацыі стаў цэнтрам, які выконвае сваю галоўную задачу – навукова-метадычнае забеспячэнне функцыянавання і развіцця сістэмы адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Ганна ВАЛОЧКА,
Грына ШАЎЛЯКОВА-БАРЗЕНКА.

КАНТЭКСТУАЛЬНАЕ ВЫВУЧЭННЕ ЛІТАРАТУРЫ ЯК СРОДАК ФАРМІРАВАННЯ ДЫЯЛАГІЧНАЙ СВЯДОМАСЦІ ВУЧНЯЎ

На меркаванне шматлікіх даследчыкаў (Т. Пляханава і інш.), адэкватнай сучаснасці лічыцца дыялагічная свядомасць, якая дазваляе ахапіць хуткаплынныя змены ў грамадстве і свеце, зразумець усю шматстайнасць узніклых новых формаў і структур у жыцці, літаратуры і мастацтве. Дыялагізм прызначае новай філасофскай прызмай, што дазваляе не толькі ўбачыць і ацаніць новае, але і па-іншаму паглядзець на даўно вядомае і звыклае. На сістэмнай цэласнасці суб'екта ва ўзаемаадносінах з іншымі структурамі, сярод якіх у першую чаргу вылучаецца свет і яго мастацкае адлюстраванне, акцэнтуюцца ўвага і ў псіхалагічных даследаваннях (Б. Ананьеў, Л. Бажовіч, К. Роджэрс, Э. Фром і інш.).

Філасофскае і псіхалагічнае выяўленне кантэкстуальнасці чалавечага быцця і свядомасці пабуджае да пераасэнсавання традыцый сістэмы літаратурнай адукацыі і дазваляе гаварыць пра кантэкстуальнае вывучэнне літаратуры.

Мы лічым, што **кантэкстуальнае вывучэнне літаратуры** – працэс адукацыйнай дзейнасці, накіраваны на даследаванне сувязей паміж мастацкім творам, светам (Універсумам) і дыскурсам асобы з мэтай фарміравання ў чытачоў вучняў кантэкстуальнай кампетэнтнасці, удасканалення літаратурнай адукацыі і развіцця культуры самавызначэння.

Агульнавядома, што літаратура (бадай, адзіная з усіх дысцыплін) з'яўляецца не проста “прадметам”, навукай, а мастацтвам і патрабуе адпаведнага падыходу да свайго разгляду. І таму варта пагадзіцца з тымі навукоўцамі і педагогамі-практыкамі (Г. Адамовіч, Л. Айзерман, Я. Ільін, А. Рагуля, Е. Лявонава і інш.), якія лічаць вывучэнне літаратуры ў школе вынікам разумення агульнасці, цэласнасці літаратурных феноменаў і з'яў навакольнай рэчаіснасці і бачаць мэту выкладання літаратуры ў школе не ў дасягненні нейкага выніковага пункта, а тым больш не ў экзамене, а “ва ўзбагачэнні чалавека глыбінёй думкі мінулых стагоддзяў, духоўным жыццём іншых пакаленняў і на гэтай аснове фарміраванні асабістых жыццёвых устаноў” [3, с. 8], у працэсе суразмоўніцтва, суперажывання, сутворчасці над старонкамі прачытаных кніг. Іх галоўны адрасат – не вучань, якога падпарадкоўваюць пэўным правілам, а чытач ва ўсёй паўнаце думак і пачуццяў, што суадносіць прастору твора пісьменніка з уласнай сістэмай каштоўнасцей, спрабуе дзякуючы гэтаму асэнсаваць сваё месца ў свеце і месца свету ў сабе, імкнецца да самавызначэння і самаактуалізацыі. Для большасці вы-

пускнікоў пасля заканчэння школы сістэматычная літаратурная адукацыя спыняецца. Задача настаўніка – падрыхтаваць вучняў «да самастойнага аналітыка-сінтэтычнага асэнсавання мастацкай літаратуры, навучыць іх адрозніваць сапраўднае мастацтва ад “масавага”» [4, с. 5], бачыць эстэтычныя моманты, унутраную гармонію ў змесце дысцыпліны, разумець адзінства ісціны і прыгажосці.

Варта ўвагі пазіцыя В. Штэйнберга, прыхільніка тэорыі дыдактычных мнагамерных інструментаў (ДМІ), які звязвае крэатыўнасць са здольнасцю фарміраваць ва ўнутраным плане мнагамерна-сэнсавыя прасторы і арыентавацца ў іх у пошуках нестандартных рашэнняў [10, с. 75]. Трэба перш за ўсё засяродзіць увагу вучняў на памкненнях, запатрабаваннях чалавечага духу і мастацкага натхнення, адлюстраванага ў творах, падкрэсліць агульнае і кантрастнае ў свеце ўспрымання прадстаўнікоў розных культур, у бачанні аднолькавых праблем, зрабіць акцэнт на спосабах выражэння тых ці іншых каштоўнасцей арыентацый, сфарміраваць у школьнікаў патрэбу аб'ёмнага погляду на прадмет, праблему, з'яву. Толькі пры такой умове адбываецца рух не ад аднаго літаратурнага факта да другога, механічнага іх назапашвання, а ад аднаго ўзроўню разумення факта да новага, больш высокага і складанага.

Агульныя мэты школьнай **літаратурнай адукацыі** – далучэнне вучняў да мастацтва слова ў кантэксце нацыянальнага, сацыяльна-гістарычнага, духоўнага і культурнага жыцця народа; развіццё на гэтай аснове мастацкага мыслення, эстэтычных пачуццяў, творчых здольнасцей, чытацкай і моўнай (маўленчай) культуры; фарміраванне нацыянальнай свядомасці, маральна-эстэтычных арыентацый, павагі да літаратуры як крыніцы спазнання жыцця і духоўнага свету чалавека, самавыхававання і самаактуалізацыі, эстэтычнай асалоды, патрэбы ў стварэнні духоўных каштоўнасцей, убачаных з нацыянальнага пункту гледжання.

Дасягненне названых мэт на ўсіх узроўнях вывучэння прадугледжвае наступныя арыенціры:

- арганізацыю чытання і вывучэння найлепшых твораў айчынай і сусветнай літаратуры;
- фарміраванне ў вучняў ведаў і ўменняў, якія забяспечваюць засваенне мастацкіх каштоўнасцей і рыхтуюць да самастойнага асэнсавання мастацтва слова;
- фарміраванне каштоўнасцей адносін да сваёй краіны, жыцця, свету, уласнай асобы, нацыянальнага і сусветнага мастацтва;

– развіццё і ўдасканаленне інтэлектуальнай і эмацыянальнай сферы асобы, патрабавальнага эстэтычнага густу;

– развіццё спецыяльных мастацкіх і творчых здольнасцей (творчага ўяўлення, мастацкага ўспрымання, асацыятыўнага мыслення, пачуцця мастацкага вобраза і слова, умення ствараць уласны тэкст);

– развіццё навыкаў свабоднага правільнага валодання вусным і пісьмовым маўленнем, выразнага чытання твораў розных жанраў.

Мастацкі твор, як і любы іншы аб’ект рэальнага або ідэальнага свету, з’яўляецца аб’ектам сістэмай у сістэме аб’ектаў дадзенага роду. Таму ён вымагае сістэмнага падыходу да свайго разгляду і вывучэння. У дачыненні да школьнага курса літаратуры ён убірае ў сябе наступныя падыходы: сістэмнае (цэласнае, комплекснае), праблемнае, параўнальнае вывучэнне твора.

Адзінае, цэласнае ўяўленне пра літаратурны твор і ідэю сістэмнай цэласнасці яго вывучэння знаходзім у працах І. Замоціна, Г. Гукоўскага, Дз. Ліхачова, Т. Бражэ, М. Рыбнікавай, Г. Паспелава, В. Халізева, М. Гіршмана і інш. Многія сучасныя даследчыкі (А. Андрэеў, С. Лебедзеў, В. Івашын, Н. Капшай і інш.) таксама прытрымліваюцца канцэпцыі цэласнага эстэтычнага падыходу да мастацкага твора. Актualізацыя метадалогіі цэласнага аналізу сёння выклікана неабходнасцю яе практычнага прымянення ў школе і ВНУ.

Параўнальны аспект вывучэння літаратуры па сваіх унутраных магчымасцях – адзін са шляхоў фарміравання абагульняльнай самастойнай думкі вучняў. Параўнанне адпавядае заканамернасцям псіхічнай дзейнасці, законам лагічнага мыслення і з’яўляецца пастаяннай часткай складанага працэсу адлюстравання аб’ектыўнай рэальнасці ў мозгу чалавека. Прыём параўнання адпавядае і законам успрымання мастацкай літаратуры. Раскрываючы сувязі, параўнанне дазваляе вывучаць рэаліі ў змяненні і развіцці – ва ўсёй іх дыялектычнай складанасці, без якой немагчыма паўнацэннае асэнсаванне твора.

Праблемны падыход стымулюе да паглыбленай інтэлектуальнай дзейнасці, а значыць, дае магчымасць фарміраваць высокі ўзровень літаратурнай адукаванасці. Праблемнае навучанне спрыяе развіццю якасцей, неабходных для творчых адносін да жыцця. Як лічыць Н. Рашэтнікава, “пры супастаўленні заўсёды ўзнікае праблемная сітуацыя” [7, с. 80].

Кожны літаратурны твор існуе ў пэўнай кантэкстуальнай прасторы: у асяроддзі рэальнага жыцця і літаратурных твораў, на якія ён адказвае ці якія працягвае, з якімі спрачаецца ці згаджаецца. На думку вядомых літаратуразнаўцаў (І. Тэн, Ю. Лотман, Дз. Ліхачоў і інш.), мастацкі твор у дыялагічных ад-

носінах з’яўляецца працэсам. Усведамленне гэтага прыводзіць да змянення методыкі навучання і адлюстроўваецца ў пабудове і правядзенні навучальных заняткаў. Урок “раствараецца” ў цэласным працэсе навучання, выхавання і развіцця асобы, становіцца часткай, значнай менавіта ў гэтай якасці. Вывучэнне матэрыялу не абмяжоўваецца толькі адведзенымі на яго ўрокамі, але, пачаўшыся часта даўга да гэтых урокаў, працягваецца пасля іх заканчэння, уключаючыся ў кантэкстуальную прастору іншых твораў, у сістэму вывучэння іншых тэм, раздзелаў. Прастора сістэмы заняткаў па пэўнай тэме пашыраецца да кантэкстуальнай прасторы прадмета ўвогуле, перасякаецца з тэмамі іншых дысцыплін і набытым жыццёвым вопытам вучняў.

Задачай урокаў пра жыццё і творчасць пісьменніка павінна стаць не інфармацыя пра як мага большую колькасць біяграфічных фактаў, а цэласнае ўяўленне пра асобу, яе жыццёвае крэда, філасофскую і творчую канцэпцыю. Мае значэнне разгляд сувязі кампанентаў у кантэксце твора, твора – у кантэксце ўсёй творчасці аўтара, творчасці пісьменніка – у кантэксце літаратурнай эпохі. Задача аналізу твора не ў тым, каб як мага хутчэй даць адказ на няўзніклыя праблемы, а каб навучыць выяўляць іх, абудзіць у вучняў “маральны зрок, пачуццё інтэлектуальнай незадаволенасці” [5, с. 67], патрэбу ў пошуку. Прынцып цэласнага падыходу мае на ўвазе не вылучэнне эпизоду, а разгляд яго ў сістэме сувязей.

Кожны ўрок, прысвечаны пэўнай тэме, – кульмінацыйны пункт на доўгай лініі развіцця. Таму падрыхтоўчы перыяд, задача якога – выпрацаваць устаноўку на ўспрыманне ведаў, не менш важны, чым сам момант іх паведамлення і засваення. Значны і перыяд “паслядзеяння” ўрока, калі адбываецца “прысваенне” ведаў, вызначэнне каштоўнасцей адносін да іх, уключэнне ў структуру жыцця і дзейнасці асобы. Гэта прадугледжвае планамернасць, паэтапнасць навучання, наяўнасць канкрэтных узаемазвязаных мэт, структурных кампанентаў вучэбнай дзейнасці, арыентуе ўвесь працэс навучання на ўзаемасувязь, цэласнасць і сістэмнасць. На аснове тэорыі П. Гальперына пра паэтапнае засваенне разумовых дзеянняў распрацаваны пэўныя методыкі. Зыходзячы з названай тэорыі і прымаючы да ўвагі некаторыя даследаванні [8, 9 і інш.], лічым неабходным акрэсліць **сістэмна-дзейнасную мадэль кантэкстуальнага вывучэння літаратурнага твора**, у якой вылучаюцца наступныя этапы:

І. Актualізацыя і мэтайтварэнне.

1. Актualізацыя апорных ведаў вучняў-чытачоў, прапедэўтычнае ўвядзенне пэўных фактаў з пазначанай тэмы.

2. Выяўленне чытацкага ўспрымання і кантэкстуальнай кампетэнтнасці вучняў з мэтай праверкі іх гатоўнасці да засваення новых ведаў.

3. Фарміраванне матывацыі будучай дзейнасці, патрэбы ў пэўных ведах і ўменнях, якая можа рэалізавацца толькі праз вывучэнне канкрэтнага твора (тэмы).

II. Сістэматызацыя і планаванне (праграмаванне).

1. Падвядзенне да планавання праз знаёмства з творчай лабараторыяй пісьменніка, яго жыццёвай (філасофскай) і мастацкай канцэпцыяй і ўключэнне (“пагружэнне”) у аўтарскую прастору твора.

2. Сумеснае вызначэнне настаўнікам і вучнямі праблематыкі твора, планаванне ў адпаведнасці з гэтым сістэмы ўрокаў па яго вывучэнні і сістэмы пытанняў да кожнага ўрока.

3. Калектыўнае вызначэнне тэм пісьмовых работ.

III. Узнаўленне.

1. Паўтарэнне звестак пра жыццё і творчасць пісьменніка (з апорай на канспект і самастойна).

2. Рэпрадукаванне сюжэта мастацкага твора або яго фрагментаў.

3. Узнаўленне пазіцый літаратурных крытыкаў адносна мастацкага твора і суаднясенне іх з уласнымі ўражаннямі.

IV. Пераўтварэнне.

1. Суаднясенне твора з ужо знаёмымі па праблематыцы, паказе гістарычных падзей, падабенстве лёсаў або жыццёвых пазіцый герояў.

2. Удзел у дыялагічным абмеркаванні твора як спроба адказу на пастаўленыя пытанні, унутраныя запатрабаванні.

3. Рэфлексія абмеркавання з падагульненнем і фіксацыяй асноўных думак, высноў.

V. Канструяванне.

1. Маналагічнае выступленне па пэўнай праблеме з разнастайнымі спасылкамі на твор (творы) і меркаванні літаратуразнаўцаў. Прэзентацыя ўласнай канцэпцыі (пазіцыі) прачытання (бачання) мастацкага твора ў літаратурным працэсе.

2. Самастойная выпрацоўка тых ці іншых крытэрыяў ацэнкі твора.

3. Творчая работа вучняў (сачыненне-разважанне, эсэ, аповед і пад.) як мастацкае адлюстраванне ўласных жыццёвых поглядаў і эстэтычных меркаванняў, працяг кантэкстуальнага дыялогу па творы.

Неабходна адзначыць, што пры такой сістэме працы, у прыватнасці ў старэйшых класах, часта адсутнічае дамашняе заданне ў традыцыйным яго разуменні: вывучыць, напісаць, пераказаць і пад. У якасці дамашняга задання выступаюць і самастойнае вызначэнне тэм пісьмовых работ як працягу пытанняў, над якімі чытачам (вучням) хацелася б паразважаць, і прапанова арыгінальных, у адпаведнасці з уласнай кантэкстуальнай прасторай, пытанняў да пэўнай праблемы твора, і іх індывідуальнае вырашэнне пасля пачатага су-

размоўніцтва на ўроку. Як правіла, адсутнічае і традыцыйнае апытанне. Як адзначае Л. Айзерман, “апытанне... не толькі і не столькі сродак праверкі ведаў, іх замацавання, колькі сродак спазнання... набытку новага” [1, с. 181]. Яно ўвасабляецца ў супастаўленні, параўнанні, самастойным творчым даследаванні, іншымі словамі – у кантэкстуальным падыходзе да літаратурнага твора.

У сучасных лінгвістычных даследаваннях сустракаем паняцце **міжтэкставай кампетэнцыі** як умовы паўнавартаснага эстэтычнага бытавання мастацкага твора (Т. Вараб’ёва), заснаванай на тым, што ў аб’ёме памяці чытача захоўваюцца сляды раней прачытанага, здольныя паступова раскрывацца ў далейшым кантэксце (І. Арнольд). На падставе адзначанага можам гаварыць пра **кантэкстуальнае бачанне (прачытанне) мастацкага твора** – разумовае ўсведамленне, успрыманне твора ў сістэме іншых як элемента мастацкага працэсу і патрэба ў стварэнні ўласнай (аўтарскай) кантэкстуальнай прасторы, арыентаванай на шырокія сэнсавыя сувязі паміж мастацкім творам (творами), светам (Універсумам) і дыскурсам асобы.

Акрэслім **метадычныя ўмовы фарміравання ў вучняў уменняў кантэкстуальнага прачытання мастацкага твора**:

- наяўнасць у настаўніка ўласнай, заснаванай на кантэкстуальным падыходзе, літаратуразнаўчай і метадычнай канцэпцыі літаратурнага курса ў дадзеным класе; кантэкстуальнае вывучэнне творчасці кожнага пісьменніка (манаграфічнай тэмы) і асобнага твора;

- урокі-дыялогі (поліфанічнасць): “раўнапраўнасць свядомасцей” (М. Бахцін), здольнасць чуць суразмоўцаў і прымаць да ўвагі іх меркаванні, талерантнасць у адносінах да разнастайных стыляў паводзін і выказванняў;

- засяроджванне ўвагі на самастойным асэнсаванні старшакласнікамі вучэбнага матэрыялу;

- права выбару вучнямі (чытачамі) мастацкіх твораў для ўключэння іх ва ўласную кантэкстуальную прастору;

- магчымасць свабоднага выказвання вучнямі асобных уласных меркаванняў і прэзентацыі асабістых канцэпцый прачытання твора (твораў);

- апераджальнае навучанне (пры неабходнасці знаёмства вучняў з творам задоўга да яго вывучэння);

- мадэляванне праблемных сітуацый, вырашэнне якіх патрабуе стварэння кантэкстуальнай прасторы (“падключэння” іншых твораў, уласнага жыццёвага вопыту вучняў);

- выкарыстанне параўнальнага аналізу пры вывучэнні твора (твораў);

- фарміраванне ў вучняў кантэкстуальнай кампетэнцыі (патрэбы чытаць, мець “запас” для стварэння ўласнай кантэкстуальнай прасторы);

– стварэнне ўмоў “развівальнага асяроддзя” (Дж. Равэн): магчымасці для вучняў спрабаваць розныя спосабы паводзін з правам на памылку, асэнсоўваць новае разуменне і ўспрыманне сваёй дзейнасці і змяняць на гэтай аснове свае паводзіны, ставіць складаныя, але рэалістычныя мэты і назіраць за ходам іх дасягнення;

– інтэграцыя зместу роднасных дысцыплін ва ўрочнай і пазакласнай рабоце.

Калі такім чынам навучанне арганізавана паслядоўна і сістэматычна, то ідэя множнасці інтэрпрэтацый мастацкага тэксту, злучаная з разуменнем недастатковасці аднаго, няхай нават сама глыбокага і значнага прачытання, арганічна ўваходзіць у свядомасць вучняў. У іх узнікае лагічная патрэба ў самастойным кантэкстуальным бачанні твора, а значыць, нараджаецца новая якасць прачытання, што ўдасканальвае літаратурнае развіццё. Вынікам школьнай літаратурнай адукацыі (якая не спыняецца з заканчэннем школы) пры кантэкстуальным навучанні становіцца патрэба выпускнікоў у творчым даследаванні, га-тоўнасць да ўдзелу ў дыялогу на любым узроўні (што, на меркаванне Дж. Равэна, увасабляецца ў праяве “вышэйшых кампетэнтнасцей” [6, с. 40]), а значыць, імкненне да паўнапраўнага і шматаспектнага партнёрства ў сусветнай супольнасці, канкурэнтаздольнасць і прафесіяналізм. Гэта адукацыя не столькі дзеля ведаў, колькі “дзеля мудрасці... і стварэння культуры” [2, с. 82].

Спіс літаратуры

1. Айзерман, Л. Как нам сегодня преподавать литературу? / Л. Айзерман // Народное образование. – 2006. – № 4. – С. 173 – 181.
2. Буйко, Т. М. Японская філасофія бесперапыннай адукацыі: ад ідэалу да практыкі / Т. М. Буйко // Адукацыя і выхаванне. – 1998. – № 12. – С. 81 – 83.
3. Комаровская, Т. Е. Несоввершенство преподавания или неготовность к обучению? Об уровне литературоведческой подготовки студентов / Т. Е. Комаровская, Н. Н. Ковалёва // Народная асвета. – 2008. – № 7. – С. 7 – 9.
4. Лугоўскі, А. І. Маральна-эстэтычнае выхаванне вучняў на ўроках беларускай літаратуры: дапам. для настаўніка, XI кл. / А. І. Лугоўскі. – Мінск: Нар. асвета, 1992. – 112 с.
5. Методыка выкладання беларускай літаратуры: вучэб. дапам. / Л. В. Асташонак [і інш.]; пад рэд. В. Я. Ляшук. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 1999. – 445 с.
6. Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен; пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
7. Рашэтнікава, Н. Б. Вывучэнне беларускай літаратуры ў кантэксце блізкароднасных на заключным этапе школьнай адукацыі / Н. Б. Рашэтнікава // Славянские литературы в контексте мировой: материалы докл. междунар. науч. конф., Минск, 25 – 30 окт. 1993 г. / БГУ; редкол.: С. Я. Гончарова-Грабовская [и др.]. – Минск, 1994. – С. 80 – 84.
8. Скаковский, В. Д. Обучение правописанию с использованием графических моделей на уроках русского языка в пятых классах школ Беларуси: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В. Д. Скаковский. – Минск, 1996. – 184 л.
9. Скаковский, В. Д. Теоретические предпосылки формирования орфографической грамотности / В. Д. Скаковский // Русский язык и литература. – 1998. – № 2. – С. 92 – 108.
10. Штейнберг, В. Э. Дидактические многомерные инструменты: теория, методика, практика / В. Э. Штейнберг. – М.: Нар. образование, 2002. – 304 с.

Ала СКАКОЎСКАЯ,
метадыст.

У дапамогу настаўніку

ЛІНГВІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ ВЕРШАВАНАГА ТЭКСТУ

НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЕРСЭТАЎ АЛЕСЯ РАЗАНАВА

Сярод розных відаў аналізу мастацкага тэксту, безумоўна, важнае значэнне мае аналіз лінгвістычны, накіраваны найперш на асэнсаванне зместу пэўнага твора ці яго фрагмента. Менавіта ўважлівае прачытанне твора з правільным разуменнем як значэння, так і сэнсу ўсіх моўных фактаў, што рэпрэзентуюць дадзены тэкст, дазваляе ў поўным аб'ёме ўспрыняць інфармацыю, якую аўтар хоча данесці да чытача. Паводле І. Гальперына, у тэксце могуць быць тры віды інфармацыі: зместава-фактуальная, зместава-канцэптуальная і зместава-падтэкставая [1, с. 28]. Першая з названых экспліцытная па сваёй прыродзе – мае вербальнае выражэнне непасрэдна ў тэксце (ці ў так званым гарызантальным кантэксце твора). Зместава-канцэптуальная інфармацыя не заўсёды яўна выражаная, аднак вельмі важная для асэнсавання твора, яго цэласнага аналізу. Гэтая інфармацыя паведамляе чытачу індывідуальна-

аўтарскае разуменне адносінаў паміж з'явамі і падзеямі, што апісваюцца ў творы, дае магчымасць зразумець мастацкую задуму аўтара. Што да зместава-падтэкставай інфармацыі, то яна цалкам імпліцытная – не мае вербальнага выражэння і выяўляецца толькі пры ўдумлівым прачытанні твора і аналізе дадатковых асацыятыўных і канатацыйных значэнняў моўных адзінак у мастацкім кантэксце. Лінгвістычны аналіз павінен даваць магчымасць адекватнага ўспрымання і разумення ўсіх відаў інфармацыі.

Трэба ўлічваць, што аб'ектам лінгвістычнага аналізу могуць быць творы розных жанраў. А кожны жанр, як вядома, прад'яўляе свае патрабаванні да арганізацыі моўнага матэрыялу і аб'ектывацыі яго ў творы. Пры гэтым адсутнічае пэўная схема правядзення такога аналізу, што аб'ектыўна тлумачыцца ўнікальнасцю кожнага твора як факта індывідуальнай словатворчасці.

Аднак можна і варта прапанаваць звяртаць увагу на тыя адметнасці, якія ўласцівы літаратурнаму жанру ў агульным плане. Так, у вершаваным тэксце прадметам аналізу найперш могуць стаць разнастайныя тропы, асаблівасці гукапісу, фігуры паэтычнага сінтаксісу. Пры гэтым заўсёды ў цэнтры ўвагі павінна быць слова. Яго нагрузка ў вершаваных тэкстах значна ўзрастае, бо нельга не пагадзіцца з думкай, што ў творах невялікага аб'ёму, да якіх звычайна і адносяцца вершы, “функцыянальную значнасць набывае кожнае слова” [2, с. 52]. А таму і семантика-стылістычны метадаў застаецца асноўным і, па сутнасці, абавязковым грунтам аналізу верша, як і любога іншага літаратурна-мастацкага твора. Пры гэтым у залежнасці ад моўных і стылістычных асаблівасцей твора, навыкаў даследчыка і той мэты, якую ён ставіць перад сабой, можна прымяняць як свабодны, так і комплексны (ці суцэльны) віды лінгвістычнага аналізу. Прапануем прыклады такіх аналізаў.

Для лінгвістычнага аналізу цікавыя творы Алесь Разанава, асабліва вершы-версэты, у якіх спакойная апавядальная інтанацыя спалучаецца з філасофскай заглыбленасцю думкі. Зместаваканцэптуальная інфармацыя такіх твораў фарміруецца рознымі спосабамі арганізацыі моўнага матэрыялу. Паспрабуем прааналізаваць гэтыя спосабы на прыкладзе двух версэтаў паэта. Першы мае загалоўак “Бязмежжа” (гэтым вершам пачынаецца зборнік “Вострыя стралы” [3, с. 5]):

*Палову жыцця падаюся ў свет, палову –
варочаюся са свету,
палову жыцця пішу на дарозе свае імёны,
палову – закрэсліваю напісанае,
палову жыцця расту ад зямлі, палову –
расту з зямлёю:
і ўсё менш ува мне мяне, і ўсё больш бязмежжа.*

Тэкст мае невялікі аб'ём, таму мэтазгодна правесці яго комплексны, або суцэльны, аналіз, пры якім увага звяртаецца на кожнае слова.

Версэт “Бязмежжа” складаецца з аднаго камбінаванага складанага сказа. Ён выразна падзяляецца на дзве часткі (мяжа частак – двукроп'е) і адносіцца да такой складанай формы звязнай мовы, якая называецца перыядам. Першая частка – гэта спалучэнне бяззлучнікавых канструкцый з аднатыпнай будовай і аднолькавым нарастаннем і спадам інтанацыі, што стварае пэўны рытмічны малюнак. Адметна, што часткі ўяўляюць сабой пэўна-асабовыя сказы, і гэта надае нязмушанасць і натуральнасць тону апавядання: тэкст успрымаецца як даверлівае споведзь-разважанне, аднак увага чытача канцэнтруецца не на асобе размоўцы, а на змесце гаворкі. У гэтай частцы верша толькі выраз

палову жыцця, паўтораны 6 разоў (у тым ліку і ў няпоўным выглядзе), мае прамое значэнне. Пры супастаўляльнай інтанацыі тройчы ў тэксце падкрэсліваецца супастаўленне розных частак жыцця, якое праз прызму ўспрымання лірычнага героя выразна падзяляецца на дзве паловы: першую, калі ён *падаецца ў свет, піша на дарозе свае імёны, расце ад зямлі*, і другую, калі чалавек *вяртаецца са свету, закрэслівае напісанае, расце з зямлёю*. Разнаполюснасць, нават кантрастнасць дзвюх палавін чалавечага жыцця падкрэслівае выкарыстанне ў тэксце прыкладаў антытэзы, заснаванай як на ўзуальных (моўных), так і кантэкстуальных антонімах: *падаюся ў свет – варочаюся са свету; пішу – закрэсліваю; расту ад зямлі – расту з зямлёю*. Зместава-фактуальная інфармацыя, выражаная ўстойлівымі выразамі *падаюся ў свет і расту ад зямлі*, не выклікае цяжкасцей пры асэнсаванні. Яе змест – на паверхні гарызантальнага кантэксту: *падаюцца ў свет* – ісці насустрач жыццёвым калізіям; *расці ад зямлі* – станавіцца дарослым. А вось асэнсаванне выказаў *варочаюся са свету і расту з зямлёю* патрабуе разумення іх падтэкставага зместу, які, натуральна, не выключае суб'ектыўнага тлумачэння. *Варочацца са свету* – гэта не толькі вяртацца ў свой дом, знаходзіць спакойны куток, дзе можна адпачыць ад усіх жыццёвых турбот, клопатаў. У кантэксце А. Разанава *варочацца са свету* – гэта найперш вяртацца да самога сябе, прыходзіць у такі стан, які дае магчымасць асэнсавання сябе ў гэтым свеце, усведамлення таго, што дало чалавеку знаёмства са светам. Прачытанне выразу *расці з зямлёю* можа быць наступнае: пасталеўшы, пабагацеўшы на жыццёвы вопыт і мудрую разважнасць, чалавек пачынае арганічна ўспрымаць тыя змены, што адбываюцца навокал; усе падзеі і змены ў свеце (якраз такое значэнне мае ў гэтым выразе слова *зямля*) падуладны чалавечаму розуму і пачуццю. *Расці з зямлёю* – значыць гарманічна суіснаваць з усім, што цябе акружае. Цікава асэнсоўваецца і змест наступнай антытэзы: *палову жыцця пішу на дарозе свае імёны, палову – закрэсліваю напісанае*. Кантэкст метафарызаваны, і яго трэба “расшыфраваць”. Цэнтральны вобраз прыведзенага выказвання – агульнапаэтычная метафара **дарога** ‘жыццёвы шлях’. Яна стварае ўмовы для ўзнікнення пераносных значэнняў іншых слоў: *пішу* – ‘пакідаю след’; *закрэсліваю напісанае* – ‘імякнуся знішчыць сляды таго, што з адлегласці пройдзенага часу здаецца зробленым няўдала, недарэчы’. Пры аналізе варта звярнуць увагу на ўжыванне формы множнага ліку – *свае імёны*. Як вядома, прынята лічыць, што чалавек мае адно імя (якое, праўда, можа мець варыянты). У дадзеным вы-

падку *свае імёны* нельга ўспрымаць як факт розных намінацый адной асобы. Хутчэй за ўсё, *свае імёны* – гэта тыя вобразы, ролі, станы, бясконца розныя, непадобныя, якія даводзіцца ці хочацца чалавеку зведаць, перажыць у розных сітуацыях ці ўзроставах перыядах.

Заклучная частка версэта насамрэч з’яўляецца высновай усіх папярэдніх разважанняў. Яна мае іншы – запаволены – характар інтанацыі, актуалізаваны найперш праз злучнікаваць і алітэрацыю гукаў [м], [н], [ш]: *і ўсё мениш ува мне мяне, і ўсё больш бязмежжа*. Адметнае гучанне надае радкам таксама паўтор выразу *і ўсё*. Уласцівая ўсяму версэту ідэя жыццёвай дыхаталіі ў прыведзенай частцы таксама падтрымліваецца антытэзай: *мениш – больш*. Алагічнасць, на першы погляд, фразы *і ўсё мениш ува мне мяне* здымаецца яе падтэкстам, які можна зразумець, напрыклад, так: чалавек ніколі не можа ведаць сябе, сваіх магчымасцей да канца; чым больш ён спазнае жыццё, тым больш жыццё дае яму “*імёнаў*”, ствараючы ўмовы для поўнай і свабоднай самарэалізацыі асобы. *Бязмежжа* – гэта і ёсць, па сутнасці, прастора свабоднага выбару жыццёвага шляху чалавекам. У апошніх радках у найбольшай ступені выражана зместава-канцэптуальная інфармацыя твора. Можна адзначыць, што загаловак і апошняе слова верша ўтвараюць своеасабліваю калыцавую кампазіцыю, якая вызначае дамінантную пазіцыю загаловка і актуалізуе яго сэнс.

Звернемся да яшчэ аднаго з версэтаў А. Разанава, каб праілюстраваць асаблівасці правядзення свабоднага лінгвістычнага аналізу – з увагай найперш да тых моўных адзінак, якія найбольш выразна выяўляюць ідэйна-эстэтычную накіраванасць твора. Тэкст не мае загаловка.

На маёй дарозе ўзгоркі і ўпадзіны.

Але гэта мая дарога: яна рухаецца, яна разважае, яна размаўляе, яна ўдакладняе маю хаду.

Побач, непадалёку, – асфальтаваныя трасы: на іх усё роўна, на іх усё пэўна, пра іх усё наперад вядома: адкуль яны і дакуль...

Па іх імчацца аўтобусы і аўтамабілі, абапал іх пешаходы ўпэўненыя крочаць, але самі трасы стаяць.

Я апускаюся ў новую ўпадзіну – і мяне апаноўвае змрок, якога няма яшчэ на зямлі, уздымаюся на новы ўзгорак – і сустракаю яшчэ раз сонца, што ўжо на зямлі зайшло.

Як і папярэдні твор А. Разанава, прапанаваны версэт таксама вызначаецца філасофскім роздумам, які прачытваецца на ўзроўні вертыкальнага кантэксту. Графічнае афармленне тэксту дазваляе вылучыць тры мікратэмы ў гэтым творы: “Дарога”, “Трасы”, “Упадзіны і ўзгоркі”. Гарызантальны

кантэкст найперш актуалізуе прамое значэнне намінаваных паняццяў, якія, аднак, зведваюць у творы вобразнае пераасэнсаванне і набываюць двухпланавасць. Цэнтральны вобраз – вобраз дарогі. З аднаго боку, слова *дарога* ўжываецца ў прамым значэнні – ‘паласа зямлі, прызначаная для язды і хадзьбы’. Такі план вобраза падтрымліваецца іншымі лексемамі, што ўваходзяць у адно семантычнае поле са словам *дарога*: **асфальтаваныя трасы, аўтобусы, аўтамабілі, пешаходы**. Аднак, з другога боку, слова *дарога* набывае пераноснае метафарычнае значэнне – ‘жыццёвы шлях’. Такі змест слова падказваюць і графічнае вылучэнне лексемы *мая* ў другім сказе, і рад метафарычных дзеясловаў, ужытых у гэтым жа сказе: **рухаецца, разважае, размаўляе, ўдакладняе хаду**. Персаніфікаваны вобраз дарогі метафарызуе ўвесь кантэкст. Мастацкую трансфармацыю зведваюць іншыя словы, набываючы падтэкставыя семантычныя прырашчэнні: *узгоркі і ўпадзіны* – гэта ўжо не асаблівасці ландшафту, а хвалі жыцця, што то выносяць на паверхню і выклікаюць асацыяцыі са светлымі і радаснымі момантамі, то апускаюць уніз, прыносячы бязрадасны і змрочны настрой. Вобразнасць тэксту ўзмацняецца антытэзамі: **дарога – трасы; дарога рухаецца, пешаходы крочаць – трасы стаяць**. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што спрадвечна беларускае слова *дарога* ўжыта ў адзіночным ліку, а запазычанае (з нямецкай мовы) слова *трасы* выкарыстана ў форме множнага ліку. Аўтар супрацьпастаўляе *дарогу трасам* як адзінкавае, індывідуальнае, асаблівае – множнаму, тыповаму, агульнаму. На трасах усё нібы прадвызначана: яны *асфальтаваныя, на іх усё роўна, на іх усё пэўна, пра іх усё наперад вядома*, пешаходы па іх крочаць *упэўненыя*. Аднак відавочна, што лірычнаму герою даражэй **свая** дарога, нязведаная і неспазнаная, нікім не адкрытая, няроўная і неаасфальтаваная.

У вершы ўздымаецца важнае і вечнае жыццёвае пытанне: што лепш – ісці сваёй дарогай у жыцці, не шукаючы палёгкі, ці трымацца ўжо прадвызначанага шляху, якім ідуць многія, якім ісці лягчэй і прасцей, бо ён ужо знойдзены і асвоены людзьмі і ты не першы па ім ступаеш. Адказ лірычнага героя (як і аўтара) відавочны.

Спіс літаратуры

1. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.

2. Малажай, Г. М. Функцыянальная значнасць моўных адзінак у мастацкім кантэксце / Г. М. Малажай // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. – 1998. – № 1. – С. 49 – 55.

3. Разанаў, А. Вастрыё стралы : Версэты, паэтычныя мініяцюры / А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1988. – 159 с.

Ларыса ЯЎДОШЫНА,
кандыдат філалагічных навук.

Марыя ВЕРЦІХОЎСКАЯ

ПАКЛІКАНЫЯ І АБРАНЫЯ

УРОК-РАЗГАДКА ПРЫТЧЫ “ТЫЯ, ШТО ІДУЦЬ” ЯНКІ СІПАКОВА

Заканчэнне. Пачатак у № 9.

Эпіграфы да ўрока:

Усе ведаюць, што вакол нас – бязмежжа, але ніхто не ведае, што ў нас саміх – яшчэ большае бязмежжа.

Тое, што відаць усім, – кропля, а тое, што павінны былі ўсе бачыць, нябачна нікому.

Янка Сіпакоў.

Куды? Адкуль?.. –

маўчанне.

Не дасць адказу час.

Стаю – і сам пытанне,

іду – і сам адказ.

Алесь Разанаў.

На дошцы мэтазгодна напісаць два варыянты пісьмовых адказаў на пытанні настаўніка (гл. папярэдні ўрок), у якіх выяўляецца полюснасць вучнёўскага ўспрымання прытчы “Тыя, што ідуць”. Паводле гэтых тэзісаў можна распаचाць дыскусію.

Варыянты могуць быць прыкладна такія:

1. Прытча пра шчасце жыць і неадольнае імкненне чалавека далучыцца да магутнай плыні жыцця – наперакор таму, што на яго дарозе трапіцца ўсё: дзівоснае і незразумелае, таямнічае і пакутлівае, сустрэчы і ростані, адкрыцці і расчараванні. Але толькі ў імклівым руху грамады, стаўшы яе часцінкай, можна далучыцца да вечнасці.

2. У творы распавядаецца пра трагедыю чалавека, які бачыць і чуе лепш за іншых, але сляпымі, глухімі і нямымі “вышалушваецца” як прыблуда, “як штосьці непатрэбнае”.

ХОД УРОКА

I. Вызначэнне задач урока і шляхоў іх вырашэння.

Вучні зазначаюць, што звычайны абмен меркаваннямі пры аналізе прытчаў Я. Сіпакова безвыніковы. Кожны выступовец будзе не столькі выяўляць мудрасць і філасофскі сэнс прытчы, колькі свой уласны жыццёвы вопыт, ілюструючы яго “ўбачаным” у творы. Нашмат важней спастыгнуць духоўны вопыт і светаўспрыманне пісьменніка. Так, у прытчы “Адзін з нас” ён катэгарычна заявіў: “...тое, што павінны былі ўсе бачыць, – нябачна нікому”. Па сутнасці, пісьменнік зрабіў чытачу выклік.

Французскі мысліцель Ралан Барт дакараў творцаў за тое, што ў большасці іх раманаў “да-

водзіцца разблытваць, але расшыфроўваць няма чаго”. У прытчах Янкі Сіпакова ёсць не толькі што расшыфроўваць, але таксама і разблытваць. Толькі нібыта нешта асэнсуеш, як тут жа разганае ўступае ў супярэчнасць з іншым, і разам думкі здаюцца ўзаемавыключальнымі.

У словах Алесь Разанава – падказка, пры якой умове магчыма спазнанне:

Стаю – і сам пытанне,

іду – і сам адказ.

Не стаяць, а ісці! Гэта значыць – думаць, разважаць. І найперш уразумець адметнасць самога твора і сіпакоўскай алегорыі, сімволікі, з якіх пісьменнік нібыта звязаў сетку – добрую, трывалую, аднак загадкавую і дзівосную: у ёй няма адтуліны, куды можна было б уставіць абруч, зрабіць мярэжы, прыдатныя для лоўлі рыбы. Неабходна знайсці нітачку, пацягнуўшы за якую можна развязаць суцэльную сетку да патрэбнай адтуліны, а ўжо потым – зафіксаваць яе і надзець на сетку абруч.

Такое параўнанне дакладна выяўляе сутнасць справы, што належыць выканаць, і нават яе паслядоўнасць. Супольнікі ці нехта адзін з вучняў будуць паэтапна выконваць акрэсленае. Усе астатнія пільна сочаць за спробай знайсці патрэбнае “вочка”, “ячэйку”, каб убачыць “нітку”, пацягнуць за яе і г. д. Калі ж назіральнікі заўважаць, што пошук ідзе не ў тым кірунку, што ўзніклі супярэчнасці ў разважаннях, яны паведамаць пра гэта. Пасля агучвання напрацовак назіральнікі задаюць пытанні, адказы на якія павінны або развясць сумненні, або засведчыць, што пошук пайшоў не ў тым напрамку.

II. Арыентацыйнае заданне. Вызначце асноўныя кампазіцыйныя моманты прытчы “Тыя, што ідуць”. Зафіксуйце змены, што адбываюцца з галоўным героем і дзівоснай грамадой, да якой ён далучыўся.

Прагназаваны вынік напрацовак. Кампазіцыйных частак у творы тры. **Першая** – пра безыменнага дачніка, якому было даравана ўбачыць тое, чаго ніхто не бачыў. Дар вывёў яго на нялёгкую дарогу самаспазнання, якая пачыналася з імкнення зразумець свет і ўсвядоміць сябе ў ім, змяніць сваё жыццё, бо ў ім пераважала мітуслівае, дробязнае, а галоўнага не было. Убачанае, аднак, не гарантавала поспеху. Толькі чалавек

набліжаўся да жаданага, як нейкая невядомая сіла адкідвала яго да нуля.

Змест першай часткі – гэта, па сутнасці, вібрацыя адной і той жа сітуацыі. Многае змянялася ў грамадзе і яе няспынным руху немаведама куды, але засталася абыякавасць і нават жорсткасць да Чужога-Выпадковага-Незнаёмага. Шматкроць натоўп, наперакор усім памкненням, пазбаўляўся ад незнаёмага, *“абмінаў і далей ішоў ужо сам сабою, без яго”*.

У другой кампазіцыйнай частцы распавядаецца пра змены ў адносінах грамады да Спадарожнага, пра тое, што *“яго, мусіць, прызналі за свайго і, нягледзячы на тое, што ён не разумеў іх мовы, падбадзёрвалі – маўляў, нічога, не перажывай вельмі, хутка навучышся”*.

Варта ўключыць у другую частку і засведчанне Цуду, якое быццам звеславала поспех Вандроўніка, змены да лепшага ў яго нястомным пошуку: ён, якога шмат разоў пакідалі непабуджаным, *“здаецца... выразна пачуў, як нехта загадаў яму: “Уставай!” і, правёўшы далонню па вейках, дакрануўся да пляча”*.

Нарэшце **трэцяя** частка – пра Вернутага: *“грамада вярнула Спадарожнага якраз туды, дзе і забрала”*.

Рух дачніка з грамадой – пакутлівы шлях самаспазнання і самарэалізацыі, пошук чалавекам свайго месца ў свеце, неадольная “прага велічы”, *“можна, сам рух і ёсць жыццё”*.

III. Арыентацыйнае заданне. “Расшыфруйце” ўсе дзеянні былога дачніка да пераломнага моманту, калі людзі мройнай грамады, *“мусіць, прызналі яго за свайго”*. Зверце гэтыя намаганні з пачуццямі, станам душы Вандроўніка.

Растлумачце ролю рэфрэнаў пра тое, што людзі грамады былі сляпыя, глухія, нямыя, і пра бязгучнасць руху і працы грамады.

Знайдзіце ў тэксце ўрывак, дзе паказаны прарыў у намаганнях Вандроўніка зрабіцца сваім у грамадзе і адпавядаць яе ідэалу.

Прагназаваны вынік напрацовак. Спачатку галоўны герой, звычайны дачнік, стаў Відушчым – убачыў высокае неба ідэалу. Раз за разам ён здзяйсняў спробу, каб далучыцца да грамады, адпавядаць ёй. Марныя былі ўсе яго памкненні. Яго палкага жадання і нават відушчасці было недастаткова, каб спасцігнуць сэнс няспыннага руху ў невядомасць: *“Куды і навошта яны ідуць?”* Неўразуменне, зайздрасць, крыўда вызначалі стан душы былога дачніка. Як жа так? Белабог-Барадзень не яму, Відушчаму, аддаваў перавагу, а нейкаму падшыванцу. Такое было невыносна. І толькі прага дазнацца *“невядомай... ісціны, дзеля якой варта жыць”* і якая, магчыма, хаваецца *“тут, у дзіўным, неверагодным натоўпе”*, прымушала зноў і зноў даганяць яго.

Адмоўныя пачуцці змяняліся захапленнем, павагай да тых, што наперакор усяму ідуць і ідуць, хоць многае ў “ментальнасці” і законах грамады было яму незразумела.

Надарылася Незнаёмаму прайсці з натоўпам праз “топкае дрыгвяністае балота”. Балота для грамады было *“за надзвычайнае становішча, дзе найлепш праяўляюцца асаблівасці людзей”*. Для Незнаёмага ж гэта быў, як ён спадзяваўся, шанс даказаць усім сваю выключнасць: ён *“смела хадзіў між імі... па-свойму тлумачыў іхнія наводзіны і нават самаўпэўнена падказваў, што і як ім лепей рабіць”*. Людзі ж не зважалі на яго падказкі.

Чытач бачыць грамаду вачыма галоўнага героя, які шматкроць адзначаў, што людзі былі сляпыя, глухія і нямыя. Калі Барадзень у самы першы раз праводзіў Вандроўніка між сваімі, той дзівіўся: *“Сляпы вёў відушчага!”* Пасля хітрыкаў Відушчага рука Барадзень зрабілася абыякавай, а потым і зусім пачужэла... Верагодна, падман і гордасць самога Спадарожнага сталі прычынай таго, што натоўп спачатку не прымаў яго.

Незнаёмы лічыць сваёй перавагай здольнасць бачыць, чуць і прамаўляць. А сам толькі напрыканцы пачуў гукі руху і працы грамады. Да гэтага ж Відушчаму ўсё “здавалася непраўдзівым”, бо на полі *“не было чуваць ніводнага гуку, ніводнага крыку, ніводнага шораху”, “навокал было ціха-ціха, і ад гэтай цішыні аж ламіла ў вушых”*.

Узнагародай за працу душы і рук стала ўрэшце даверлівасць, з якой людзі размаўлялі са Спадарожным, расказвалі яму пра нейкую жудасную бяду, катастрофу і дараванае Каханне... Многае яшчэ пакуль было незразумела, аднак у галоўным зверыўся Вандроўнік. Каб дайсці да ісціны, свайго ідэалу, каб стаць Сейбітам, магчыма, нават Галоўным Сейбітам, мала бачыць, чуць, разумець, разважаць, жадаць, імкнуцца. Спазнанне свету і сябе ў ім патрабуе чуйнасці душы, відушчасці сэрца, цяплення. Самай пераканальнай і зразумелай усім мовай на дарозе жыцця з’яўляецца мова рук – справа. “Устаць і ісці” – гэта працаваць, займацца абранай справай і верна служыць ёй.

IV. Арыентацыйнае заданне. Устанавіце прычынна-выніковую сувязь паміж нечаканым, парадасальным выбарам грамады (пасля прызнання Спадарожнага сваім яна *“вярнула [яго] якраз туды, дзе і забрала”*) і падрабязным апісаннем сустрэчы Вернутага з суседам-дачнікам. Дзеля гэтага звярніце ўвагу на пачуцці галоўнага героя ад размовы з суседам.

Прагназаваны вынік напрацовак. Ubачыўшы суседа, стасункаў з якім раней унікаў, Вернуты сам дагнаў яго, пачаў размаўляць: *“Яму было прыемна чуць гэтую балбатню звычайнага чалавека, прыемна гаварыць і разумець... Толькі раз ён адчуў, як засумаваў па звыклых чалавечых адносінах...”* “Заічымела ад хвалявання сэрца,

перасела ў роце”, калі ўбачыў свае чатыры соткі і сваю хацінку.

Дарога, з якой дачнік толькі што вярнуўся, была вузкая, брама, праз якую прайшоў, цесная – нямногія імі ходзяць. Дарога, на якую вярнуўся, – шырокая, брама прасторная – многія імі ходзяць. Грамада вярнула Спадарожніка на лёгкую, звыклую, зразумелую дарогу, па якой ходзяць усе. Дый сам ён хадзіў, пакуль не зведаў іншую – пакутлівую, непрадказальную, загадкавую. Грамада вярнула Прызнанага, каб ён сам зрабіў выбар, бо выбар за чалавека не зробіць ніхто. Па вялікім рахунку, прытча “Тыя, што ідуць” пра духоўнае, вечнае і матэрыяльнае, дробязнае.

Вандроўнік адчуў сябе “сапсаваным, непрыдатным” для мітусні на шырокай дарозе, па якой крочыць большасць. Ён зведаў такую, дзе людзі нічога, апрача кахання, з сабой не неслі.

V. Арыентацыйнае заданне. У Янкі Сіпакова ёсць некалькі прытчаў, прысвечаных праблеме “відушчыя-невідущыя” (“Наперад, наперад”, “Дарога”, “Пластылінавыя людзі”, “Слабыя і моцныя”, “Выгнанне дэманаў”).

Літаратуразнаўца Ірына Гоўзіч у артыкуле “Насустрач святлу. Праблема прасвятлення народа ў творчасці Янкі Купалы і Янкі Сіпакова” піша: «Заклучнай кампазіцыйна, але цэнтральнай па сіле пастаноўкі і вырашэння філасофскай праблемы “відушчыя-невідущыя” з’яўляецца прыпавесць “Тыя, што ідуць”. Яна перагукваецца з вершам Янкі Купалы “А хто там ідзе?”, толькі па змесце больш складаная, філасофская, цяжка зразумелая, вытрыманая ў постмадэрнісцкім стылі, які спалучае рэальны і віртуальны свет, разнапланавыя вобразы»*.

Падводзячы вынік сваім разважанням, І. Гоўзіч даводзіць: «“Тыя, што ідуць” – прыпавесць-папярэджанне пра магчымую страту сваёй Бацькаўшчыны, сваёй памяці і гісторыі. Гэты твор працягвае ідэю пошукаў народам сябе, напамінае, што чалавек, нягледзячы на свой востры зрок, часам не бачыць, куды вядзе яго шлях цывілізацыі, заснаванай на разбурэнні і знішчэнні прыроды і чалавечага ў чалавеку, прыклад таму – злавесны Чарнобыль”**.

Выкажыце сваё стаўленне да меркавання літаратуразнаўцы. Якім чынам, на вашу думку, пераклікаюцца прытча Янкі Сіпакова з Купалавым вершам “А хто там ідзе?”?

Прагназаваны вынік напрацовак. Згадаем радкі з верша “А хто там ідзе?” Янкі Купалы:

А чаго ж, чаго захацелася ім,

Пагарджаным век, ім, сляпым і глухім?

Немагчыма дайсці да Беларусі, заняць “свой пачэсны пасад між народамі” без зберажэння

“скарбу вечнага, скарбу душы”, якім з’яўляецца мова. У прытчы “Тыя, што ідуць” безліч загадкавага і супярэчлівага. Як загадкавы і супярэчлівы сам беларускі народ. Мужны, таленавіты, працавіты, прыгожы, жыццёстойкі – і разам з тым нямы: на трагічнай дарозе свайго існавання паступова страчвае свой генетычны код – мову.

Нашаму народу неаднойчы даводзілася ісці праз балота, ён прывык да такіх пераходаў і, сапраўды, у такім “надзвычайным становішчы” не зважае ні на чые падказкі: марныя высілкі “што-небудзь змяніць ці напавіць у гэтай грамадзе”.

Даволі празрыстым у прытчы з’яўляецца, да прыкладу, рэфрэн-метафара пра “мову” рук. Толькі такая “мова” найбольш зразумелая, шанаваная і пераканальная ў свядомасці беларусаў. Адвеку яны не прызнавалі тых, хто не ўмеў “размаўляць” рукамі. Чалавека заўжды цанілі найперш за яго гаспадарлівасць, працавітасць.

Настаўнік. На ўроку не раз адзначалася незразумеласць, невытлумачальнасць некаторых сімвалаў, метафар прытчы “Тыя, што ідуць”. Магчыма, прычына не толькі ў нашай чытацкай непадрыхтаванасці да твораў такога кшталту. Літаратуразнаўца І. Гоўзіч таксама адзначыла, што твор цяжкі для асэнсавання, “*вытрыманы ў постмадэрнісцкім стылі*”.

У слоўнікавым артыкуле “Постмадэрнізм” расійскі даследчык літаратуры С. Чупрынін піша, што няма дакладнага азначэння гэтага напрамку “*ў сувязі з прынцыповай немагчымасцю сфармуляваць яго*”. Разам з тым адзначаецца, што “*ключавым... з’явілася паняцце двайной кадзіроўкі*”. Яшчэ падкрэсліваецца права мастака на “*ўнутраную супярэчлівасць*” (“*Я разны. / Я натружанны і празны, / Я целе- і нецелесобразны...*” – *маніфеставаў гэтую супярэчлівасць Я. Еўтушэнка*)***.

Верагодна, хто-небудзь з вучняў задасць пры аналізе твора лагічнае пытанне: «Дзеля чаго такое “двойное кадзіраванне” патрэбна пісьменніку?» Сапраўды, навошта яму трымаць чытача ў заложніках свайго, хай сабе і творчага, эксперыменту? Навошта пра такія важныя рэчы, як самаспазнанне ці “прасвятленне народа”, гаварыць залішне складана і забытана? Да прыкладу, пра духоўныя пошукі сваіх любімых герояў Леў Талстой у эпапеі “Вайна і мір” сказаў зразумела і разам з тым перавёў чытача з аб’екта ў суб’ект уласнай творчасці: прымусіў яго думаць, хвалявацца, “палюбляць жыццё во всех ее проявлениях”.

Вучні Ісуса Хрыста запыталіся, чаму Ён прамаўляе людзям прытчамі, і пачулі такі адказ: “*Таму гавару ім прытчамі, што яны бачачы не бачаць, і чуючы не чуюць, і не разумеюць...* Бо

* Роднае слова. – 2003. – № 7. – С. 20.

** Тамсама. С. 21.

*** Чупрынin, С. Жизнь по понятиям : Русская литература сегодня / С. Чупрынin. – М. : Время, 2007. – С. 328.

агрубела сэрца ў людзей гэтых, і вушамі цяжка чуюць, і вочы свае змежылі, і не ўбачаць вачамі, і не пачуюць вушамі, і не зразумеюць сэрцам, і не звернуцца, каб Я ацаліў іх” (Мц., 13, 13 – 15).

Томас Кун, амерыканскі філосаф і гісторык навукі, у працы “Структура навуковых рэвалюцый” пісаў: “Вы не бачыце якойсьці рэчы да той пары, пакуль вам не трапіцца правільная метафара, якая дазволіць вам яе зразумець”. Так сцвярджаў вучоны пра значэнне “правільнай метафары” ў дачыненні да навукі і навуковых рэвалюцый. А што ўжо казаць пра яе ролю ў мастацтве! Як вялікае часам бачыцца толькі на адлегласці, так простае, але важнае спасцігаецца праз складанасці, пакуты, “надзвычайнае становішча”.

Сапраўды, у творы Янкі Сіпакова ёсць для нас незразумелае. А хіба на рэальнай дарозе чалавечага жыцця ўсё проста, зразумела, празрыста? Сіпакоў не ідэалізуе свайго героя, які выступае ў самых розных іпастасях, з мноствам імён і пакутуе ад крыўды, злосці, зайздрасці, абурэння. Аднак галоўны герой зноў прачынаецца, зноў устае і бязьці даганяць мройную грамаду.

Настаўнік прапануе вучням завяршыць урок **экспрэс-дыялогам**. Вучні згадваюць эпізоды прытчы, якія, на іх думку, адпавядаюць некаторым эпізодам з Евангелля, і робяць адпаведныя высновы.

Настаўнік. У Евангеллі засведчана шмат цудаў Госпада: ачышчаў пракажоных, невылечных рабіў здаровымі, уваскрашаў мёртвых. “Устань і ідзі”, “Устань, вера твая ўратавала цябе!” – словы Ісуса Хрыста, шматкроць засведчаныя ў Бібліі, сталі афарыстычнымі. Выйсці з магільнага склепа загадаў Ён Лазару, брату міраносіц Марфы і Марыі, які ўжо чатыры дні ляжаў нежывым. “І выйшаў памерлы, абвіты па нагах і руках пахавальным палатном, і твар у яго быў абвязаны хусткаю. Ісус каза ім: развяжыце яго, хай ідзе” (Іаан, 11, 44).

Вучань. У прытчы ёсць сімвалічны эпізод пра Цуд, які адбыўся з Выпадковым. Доўгі і пакутлівы быў яго шлях. Але неяк сярод ночы нібы нехта разбудзіў яго і загадаў: “Уставай!” Пасля гэтага многае змянілася ў яго стасунках з людзьмі, бо змяніўся ён сам. Магчыма, і Вандроўніку быў дараваны Цуд за веру ў тое, што ён абавязкова стане “слыхам, зрокам і словам” грамады.

Настаўнік. У трох Евангеллях (ад Мацвея, ад Марка, ад Лукі) ёсць прытча Ісуса Хрыста пра сейбіта. Адно зерне, пасеянае чалавекам, упала пры дарозе – птушкі наляцелі і падзяўблі яго. Іншае на камень – і засохла. Яшчэ адно трапіла ў церне, якое вырасла і заглушыла зярнятка. Тое, што ўпала на добрую глебу, прынесла плён: адно ў сто разоў, а другое ў шэсцьдзесят, а іншае ў трыццаць.

Вучань. Акрамя таго, сімвалічна тое, як людзі нават пры святле поўні шчыравалі, каб доб-

ра падрыхтаваць глебу пад сяўбу: адны “аралі, уздымаючы аблогу, другія скарадзілі, трэція сеялі”.

Выпадковы ж праспаў сяўбу, таму лаплік, дзе ён спаў, абышлі: “Быццам на гэтым месцы расло дрэва ці ляжаў камень, якому ніяк нельга было даць рады”.

Настаўнік. А вось яшчэ адна прытча Ісуса Хрыста. Чалавек нейкі падрыхтаваў вялікую вячэру і паслаў свайго раба, каб паклікаў многіх. І пачалі ўсе, быццам згаварыўшыся, перапрашаць. Першы адгаворваўся тым, што купіў зямлю і трэба яе агледзець. Другі – што купіў пяць пар валоў і ідзе выпрабаваць іх. Трэці – што жаніўся і таму не можа прыйсці. Раб далажыў пра ўсё свайму гаспадару. Разгневаўшыся, той загадаў рабу ісці хутчэй па вуліцах і завулках горада і прывесці на вячэру жабракоў, калекаў, кульгавых і сляпых. “Бо кажу вам, што ніхто з тых запрошаных не паспытае маёй вячэры, бо шмат пакліканых, ды мала абраных” (Лк., 14, 24).

Вучань. У творы відавочная рэмінісцэнцыя евангельскага афарызма: “Многа пакліканых, ды мала абраных”. Прытча Я. Сіпакова заканчваецца так: “Зараз Падарожніку здавалася, што ён абраны, нават асуджаны кімсьці на гэты рух і на гэтую вандроўку”. Пасля некаторых ваганняў Падарожны вызначыўся, зрабіў выбар – ісці за грамадой, бо толькі там “ён адчуваў дарогу і вялікую ідэю...”

Вобраз евангельскай вячэры сімвалізуе духоўнасць. Пакліканыя аддалі перавагу мітусліваму, марнаму. І тады гаспадар сам абраў тых, хто прыйдзе на падрыхтаваную ім вячэру. Рух-вандроўку ў прытчы Я. Сіпакова таксама можна ўсведамляць як сімвал духоўнага, вечнага. Па дарозе, якой хадзіў дачнік, ішлі многія, але толькі ён убачыў тое, чаго іншыя не заўважалі, і пайшоў за ўбачаным – стаў абраным.

Вучні робяць выснову, што ў творы “Тыя, што ідуць” Янкі Сіпакова відавочныя евангельскія матывы і пазычанні.

VI. Рэфлексія.

Ралан Барт у кнізе “Смерць аўтара” слухна даводзіў: “Кніга складваецца не тады, калі напісана, а толькі калі прачытана”. Менавіта чытач і ёсць тая прастора, у якой канчаткова завяршаецца акт стварэння. Урэшце, кніга сапраўды значаецца не тым, што ў ёй даводзіў пісьменнік, а тым, што ўбачыў чытач.

Вучні выказваюць меркаванні пра тое, які са шляхоў прачытання прытчы ім больш імпануе і чаму; адзначаюць ступень эфектыўнасці прыёмаў, што спрыялі “расшыфроўцы” метафар, сімвалаў; вылучаюць, на іх думку, найбольш эфектыўныя для аналізу зместу прытчы.

ВЯХА Ў ГІСТОРЫІ ПАДРУЧНІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ДА 110-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ МІХАІЛА ЖЫРКЕВІЧА

Кожны чалавек мае свой лёс, займае пэўнае месца ў гісторыі свайго роду, сям'і, але не кожны пакідае прыкметны след у гісторыі краіны, уваходзіць у летапіс пэўнай галіны навукі і тэхнікі. Сярод славытых прадстаўнікоў беларускага мовазнаўства і методыкі навучання беларускай мове пачэснае месца займае асоба Міхаіла Іванавіча Жыркевіча, знакамітага метадыста, мовазнаўцы, складальніка падручнікаў, па якіх вучыліся ў школах Беларусі з 1937 г. і да канца 70-х гг. мінулага стагоддзя.

Міхаіл Жыркевіч нарадзіўся 13 кастрычніка 1899 г. у вёсцы Залесавічы Крычаўскага раёна Магілёўскай вобласці ў сялянскай сям'і. Атрымаўшы сярэдняю адукацыю, служыў у Чырвонай Арміі, ваяваў з белапольскімі акупантамі, а ў 1921 г. быў дэмабілізаваны, пасля чаго працаваў настаўнікам у пачатковых школах на Крычаўшчыне. Аднак малады чалавек прагнуў больш шырокай дзейнасці: ён закончыў курсы павышэння кваліфікацыі настаўнікаў у Гомелі, этнолага-лінгвістычнае аддзяленне педагагічнага факультэта БДУ ў Мінску і пасля выкладаў беларускую мову і літаратуру ў СШ № 2 горада Магілёва, з 1928 г. – у Магілёўскім педагагічным тэхнікуме, а з верасня 1928 г. і да пачатку Вялікай Айчыннай вайны чытаў курсы сучаснай беларускай мовы і методыкі яе выкладання ў Магілёўскім дзяржаўным педагагічным інстытуце.

У час Вялікай Айчыннай вайны М. І. Жыркевіч быў мабілізаваны ў армію, прымаў удзел у баявых дзеяннях, атрымаў цяжкую кантузію, доўга лячыўся ў шпіталях, пасля чаго быў зволь-

нены ў запас. І зноў праца: спачатку дырэктарам школы ў Мінусінскім раёне Краснаярскага краю, а потым і да канца свайго працоўнага шляху ў Беларускам дзяржаўным універсітэце, які з канца 1943 г. аднавіў заняткі на станцыі Сходня пад Масквой, дзе Міхаіл Іванавіч заняў пасаду старшага выкладчыка кафедры беларускай мовы і літаратуры.

Маючы вялікі вопыт педагагічнай працы, навуковых напрацоўкі, у 1944 г. М. І. Жыркевіч абараніў дысертацыю на тэму “Да методыкі падручніка па беларускай мове” і атрымаў вучоную ступень кандыдата педагагічных навук, а ў 1945 г. быў абраны дацэнтам. У БДУ з 1945 да 1947 г. ён выконваў абавязкі дэкана філалагічнага факультэта, а з 1953 да 1967 г. загадваў кафедрай беларускай мовы.

З імем Міхаіла Жыркевіча звязаны значны этап развіцця метадычнай навукі, асабліва ў галіне падрыхтоўкі падручнікаў па беларускай мове для сярэдняй школы. Гэтая праца пачалася ў Магілёўскім педінстытуце, дзе М. Жыркевіч і Ю. Шакаль падрыхтавалі новы для таго часу падручнік для 5 – 6 класаў пад назвай “Граматыка” (ч. 1, Мінск, 1937), які ўключаў у сябе разгляд тэарэтычных пытанняў па фанетыцы, граматычным складзе слоў і марфалогіі, а таксама практыкаванні для выпрацоўкі практычных уменняў і навыкаў. Падручнік тройчы перавыдаваўся з дапрацоўкамі і зменай назвы – “Граматыка беларускай мовы”.

На аснове школьнага падручніка па беларускай мове (ч. 1 і ч. 2) М. Жыркевіч і А. Карзон падрыхтавалі новы падручнік – “Граматыка беларускай мовы” ў дзвюх частках: у 1945 г. выйшла 2-я частка (сінтаксіс), а ў 1946 г. – 1-я (фанетыка і марфалогія), з якіх першая вытрымала 8 перавыданняў (апошнія ў 1954 г.), а другая – 11 (апошнія ў 1955 г.).

У сувязі са зменамі ў праграмах па беларускай мове, абумоўленымі дасягненнямі навукі пра мову і методыку яе выкладання, М. Жыркевіч на аснове папярэдняга падручніка ўжо без сааўтараў склаў новы “Падручнік па беларускай мове” ў дзвюх частках, які быў адзіным для многіх пакаленняў вучняў Беларусі: 1-я частка (фанетыка і марфалогія) выдавалася з 1955 да 1970 г. 16 разоў, а 2-я (сінтаксіс) – з 1956 да 1963 г. 8 разоў. Параўнанне папярэдняй “Граматыкі беларускай мовы” і новага “Падручніка па беларускай мове” сведчыць, з аднаго боку,

пра пашырэнне кола тэарэтычных пытанняў (уведзены звесткі пра кароткія дзеепрыметнікі, пра адрозненне дзеепрыслоўяў ад падобных да іх па форме дзеепрыметнікаў, пра вышэйшую ступень параўнання прыслоўяў, пра адрозненне прыслоўяў ад іншых часцін мовы), а з другога – пра пропуск ранейшых тэм (“Уводзіны”, “Агульнае паняцце аб сказе”, “Дзве асновы дзеяслова”, “Дзеепрыметныя словазлучэнні”, “Дзеепрыслоўныя словазлучэнні”), страта асобных з якіх была не на карысць падручніку.

Падсумоўваючы працу вучонага, адзначым, што яна складае своеасаблівую вяху ў развіцці метадычнай навукі: падручнікі М. І. Жыркевіча былі запатрабаванымі ў нацыянальнай школе больш як 30 гадоў.

Спіс літаратуры

Шакун, Л. М. Міхаіл Іванавіч Жыркевіч / Л. М. Шакун // Веснік БДУ імя У. І. Леніна. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1984. – № 3. – С. 64.

Курбека, І. Мовы роднай валадар : Да 95-годдзя М. І. Жыркевіча / І. Курбека // Настаўніцкая газета. – 1994. – 12 кастр.

Курбека, І. Ці можам мы забыць пра вас?! : Да 100-годдзя з дня нараджэння выкладчыка сучаснай беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта М. І. Жыркевіча // Голас радзімы. – 1999. – 24 ліст.

Германовіч, І. Міхаіл Жыркевіч : Да 100-годдзя з дня нараджэння вучонага-моваведа / І. Германовіч // Роднае слова. – 1999. – № 10. – С. 132–134.

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ,

доктар філалагічных навук, прафесар.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Крытыка і бібліяграфія

З КЛОПАТАМ ПРА НАСТАЎНІКА І ВУЧНЯ

Куліковіч, У. І. Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік : вучэбны дапаможнік / У. І. Куліковіч. – Мінск : Новое знанне, 2009. – 104 с. – Тыраж 5100 экз.

Здаўна вядома: без якаснай вучэбнай кнігі цяжка засвоіць новыя веды, цікава і змястоўна арганізаваць заняткі і самастойную працу вучняў.

Такой кнігай, на наш погляд, з’яўляецца вучэбны дапаможнік “Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік” Уладзіміра Куліковіча. Яго аўтар – вядомы ў рэспубліцы навуковец, дацэнт, кандыдат філалагічных навук, аўтар шматлікіх публікацый па пытаннях тэорыі і практыкі арфаграфіі – здолеў стварыць новы тып вучэбнага выдання, якое разлічана на інтэнсіўнае і сістэмнае вывучэнне новых правілаў беларускай арфаграфіі, зацверджаных Законам Рэспублікі Беларусь № 420-З “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”.

Нават пры першым азнаямляльным прачытанні зместу дапаможніка, праглядае яго структуры становіцца зразумела, што кніга – своечасовы і патрэбны падарунак актыўным карыстальнікам беларускай літаратурнай мовы, дзе прадумана спалучаецца тэорыя і практыка, метадыка і дыдактыка.

Дасягненню пастаўленых аўтарам задач спрыяе і структура вучэбнага выдання. У васемнаццаці параграфачытач без цяжкасцей зможа самастойна вызначыць, прааналізаваць, якія змены адбыліся ў асобных правілах беларускай арфаграфіі, і выявіць лагічныя падставы новых удакладненняў. Вось, напрыклад, як выглядае падача матэрыялу адносна змен у напісанні літары **я** (гл. табліцу).

Потым аўтарам пад рубрыкай “Запомні напісанні!” прапануецца ілюстрацыйны матэрыял. Такі ж прыцып падачы матэрыялу захоўваецца і ў адносінах да астатніх параграфачытач.

Несумненную каштоўнасць кнігі ўяўляе і прапанаваны аўтарам багаты фактычны матэрыял. А гэта 37 разнастайных заданняў, 2 тэсты з 25 пытанняў як

Перадача якання на пісьме

Правілы-1959	Правілы-2008
Галосныя е, ё ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай я , напрыклад: <i>зэ́млі – зя́мля, сэм’і – сям’я, лэ́с – лясы, сцэ́ны – сця́ня.</i> Але ў словах <i>дзэ́вяць – дзевяты, дзэ́сяць – дзесяты, семна́ццаць – семна́ццаты, васемна́ццаць – васемна́ццаты</i> і вытворных ад іх пішацца е .	Галосныя е, ё ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай я : <i>дзэ́вяць – дзевяты, дзэ́сяць – дзесяты, сэм – сямна́ццаць, вóсем – васьмна́ццаць, пяцё́дзяць, перанэ́сці – пераня́су, сё́стры – ся́стры, вё́слы – вя́сло, ё́мкі – я́мчэй, ё́рш – я́рш.</i>

закрытага, так і адкрытага тыпу, прычым складзеныя такім чынам, што патрабуюць ад вучняў комплекснага асэнсавання лінгвістычнай прыроды новых арфаграм.

У канцы кнігі змешчаны невялікі слоўнік – каля тысячы лексічных адзінак, напісанне большасці з якіх грунтуецца на традыцыйным прыцыпе беларускага правапісу.

Вучэбны дапаможнік “Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік” будзе карысны настаўнікам, вучням і бацькам, выкладчыкам ВУ і студэнтам, супрацоўнікам выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў, работнікам дзяржаўных і недзяржаўных устаноў і арганізацый, якія карыстаюцца беларускай мовай у працэсе выканання сваіх службовых абавязкаў, усім, хто цікавіцца родным словам, жадае папулярызаваць яго і пісаць без памылак.

Эрыка ЯЛОЎСКАЯ,

дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы
філалагічнага факультэта БДУ.

Жанна ШУЦЬЕВА

ІВАН ШАМЯКІН – ЧАЛАВЕК ВЯЛІКАЙ ДУШЫ І ТАЛЕНТУ

УРОК ПА РАМАНЕ “СЭРЦА НА ДАЛОНІ” З ВЫКАРЫСТАННЕМ ІНФАРМАЦЫЙНЫХ ТЭХНАЛОГІЙ

Мэты і задачы ўрока: пазнаёміць з асобай і творчасцю пісьменніка; дапамагчы вучням зрабіць агляд жыцця пісьменніка; удасканалваць уменні канспектаваць матэрыял, ацэньваць індыўдуальныя адказы, рабіць вывады; зацікавіць раманам “Сэрца на далоні”.

Абсталяванне: мультымедычная ўстаноўка, прэзентацыя пра жыццё і творчасць І. Шамякіна, тэматычная выстава, партрэт пісьменніка, індыўдуальныя тэхналагічныя карты.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

Праверка падрыхтаванасці да ўрока, эмацыянальнае настройванне (гучыць класічная музыка).

II. Уступнае слова настаўніка.

Слайд 1. “Тэма ўрока”.

На экране словы: “Іван Шамякін – чалавек вялікай душы і таленту”.

Хацелася б, каб наша сённяшняя сустрэча стала для вас адкрыццём чалавека, таленавітага пісьменніка Івана Шамякіна.

Мастакі раскрываюцца праз палотны, пісьменнікі – праз літаратурныя творы. А шамякінскія героі жывуць побач з намі, іх хвалюць тыя ж праблемы, што і нас.

Звярніце, калі ласка, увагу на кніжную выставу. Усё гэта вынік нястомнай працы аднаго чалавека. І кожная кніга – гэта жыццё людзей, якія пісьменнік вымушаны пражываць разам са сваімі героямі.

III. Пастаноўка мэт і задач урока.

Настаўнік. У ходзе сённяшняй размовы мы паўторам ужо вядомае нам пра пісьменніка і даведаемся шмат новага.

Акрамя таго, вы самастойна будзеце працаваць з тэхналагічнымі картамі, якія запоўніце на аснове ўбачанага і пачутага ў працэсе ўрока.

IV. Вывучэнне новага матэрыялу.

Настаўнік. Кажуць, калі ў чалавека не ўзнікае пытанняў, чалавек не разважае, а значыць, і не развіваецца. На нашай сустрэчы прысутнічае дылетант (вучань) у пытаннях шамякізнаўства. Пазнаёмцеся.

• Пытанне да класа:

– Скажыце, як вы разумееце слова *дылетант*? (Вучні выказваюць свае меркаванні. Ды-

Жанна Сцяпанайна Шуцьева – настаўніца беларускай мовы і літаратуры першай катэгорыі Мірскай сярэдняй агульнаадукацыйнай школы. Закончыла Брэсцкі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна (1996).

летант – той, хто займаецца навукай, тэхнікай ці мастацтвам без спецыяльнай падрыхтоўкі, маючы толькі павярхоўнае ўяўленне аб прадмеце свайго занятку. – Заўв. рэд.)

Дылетант. Сапраўды, я маю самыя павярхоўныя веды пра Івана Шамякіна як асобу і пісьменніка.

БЛОК 1. ДЗЯЦІНСТВА І ЮНАЦТВА.

Слайд 2. “Новая зямля”.

Тэарэтык.

Вось як цяпер, перада мною
Ўстае куточак той прыгожа,
Крынічкі вузенькае ложа
І елка ў пары з хваіною,
Абняўшысь цесна над вадою,
Як маладыя ў час кахання,
Ў апошні вечар расставання.

Дылетант. Нічога не разумею, пры чым тут “Новая зямля”, калі мы вывучаем Івана Шамякіна?

Тэарэтык. Пра гэта мы хутка даведаемся.

Слайд 3. “Леснічоўка”.

Дылетант. (Чытае ўголос назву слайда.) А чаму сям’і прыходзілася жыць у лесе?

Тэарэтык. З 1925 г. бацька, Пятро Мінавіч, стаў працаваць лесніком у Цярэшкавічах пад Нова-Беліцай. Сям’я ненадоўга вярталася ў Карму, але ў 1927 г. зноў пераехала на новае месца бацькавай працы – у леснічоўку пад Пясочнай Будай былога Церахоўскага раёна. Пятро Шамякін працаваў лесніком усё жыццё – да 1965 г.

Слайд 4. “Іван Шамякін. 1939 – 1941 гг.”.

Дылетант. Скажыце, чаму на экране адлюстраваны менавіта гэтыя гады?

Тэарэтык. Пасля заканчэння сямігодкі будучы пісьменнік паступіў у Гомельскі тэхнікум будаўнічых матэрыялаў, дзе не толькі авалодаў адпаведнымі ведамі па спецыяльнасці, але і пачаў пісаць вершы, стаў актыўным членам літаратурнага аб'яднання пры газеце "Гомельская праўда". Да гэтага часу адносяцца і першыя спробы ў пражаных жанрах. У 1940 г. Іван Шамякін паспяхова скончыў тэхнікум і быў накіраваны працаваць у толькі што вызвалены Беласток. Калі пачалася Вялікая Айчынная вайна, ён абараняў ад захопнікаў Мурманск, Кандалакшу, Петразаводск.

Тэма вайны прысутнічае ў многіх творах пісьменніка: "Снежныя зімы", "Трывожнае шчасце", "Вазьму твой боль", "Глыбокая плынь", "Сэрца на далоні" і іншыя. (*Чытае ўрывак з загадкавы бранага твора.*)

БЛОК 2. ІВАН ШАМЯКІН І СЯМ'Я.

Слайд 5. "Сям'я".

Эпіграф да этапу ўрока:

Калі кахаеш, не хочаш ніць іншай вады, акрамя той, што з роднай крыніцы. У сям'і без кахання праз некалькі месяцаў вада становіцца горкай.

Стэндаль.

Аповед пра сям'ю пісьменніка варты суправаджаць паказам фотаздымкаў маці, жонкі, дзяцей і г. д.

Настаўнік. Звярніце ўвагу на экран і падумаўце, як у Івана Шамякіна складваліся адносіны з блізкімі.

(*Настаўнік выклікае вучня з наведаннем на тэму "Сям'я Івана Шамякіна".*)

Тэарэтык. На жаль, так здараецца ў жыцці, што блізкія людзі заўчасна адыходзяць ад нас, таму больш сказаць, як Іван Шамякін перанёс смерць жонкі, чым гэта сказана ў яго дзёніку, вельмі складана: "24 мая 1998 г., за 3 дні да смерці жонкі: пасля сённяшняга наведвання Маши вельмі баюся, што да заўтрашняга дня яна не дажыве. Сёння мне цэлы дзень хацелася плакаць. Плач, Іван! Плач па жывой і не плач па мёртвай!

...Ліпень 1998 г. Блукаю, як стары зубр, што перад смерцю адбіваецца ад статка. Заўтра споўніцца 40 дзён, як няма Маши. Боль і смутак не слабеюць, перайшлі ў нейкую новую форму – хранічную, ці што? Калі каму раскажаш пра яе – плачу. Няёмка такому старому плакаць, але пачуццямі не валодаю..." Кніга "Слаўся, Марыя!" выйшла ў тым жа 1998 г. і, вядома, прысвечана жонцы.

БЛОК 3. "ІВАН ШАМЯКІН – ПІСЬМЕННИК".

Слайд 6. "Творчасць".

Настаўнік. Вы павінны закончыць працу з тэхналагічнымі картамі. Праверце, ці ўсе названыя сёння творы Івана Шамякіна ўнесены ў іх.

На экране – пералік найбольш вядомых твораў пісьменніка.

А цяпер пяройдзем непасрэдна да вывучэння рамана "Сэрца на далоні".

• Уступнае слова настаўніка да вывучэння эпічнага твора.

Чытаючы раман "Сэрца на далоні", напісаны ў 1963 г., перагортваючы старонку за старонкай, усё больш упэўніваешся: героі намаляваны настолькі ярка, што пачынаеш сябе адчуваць удзельнікам падзей твора, нібыта з'яўляешся адным з персанажаў.

Тыя з вас, хто ўжо поўнасю прачытаў раман, пагодзяцца, што і доктар Антон Яраш, і журналіст Кірыла Шыковіч, і Зося Савіч, і Славик, і Тарас Ганчароў, і Маша – жывыя людзі, змяныя, рэальныя, тым яны і цікавыя. Кожны з іх ідзе сваёй дарогай. І як казаў сам аўтар твора: "Не верце, калі хто скажа, што хоць адна дарога ў жыцці лёгка". Вы сёння стаіце на парозе будучыні і ўжо гатовыя вылецець з бацькоўскіх гнёздаў у самастойнае жыццё. Прапаную вам абмаляваць на адной старонцы шыйку правую далонь, а на другой – левую. На пальцах правай "рукі" запішыце станоўчыя асацыяцыі са словам *жыццё*, а на пальцах левай – *адмоўныя*.

Настаўнік выбарачна правярае, што запісалі вучні.

Як бачым, запісаныя асацыяцыі ў многіх супадаюць: каханне і здрада, шчасце і самота, здароўе і пакуты – "...усё гэта ўплецена ў падзеі мінулай вайны, якая, хоць і закончылася, але адпускаць сваіх ахвяр не хоча".

В. Абагульненне вывучанага на ўроку.

Настаўнік. Цяпер давайце звернемся да тэматычнай выставы. Скажыце, як экспанаты, якія стаяць перад вамі, звязаны з тэмай нашага ўрока?

Зачытайце, што вы занеслі на працягу ўрока ў свае тэхналагічныя карты.

VI. Рэфлексія.

• Пытанні і заданні класу:

– Ацаніце свой узровень засваення матэрыялу ўрока па 10-бальнай сістэме.

– Скажыце, які этап (этапы) урока вам найбольш спадабаўся і запомніўся?

VII. Дамашняе заданне. 1. Абавязкова: вывучыць звесткі з біяграфіі Івана Шамякіна і адказаць пісьмова на пытанне: "Як час напісання рамана "Сэрца на далоні" паўплываў на яго ідэю канцэпцыю?" 2. На выбар: напісаць эсэ на тэму "Іван Шамякін – класік беларускай літаратуры".

Аляксей СОЛАХАЎ

РОД НАЗОЎНІКАЎ

ВІКТАРЫНА

1. Які агульны канчатак могуць мець назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага родаў?

2. Якія з гэтых назоўнікаў адносяцца да жаночага роду: *аэразоль, вуаль, мазоль, медаль, шынель*?

3. Як сказаць правільна: а) *капыта* або *капыт*; б) *яблык* або *яблыка*; в) *брыво* або *броў*; г) *топаль* або *таполя*?

ЭРУДЫТ

I. 1. Назвы якіх птушак – аднакаранёвых назоўнікаў – належаць да трох розных родаў?

2. Да прыведзеных слоў падбярыце па два аднакаранёвыя назоўнікі, каб яны адносіліся да розных родаў: *алень, асёл, воўк, заяц, зубр, каза, леў, лось, мядзведзь, слон, тигр*.

3. Да якога роду адносіцца слова *школа-інтэрнат*? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

4. Да якога роду вы аднеслі б складаныя назоўнікі *лекцыя-канцэрт* і *канцэрт-лекцыя*? Чаму?

II. 1. Акадэмік А. І. Падлужны прапаноўваў назваць агульны род парным. Як вы думаеце, што паслужыла падставай для такой прапановы?

2. Як бы вы казалі і чаму?

а) *Гэта быў дырэктар школы Яніна Аляксееўна Русецкая*. Або: *Гэта была дырэктар школы Яніна Аляксееўна Русецкая*.

б) *Перад вучнямі выступіў капітан міліцыі Юлія Марозава*. Або: *Перад вучнямі выступіла капітан міліцыі Юлія Марозава*.

в) *Наш дэпутат – Галіна Паўлаўна Зайцава*. Або: *Наша дэпутат – Галіна Паўлаўна Зайцава*.

г) *Вядомы дыктар – Кацярына Вярбіцкая*. Або: *Вядомая дыктар – Кацярына Вярбіцкая*.

3. Настаўнік чытае назоўнікі агульнага роду, а вучні запісваюць у сшытак іх значэнні. Перамагае той, у каго адказы акажуцца найбольш дакладнымі.

1) *Соня*; 2) *ціхоня*; 3) *калега*; 4) *падліза*; 5) *манюка*; 6) *тупіца*; 7) *задавака*; 8) *творца*; 9) *ляўша*; 10) *цёзка*.

ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ЗАДАЧЫ

I. 1. Род нескланяльных назоўнікаў звязаны з пэўнымі прыкметамі. Як вы думаеце, з якімі

прыкметамі звязаны род слоў *калібры, кашнэ, кенгуру, кіно, піяніна, дэпо, таксі, ледзі, міс*?

2. – Словам *кітаец*, – сказаў настаўнік, – абазначаюць прадстаўніка насельніцтва Кітая, асобу мужчынскага полу. А як называюць асобу жаночага полу кітайскай нацыянальнасці?

– *Кітайка*, – адказаў адзін з вучняў.

Ці правільны яго адказ? Чаму?

3. У вагоне ехалі два капітаны. На пероне вакзала іх сустракаў брат. Аднак ён сустраў толькі аднаго брата. Хто быў другі капітан?

II. 1. Вядома, што назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў. У чым асаблівасці назоўнікаў у наступных словазлучэннях: *вялікі плакса, вялікая плакса*?

2. Якія з гэтых назоўнікаў могуць спалучацца са словамі *малы* і *малая*: *капрызуля, малайчына, непаседа, прыгажуня, ціхоня*?

3. Які канчатак вы дапішаце да прыметніка ў наступным сказе: *Жэня – сапраўдн... малайчына*? Што трэба ведаць, каб правільна выканаць заданне?

ХТО ХУТЧЭЙ?

1. Запішыце 10 пар назоўнікаў-антонімаў, якія адносіліся б да аднаго роду.

2. Назавіце 10 пар назоўнікаў-антонімаў, якія адрозніваліся б граматычнай катэгорыяй роду.

3. Запішыце 10 назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-а*.

4. Складзіце і запішыце словазлучэнні назоўнік + прыметнік: *медаль, вуаль, сабака, аэразоль, боль, гусь, палын, подпіс, брыво, стэн*.

5. Да назоўнікаў мужчынскага роду падбярыце адпаведнікі жаночага роду: 1) *леў* – ...; 2) *кот* – ...; 3) *бык* – ...; 4) *кабан* – ...; 5) *селязень* – ...; 6) *конь* – ...; 7) *воўк* – ...; 8) *голуб* – ...; 9) *баран* – ...; 10) *гусак* – ...; 11) *мядзведзь* – ...

ВЫРАСЦІЦЕ ДРЭВА

Успомніце як мага больш назваў дрэў, якія растуць у Беларусі. Няхай яны стануць галінамі вашага дрэва. Назоўнікі мужчынскага роду запісвайце злева, жаночага – справа.

ПЯТАЕ ЛІШНЯЕ

1. *Вуаль, газель, карамель, паралель, шынель*.

2. *Гусь, дробязь, жаль, кефаль, рунь*.

3. *Боль, моль, соль, столь, толь*.

4. Гар, дзель, насып, палын, цень.
5. Лебедзь, медаль, педаль, стэп, фальш.
6. Грызлі, цэцэ, какаду, поні, фламінга.
7. Артыст – артыстка, тэхнік – тэхнічка, голуб – галубка, студэнт – студэнтка, спартсмен – спартсменка.
8. ААТ, ЗАТ, ПТВ, СНД, ЦРУ.
9. Акула-молат, гора-крытык, жанчына-афіцэр, кніга-даведнік, настаўніца-філолаг.
10. Аўтамабіль-радыёстанцыя, камар-даўга-ножка, парад-але, чалавек-тайна, штаб-кватэра.

ЦІ ВЕДАЕЦЕ ВЫ, ШТО...

- ...у беларускай мове род назоўнікаў, як вядома, выражаецца праз канчаткі, а ў нямецкай і французскай пра яго сведчаць спецыяльныя службовыя словы – артыклі (*der, die, das* – у нямецкай, *le, la* – у французскай)?
- ...у французскай, іспанскай, італьянскай, партугальскай і некаторых іншых мовах існуюць не тры граматычныя роды назоўнікаў, а толькі два – мужчынскі і жаночы?
- ...больш за тры роды назоўнікаў адзначаецца ў лезгінскай, дагестанскай (мовы Каўказа), банту, зулу, суахімі (мовы Афрыкі) і іншых мовах?
- ...у старажытнай англійскай мове існавалі тры роды, але ў V – XII стст. яны страціліся? Цяпер англійская мова не мае граматычнай катэгорыі роду.
- ...“бязродавымі” называюць японскую, армянскую, цюркскія, фіна-угорскія мовы? Яны таксама не маюць граматычнай катэгорыі роду.
- ...паводле “Беларускай граматыкі” (1985), назоўнікаў агульнага роду ў беларускай мове каля ста адзінак?

СХАВАНАЕ СЛОВА

З прапанаваных назоўнікаў агульнага роду выберыце і ўпішыце ў клетку з адпаведным нумарам літару, парадкавы нумар якой указаны ў дужках пасля слова. Калі ўсё зробіце правільна, у клетках прачытаецца яшчэ адзін назоўнік агульнага роду.

1	2	3	4	5	6	7	8	9

- 1) Няўмека (4); 2) маруда (2); 3) служба (2); 4) сірата (4); 5) нязнайка (6); 6) старэча (6); 7) праныра (5); 8) назола (1); 9) задзіра (2).

ЯКІ АБО ЯКАЯ?

Маці сказала Міколку:
– Якая ты малайчына!
Міколка пакрыўдзіўся:
– Я не *якая*, а *які*: я – хлопчык.
Хто з іх мае рацыю? Чаму?

АДНЫМ СЛОВАМ

Настаўнік зачытвае значэнні назоўнікаў агульнага роду, а вучні запісваюць назоўнікі ў шпыткі і складаюць з імі сказы. За кожнае правільна напісанае слова налічваецца бал, а за сказ – яшчэ адзін.

1. *Дужа сярдзіты, злы чалавек.* 2. *Дзіця або падлетак, які застаўся без бацькоў.* 3. *Чалавек, які страціў якую-небудзь частку цела.* 4. *Завадатар сварак, боек.* 5. *Капрызны чалавек.* 6. *Той, хто плача без уважлівай прычыны.* 7. *Той, хто гуляе.* 8. *Той, хто любіць многа есці.* 9. *Таварыш на працы або вучобе.* 10. *Балбатун, пустазвон.*

ХТО БОЛЬШ?

Успомніце і запішыце як мага больш назоўнікаў агульнага роду.

ДАВЕДКІ

Віктарына. 1. Канчатак *-а (-я)*: дзядзька, дзядуля (м. р.), сястра, зямля (ж. р.), сонца, імя (н. р.); 2. *вуаль*; 3. а) *капыт*; б) *яблык*; в) *брыво*; г) *таполя*.

Эрудыт. І. 1. Арол, арліца, арляня (арляне); голуб, галубка, галубяня (галубяне); гусь (гуска), гусак, гусяня (гусяне); індук, індычка, індычана (індычане). 2. Алень – аляніца, аленяня (аленяне); асёл – асліца, асляня (асляне); воўк – ваўчыца, ваўчана (ваўчане); заяц – зайчыха, зайчана (зайчане); зубр – зубрыца, зубраня (зубране); каза – казёл, казляня (казляне); леў – львіца, льяня (львяне); лось – ласіха, ласяня (ласяне); мядзведзь – мядзведзіца, медзведзяня (медзведзяне); слон – сланіха, сланяня (сланяне); тигр – тигрыца, тиграня (тигране). 3. *Школа-інтэрнат* – складаны назоўнік, утвораны складаннем двух граматычна аформленых слоў, якія з’яўляюцца разнародавымі. Аднак асноўную сэнсавую нагрузку ў ім выконвае кампанент жаночага роду – *школа* ‘навучальная ўстанова’, а другі – *інтэрнат* ‘памішканне для пражывання вучняў пры навучальнай установе’ – выступае як прыдатак і дапаўняе першы кампанент якаснай характарыстыкай. *Школа-інтэрнат* – назоўнік жаночага роду. 4. У складаных словах, у якіх састаўныя часткі можна памяняць месцамі, род вызначаецца па першым кампаненце: *лекцыя-канцэрт* – жаночага роду, *канцэрт-лекцыя* – мужчынскага роду.

ІІ. 1. Назоўнікі агульнага роду ў залежнасці ад кантэксту абазначаюць асоб мужчынскага або жаночага полу, г. зн. яны існуюць парамі. Гэтая асаблівасць і паслужыла падставай для прапановы.

2. Назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, ужываючыся побач з прозвішчам асобы, спалучаюцца з дзеясловамі

прошлага часу ў форме жаночага роду: а) *Гэта была дырэктар школы Яніна Аляксееўна Русецкая*; б) *Перад вучнямі выступіла капітан міліцыі Юлія Марозава*.

Прыметнікі і займеннікі пры назоўніках мужчынскага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, дапасуюцца да назоўнікаў: в) *Наш дэпутат – Галіна Паўлаўна Зайцава*; г) *Вядомы дыктар – Кацярына Вярбіцкая*.

3. 1) Чалавек, які любіць многа спаць. 2) Ціхі, лагодны чалавек. 3) Таварыш па працы або вучобе. 4) Той, хто падлізваецца да каго-небудзь. 5) Той, хто маніць, не кажа праўды; хлус. 6) Някемлівы, абмежаваны чалавек. 7) Фанабэрысты, ганарысты чалавек; зазнайка. 8) Той, хто стварае матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці. 9) Той, хто валодае левай рукой лепш, чым правай. 10) Чалавек, які мае аднолькавае з кім-небудзь імя.

Лінгвістычныя задачы. І. 1. Род агульных нескланяльных назоўнікаў звязаны з іх адушаўлёнасцю – неадушаўлёнасцю: неадушаўлёныя назоўнікі адносяцца да ніякага роду (*кашнэ, кіно, піяніна, таксі*), адушаўлёныя – да мужчынскага (*калібры, кенгуру*) і жаночага (*ледзі, міс*). 2. Не, няправільны: асобу жаночага полу кітайскай нацыянальнасці называюць *кітаянка*. 3. Капітанам была сястра.

ІІ. 1. Назоўнік *плакса* ў залежнасці ад кантэксту можа быць мужчынскага або жаночага роду, г. зн. ён адносіцца да агульнага роду. 2. Са словамі *малы* і *малая* могуць спалучацца назоўнікі *капрызуля, малайчына, непаседа, ціхоня*. Гэта назоўнікі агульнага роду, якія ў залежнасці ад кантэксту могуць быць мужчынскага або жаночага роду. Назоўнік *прыгажуня* жаночага роду і таму можа спалучацца толькі са словам *малая*. 3. Каб правільна выканаць заданне, трэба ведаць, асобу якога полу называе слова *Жэня* – мужчынскага або жаночага. Калі *Жэня* – хлопчык, трэба дапісаць канчатак *-ы*, калі дзяўчынка – канчатак *-ая*.

Хто хутчэй? 1. Сябар – вораг, маладосць – старасць, загадка – адгадка і г. д. 2. Дзень – ноч, мароз – спёка, мір – вайна, радасць – сум, шум – цішыня і г. д. 3. Бацька, ваявода, верабейка, вятрышча, дзорца, дзядзька, мужчына, сабака, салавейка, тата. 4. Залаты медаль, ружовая вуаль, паляўнічы сабака, доўгі шынель, нясцерпны боль, белая гусь, горкі палын, кароткі подпіс, чорнае брыво, шырокі стэп. 5. 1) Львіца; 2) кошка; 3) карова; 4) свіння; 5) качка; 6) кабыла; 7) ваўчыца; 8) галубка; 9) авечка; 10) гусь; 11) мядзведзіца.

Вырасціце дрэва. Назвы дрэў мужчынскага роду: *бук, вяз, глог, граб, дуб, каштан, клён,*

явар, ядловец, ясень, ясакар; назвы дрэў жаночага роду: *акацыя, асіна, бяроза, вішня, вольха, вярба, груша, елка, ліпа, лістоўніца, піхта, рабіна, сліва, таполя, туя, хвоя (сасна), шаўкоўніца, яблыня*.

Пятае лішняе. 1 – 3. “Лішнія” назоўнікі – *шынель, жаль, боль*, бо яны мужчынскага роду, астатнія – жаночага. 4 – 6. “Лішнія” словы – *дзель, педаль, цэцэ*: гэта назоўнікі жаночага роду, астатнія – мужчынскага. 7. “Лішнія” словы *тэхнік – тэхнічка*. 8. “Лішні” назоўнік – *СНД*, бо ён жаночага роду (параўнайце: *Садружнасць Незалежных Дзяржаў*), астатнія – ніякага роду: *ААТ – адкрытае акцыянернае таварыства, ЗАТ – закрытае акцыянернае таварыства, ПТВ – прафесійна-тэхнічнае вучылішча, ЦРУ – Цэнтральнае разведвальнае ўпраўленне (ЗША)*. 9. “Лішні” назоўнік – *гора-крытык*, які адносіцца да мужчынскага роду: у гэтым складаным слове асноўную сэнсавую нагрузку выконвае другі кампанент – назоўнік мужчынскага роду, а першы дае яго якасную характарыстыку; астатнія назоўнікі – жаночага роду. 10. “Лішні” назоўнік – *штаб-кватэра*, які адносіцца да жаночага роду: у ім пры скланенні змяняецца другі кампанент – назоўнік жаночага роду; астатнія назоўнікі – мужчынскага роду.

Схаванае слова. 1) Няўмека (м); 2) маруда (а); 3) служка (л); 4) сірата (а); 5) нязнайка (й); 6) старэча (ч); 7) праныра (ы); 8) назола (н); 9) задзіра (а). У вучняў павінна атрымацца слова *малайчына*.

Які або якая? Мае рацыю Міколка: назоўнік *малайчына* агульнага роду, у кантэксте ён называе асобу мужчынскага полу, таму пры ім павінен быць выкарыстаны займеннік мужчынскага роду *які*.

Адным словам. 1. Злюка; 2. сірата; 3. калека; 4. задзіра (забіяка); 5. капрыза; 6. плакса; 7. гуляка; 8. абжора; 9. калега; 10. пустамеля.

Хто больш? Абжора, абдзірала, аб’ядала, адзіночка, бадзяга, беларучка, боўдзіла, брыда, валацуга, выскачка, гуляка, дурніла, дурніца, жмінда, забіяка, забойца, задавака, задзіра, зазнайка, заіка, злачынца, злюка, зубрыла, калега, калека, капрыза, капрызуля, кніганоша, крыўляка, лежабока, ляўша, малайчына, манюка, мямля, назола, недавучка, недалуга, недарэка, непаседа, нераўня, нязгрэба, няздара, няўклюда, падліза, папрашайка, пачвара, пісака, плакса, праныра, прыдзіра, прыблуда, пустамеля, п’яніца, размазня, разява, разявака, расцяпа, румза, самавучка, сарвігалава, святоша, сірата, сіраціна, скнара, служка, соня, стыляга, творца, туляга, тупіца, урода, ханжа, хапуга, цэзка, ціхоня, чужаніца, чысцёха, шалянціца, шэльма і інш.

Алена КАЛЕЧЫЦ
Алена ЦЯСЕВІЧ
Алена ПЕКАЧ

СІНТАКСІС БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УРОК 3. ГАЛОЎНЫЯ ЧЛЕНЫ ДВУХСАСТАЎНАГА СКАЗА. СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ДЗЕЙНІКА (ЗАДАННІ)

Працяг. Пачатак у № 9.

ЗАДАННІ ДЛЯ ВЫКАНАННЯ Ё АЎДЫТОРЫІ (КЛАСЕ)

Заданне 1. Знайдзіце і ўкажыце нумары сказаў, у якіх дзейнік выражаны назоўнікам.

1. І што ёсць на свеце мілейшае за цябе, пара маладога жыцця? 2. Няўлоўным гукам, непаўторнай тэмай Беларусь жыве ў душах усіх сваіх сыноў і дачок. 3. Якой часцінай мовы з'яўляецца сотня? 4. Сычаць, цвыркочуць, трашчаць, звяняць нябачныя ў траве скакуны-конікі. 5. Хто – злучальнае слова. 6. Чалавек – гэта непаўторны духоўны свет. 7. Ніхто так дзецям не спагадае, як родная матка. 8. Што зраўняецца з сэрцам людскім у гневе, у ласцы, у шчырасці? 9. Слова былі поўныя пяшчоты і высокай замілаванасці. 10. Рэчка выйшла з берагоў, паднялася трохі на ўзровень абрыву, заліла нешырокую пойму, камель старой вярбы аж да самага галля.

Заданне 2. Выпішыце сказы, у якіх дзейнік выражаны неазначальнай формай дзеяслова.

1. Спаткацца з добрым чалавекам – радасць для кожнага з нас. 2. Быць шчаслівым вельмі цяжка. 3. Перачытаць “Новую зямлю” – узбагаціцца родным словам. 4. Жыць – словам велічным звацца. 5. Адчуваць прысутнасць сяброў – быць багатым чалавекам. 6. Сціпласць – ні з чым не параўнаная краса душы. 7. Мець родную мясціну – гэта вельмі многа значыць. 8. Жыццё пражыць – не поле перайсці. 9. Ісці пад ліўнем за пяць кіламетраў у тое запаветнае месца – гэта ўжо здорава. 10. Заўсёды хочацца быць шчаслівым.

Заданне 3. Запішыце ў дужках назвы часцін мовы, якія набываюць значэнне назоўніка і з'яўляюцца дзейнікам у сказе.

1. Абое вярталіся з падарожжа ўзрушаныя, шчаслівыя, поўныя спадзяванняў на будучае. 2. Звонкае “дзе” мілагучнае для слыху майго. 3. Старая была першым прывітаннем са стагоддзяў. 4. Кожны рана ці позна марыць пра вяртанне да сваіх вытокаў, да сваіх каранёў, да свайго радаводу. 5. Малы быў позні, яшчэ толькі скакаў з самай раніцы на гняздзе і махаў чорным крыллем. 6. Перадуманая ў хвіліны расчараванняў і пакут не адпускае і сёння. 7. Бо – падпадрадкавалны злучнік. 8. Вадаплаўныя трымаюцца на кормных вадаёмах да самых замаразкаў. 9. Напружанае “адкуль?” зноў і зноў усплывала

ў памяці. 10. Запрошаны павітаўся і працягнуў гаспадыні незвычайна прыгожы букетік палявых кветак.

Заданне 4. Згрупуйце і запішыце сказы, у якіх дзейнік мае колькаснае значэнне, у такім парадку: 1) дзейнік – колькасны лічэбнік з назоўнікам у Н. скл.; 2) дзейнік – слова з няпэўна-колькасным значэннем з назоўнікам у Р. скл.; 3) дзейнік – назоўнік са значэннем пэўнай колькасці ці колькаснай ацэнкі з назоўнікам у Р. скл.; 4) дзейнік – назоўнік са значэннем сукупнасці, меры з назоўнікам у Р. скл.

1. Над ракою, на каменным парापце, сядзелі чатыры качкі, грэліся на ранішнім сонейку. 2. Безліч белых гарлачыкаў, лясных лілей, мноства птушыных гнёздаў вабілі хлапчукоў. 3. Шмат усякіх змен часу адбылося на вяку старасвецкіх дубоў – гэтых нямых сведкаў мінулага. 4. У промнях зыркага сонца гурт чаек на вадзе як асколак разбітага люстэрка. 5. Кароценькая, неаглядная дзявочая частка жыцця клала святло на дарогу доўгіх гадоў Аняты. 6. Навокал па серабрыстай траве, па насціле нядаўна пагаслага золата гулліва шархаціць многа вавёрак. 7. Воддаль, за дарогай, на гэтым жа баку балкі, круціліся тры ветракі. 8. Імклівая чарада жураўлёў, пакалыхваючыся, возьме вымкне аднекуль здалёк і плыве нізка-нізка над шэрымі палеткамі і голай аселяй, кіруючыся на сцішэную Горскую і на глухія лясныя балотцы. 9. Дзе-нідзе, на ўскрайку лесу, на суглінку, сядзела сям'я зеленаватых рыжыкаў. 10. Мноства насення павыспявала і зараз спяшаецца як мага далей адляцець, недзе прызямліцца, зачапіцца за што-небудзь, а потым прарасці, пачынаючы на новым месцы новую калонію асоту, дзядоўніку, малачаю.

Заданне 5. Знайдзіце сказы, у якіх дзейнік мае значэнне сумеснасці. Запішыце іх.

1. Сустрэліся хваінка з ялінкаю, абняліся, выгнуліся ад снегу, утварылі казачнай прыгажосці арку. 2. Безліч малявак на светла-карычневым дне Кромані відаць на захадзе сонца. 3. У рацэ на месячных сцежках у золаце і серабры купаецца сямейства баброў. 4. Андрэшкевіч з бацькам ідуць, спяшаючыся, насыпам чыгункі. 5. Мяне вельмі захапляла адна з рыс у натуры Піліпа Андрэвіча – яго незвычайная любоў да прыроды,

да ўсяго жывога і нежывога хараства. 6. Неба з сонцам, пераліваючыся вясёлкавымі колерамі, адбіваліся ў незлічоных буйных кроплях, шчодро рассыпанных на пожні. 7. Мы з братам блукаем па лесе, шукаем раннія вясеннія грыбы. 8. На берагах Нямігі многа стагоддзяў таму адшумела адна з безлічы чалавечых бітваў. 9. Паміж дзвюх асінак зляцелася чародка драздоў і расклёўвае падгнілы стары грыб. 10. Ласяня з маці часта стаялі тут, на беразе, і з вялікай цікавасцю глядзелі ўдаль.

Заданне 6. Падзяліце сказы, у якіх дзейнік мае значэнне выбіральнасці, на 3 групы: 1) дзейнік – займеннік у Н. скл. з назоўнікам ці займеннікам у Р. скл. з прыназоўнікам з; 2) дзейнік – лічэбнік у Н. скл. з назоўнікам ці займеннікам у Р. скл. з прыназоўнікам з; 3) дзейнік – прыметнік у Н. скл. з назоўнікам у Р. скл. з прыназоўнікам з. Групы сказаў запішыце.

1. Адна з дэталяў вясковага малюнка была вельмі звыклая, да дробязей знаёмая з самага дзяцінства. 2. Лепшая з травінак спяшаецца першай угору, да сонца, спяшаецца першай зацвісці, запомніць сябе ў зярнятку, выспеліць яго, зберагчы ад дажджоў і халадоў. 3. Кожная з галінак апанулася ў пышнае белае ўбранне ды іскрыцца ў першых промнях сонца бясконцым мноствам зорчак, узораў і розных казачных формаў. 4. Хто з нас не залюбеўца беларускімі краявідамі ў розныя поры года? 5. Любы з выступаў зямлі робіць вялікія і малыя заміны ручайкам. 6. Нехта з нас у школе спяваў у хоры, быў на аезджых канцэртах у вёсках і райцэнтрах. 7. Некаторыя са звяроў узімку мяняюць футра, робяцца бялюткімі, як снег. 8. Двое з нас павярнулі ў бок лесу, нягледзячы на зарослыя сцежкі, заспяшаліся напасткі. 9. Кожны з гурткоў пастушкоў меў свае інтарэсы, свае забаўкі і гутаркі.

Заданне 7. Выпішыце сказы, у якіх дзейнік мае значэнне няпэўнасці.

1. Шэраг розных абрадаў, найважнейшымі з якіх для беларусаў былі закліканне вясны, веснавы Юр'я, велікодна-валачобны абрад, сяміцка-троіцка-русальная нядзеля, уключаўся ў вялізны цыкл “вясна – лета”. 2. Абавязкова знойдзецца некалькі баравічкоў у чаборы і ў суседніх кустах. 3. Хтосьці магутны, страшны і няўмольны ішоў па зямлі і прыводзіў у рух усе яе струны. 4. З поўначы прыбываюць да нас калоніі вандроўных птушак і застаюцца зімаваць. 5. Сярэдзіна восені выдалася надзвычай лагодная, цёплая, сонечная. 6. З кожным засохлым восеньскім лістком у мяне звязана нешта дарагое і блізкае. 7. Накляваўшыся з настых бяроз пупышак, халодных і цвёрдых, як гарох, падаліся на Цяніімшары і Асіпаўскія лесасекі чародкі цецерыкоў. 8. Штосьці бліскае, іскрыстае, прамяністае, светла-зялёнае вылузваецца праз секунду-другую з гэтага горбіка зямлі. 9. Тры вагончыкі фанабэрыстага паравозіка цягнуцца ўздоўж плаतोў і варот з задзірыстым свістам, чапляючыся за лісце вішняку. 10. Сёлета нехта іншы стаіць і зачаравана слухае думкі і развагі старасвецкага лесу, напаўняе імі сваё сэрца і душу.

Заданне 8. Запоўніце табліцу.

Дзейнік выражаны фразаалагізмам, словазлучэннем з метафарычным значэннем	Дзейнік выражаны тэрмінам
--	------------------------------

1. Радзе вока блакітнымі ды фіялетавамі гронкамі мышыны гарошак. 2. Яшчэ нядаўна вось тут шапацела, шаргацела, жаўцела, свяцілася, святкуючы свой час, лагоднае бабіна лета. 3. Гарлачыкі белыя ўжо гатовыя цэлы доўгі дзень піць крамянымі кветкамі шчодрае ліпеньскае сонца. 4. На роўным, як стол, лужку серабрыста пабліскаваюць божыя слёзкі. 5. У адрозненне ад іншых птушак санітары лесу для гнездавання ніколі не выкарыстоўваюць летаўных дуплаў, а будуць новыя звычайна ў сухастоінах, хворых дрэвах, ветрапавалах. 6. Самы шматлікі ў нашых лясах дзяцел стракаты мурашнікаў не разбурае, а зімой амаль поўнасьцю пераходзіць на раслінны корм. 7. Сваёй першароднасцю, непайторнасцю, чысцінёй і прыгажосцю вабяць нас блакітныя вочы Нарачанскага краю. 8. У ніякаватай і ўрачыстай цішыні з пацямнелага неба раптам абваліцца на луг, на поле, на вёску белая радасць, засыпле каляіны, разоры, лагчыны, а потым убеліць, прыбярэ, нібы перад нейкім святам, усю зямлю. 9. Божыя кароўкі ляцяць насустрач навалніцам і халадам, наперакор ветру, нястрымна цягнуцца да роднага краю. 10. Сіні шоўк вольна, хвалюча раскінуўся на бязмежных беларускіх палатках.

Заданне 9. Прачытайце тэкст. Выпішыце са сказаў дзейнікі.

Мноства кветак услала лясную паляну. Краюўся ў рост сам белы грыб – кароль “грыбнага царства”. У гушчары знайшлася пара спарышоў. “Шы-шы-шы” чуецца за маладым ельнікам ад дубовых лісткаў-шаптуноў. З сярэдзіны ляснога балотца адрывіста і выразна даносіцца “ке-ге, ке-ге”. Раз-пораз гучыць на ўзлесках нязменная зязюльчына “ку-ку!”. Мерна, паважна адбіваецца ў гняздзе буслава “клё-клё-клё”. Хутка над полем пачуецца працяжнае і развітальнае жураўлінае “кур-лы!, кур-лы!”. А пакуль папаўняецца мышынае насельніцтва і незлічонай армадай кідаецца на палі. У кладоўках шэрых палёвак хутка будзе процьма жыта, пшаніцы і ячменю.

Усё гэта хвалюе і заварожвае. Усё знаёмае і непазнанае настройвае на лірычны лад, суцяшае і супакойвае.

Паводле В. Стомы.

ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ

Заданне 1. У простых двухсастаўных сказах падкрэсліце галоўныя члены сказа.

Ісці трэба было з паўкіламетра поплавам, затым – шырокай сцежкай-разорай, якая перасякала аўсянае поле. За полем сцежка спускалася ўніз. Вакол яе і да самага балота раслі кусты зялёнага арэшніку, крушынніку, вербалозу... Тут раней было многа ландышаў. Цяпер, улетку, яны ўжо не стракацелі сваімі белымі кропачкамі...

Адразу за кладкай пачынаўся пагон. Сям-там пасвіліся гусі, качкі. Шчыпалі траву на повязі цяляты. Праз колькі хвілін я быў у зацэні старых вербаў, што дзесяткамі год раслі каля былога Верамеевага гумна. Крыху воддаль стаяла вялікая новая хата, дзе жылі сваякі...

В. Купрэнка. “Вандроўка ў Кіеў”.

Заданне 2. Спішыце сказы, падкрэсліце дзейнікі. У дужках укажыце спосаб іх выражэння.

1. Раз-пораз хто-небудзь падкідваў палку дзве на вуголлі... 2. Вярнуцца да Сафіі – значыць зноў спрычыніцца да тых загадак, якімі поўняцца Полацкая, Крыўская зямля... 3. На Нямецкай вуліцы, гэтак жа, як і каля ратушы, заўжды было шмат народу. 4. Супраць бальшавіцкай улады выступіла Цэнтральная рада. 5. Лета як лета. 6. “Пад небам беларускага слова” надрукавана ў выдавецтве “Беларуская навука”. 7. Згубіліся ў вяках уласныя імёны. 8. Свяціла сонца, і раптам закрапаў дождж. У гэтым было нешта незвычайнае і нечаканае. 9. Усё замёрла ў чаканні навальніцы. 10. Густая капа чорных валасоў была сёння наўздзіў непаслухмяная...

Заданне 3. Запоўніце табліцу.

Просты дзейнік	Складаны дзейнік	Састаўны дзейнік

1. Кожнае вяртанне на зямлю маленства ў кут свой родны – святло памяці, ачышчэнне, нарэшце, і, не перабольшу, сведчанне здароўя душы. 2. Адзін з іх, Андрэй, дае інтэрв’ю перад камерай. 3. Сам збіральнік унікальнай літаратуры нарадзіўся ў Маскве. 4. Падмануўшы адзін аднаго, кожны з іх у першую чаргу памыліўся і забытаўся сам. 5. Пабачыць славыты горад – гэта мая даўняя мара. 6. Палову хаты займалі стары Верамей з жонкаю і дачкою Мар’яй. 7. Я нібыта тое сухое дрэва сярод зямной пустэчы. 8. Быць настаўнікам ганарова і пачэсна. 9. Пётр Пятровіч Суцько чалавек далікатны, шчыры і добры.

Заданне 4. Выпішыце са сказаў дзейнікі, у дужках акрэсліце іх значэнні.

1. У маёй кніжнай шафе цэлы рад дарагіх да болю кніжак. 2. Прашумела верхавінамі дрэў, прашалясцела апалай лістотай яшчэ некалькі

год. 3. Сагнецца пад сіверным ветрам маленькая купка бяроз. 4. Тут сядзела з дзесятка чалавек. 5. Большасць з дзяржаўных кіраўнікоў заўсёды застаецца ў цэнтры пільнай увагі даследчыкаў і проста аматараў гісторыі. 6. Раптоўна са старога клёна сарваліся ажно тры савы і паляцелі над полем.

Заданне 5. Прыдумайце і запішыце 6 двухсастаўных сказаў, у якіх дзейнік выражаўся б рознымі часцінамі мовы.

Заданне 6. Складзіце і запішыце сказы, у якіх дзейнікамі з’яўляліся б наступныя словы, спалучэнні слоў і словазлучэнні: *усё гэта, некаторыя з нас, галоўнае, брат з сястрой, дуб і каліна, канец лістапада, быць прыкладам, вучыцца*.

Заданне 7. У сказах падкрэсліце простыя марфалагізаваныя дзейнікі.

1. На рынку каля ратушы віраваў натоўп гандляроў і пакупнікоў. 2. Мы абое ў захапленні... 3. На другі дзень каля паўдня з дзвярэй выйшла бабуля з дзецьмі. 4. Нячутна падышоў дзед і паклаў на хлапчуковае плячо далонь. 5. Ты – прычына і шчасця, і бед. 6. Жыццё ёсць жыццё. 7. На сталё, побач з маім кубкам, дзве цукеркі. 8. З надрываючым плачам ў зялёных лугах.

Заданне 8. Спішыце тэкст, устаўляючы патрэбныя літары. Падкрэсліце ў простых двухсастаўных сказах дзейнікі.

...Гэтую палескую вёсачку вельмі не любілі карнікі. Хаты бы зб...галі да лесу з пагорка. Адзіная вуліца, палавін...чы вёску, выводзіла на выган – месца забаў і гульні м...сцовай дз...твы. У вёсцы вельмі любілі сабак. І ўявіць с...бе тутэйшых падлеткаў без тузікаў, бобікаў, шарыкаў ці н...забудак было немагчыма. Толькі выдавалася вольная хвіліна, хлопчыкі і дз...ўчынкі бы ў пер...гонкі са сваімі ч...тырохногімі с...брамі імчалі на выган, дзе хапала раздолля для гульні.

І яшчэ была тут адна загадкавая акалічнасць. Ніколі ні на кога тутэйшыя сабакі не гаўкалі. Выб...галі на вуліцу, абнюхвалі чужакоў, даверліва віляючы хвастамі.

Але вось пачалася вайна, з’явіліся карнікі. І ўсіх тутэйшых сабак бы хто падм...ніў. Толькі ў...зджалі карнікі ў вёску, як цішыню разрываў р...знагалосы злы брэх.

Так адбывалася заўжды, калі завітвалі н...прошаныя госці. На людзей сваёй і суседніх вёсак сабакі не рэ...гавалі. Гэта раззлавала карнікаў. І яны загадалі дзецям павесіць сваіх сабак. Скрозь боль і слёзы пад рулямі аўт...матаў выконваўся гэты загад.

Карнікі паехалі. А хлопчыкі і дз...ўчынкі пахавалі сваіх сабак, як верных с...броў.

Паводле У. Сітухі.

Працяг будзе.

КОМПЛЕКСНАЯ РАБОТА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ

ТРЭЦІ ЭТАП РЭСПУБЛІКАНСКОЙ АЛІМПІЯДЫ ШКОЛЬНІКАЎ. 2008 / 2009 НАВУЧАЛЬНЫ ГОД. ХІ КЛАС

Варыянт 1

Заданне 1. Письмова (з адпаведнымі прыкладамі) адкажыце на наступнае пытанне: чаму нельга вучыць дзяцей чытаць па асобных літарах?

Максімальная колькасць балаў – 2.

Заданне 2. Запішыце па-беларуску ў алфавітным парадку наступныя імёны.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Белла, Болеслава, Велионора, Винцентина, Всеслава, Иоланта, Клавдия, Марьяна, Мелания, Феофания.

Заданне 3. Запоўніце табліцу.

Максімальная колькасць балаў – 4
(0,5 бала за кожную правільна запоўненую клетку).

Вытворнае слова	Слова (словы), якое стала базай для ўтварэння	Спосаб утварэння
	чалавечны	прыставачны
бяскрайні		
	спаць	прыставачна-постфіксальны
братца		
БелТА		

Заданне 4. Многія з беларускіх даследчыкаў неаднаразова адзначалі, што за гады савецкай улады ў склад беларускай літаратурнай мовы замест добра матываваных адзінак з жывой народнай мовы без патрэбы было ўключана мноства слоў іншамоўнага паходжання. Гэта прывяло да страты ў беларускай мове шматлікіх найменняў і самабытнай тэрміналогіі. У пустыя клеткі запішыце запазычаныя словы, якія “прыжыліся” ў нашай мове замест лексем, што былі зафіксаваны ў слоўніках 20-х гг. XX ст.

Максімальная колькасць балаў – 4.

“Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ластоўскага (1924 г.)	“Расійска-беларускі слоўнік” С. Некрашэвіча і М. Байкова (1928 г.)	“Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй Кандрата Крапівы (1982 г.)
самарыс	уласнажыццяпіс	
біць у ладкі	пляскаць у ладкі	
напад, наступленне	нападзенне	
кніжня	кніжніца	
жыццёапісанне	жыццяпіс	
радавод, родапіс	радаводства	
прагал	прамежак	
рух, перамены	развіццё, развой	

Заданне 5. Адною з адметных асаблівасцей індывідуальна-аўтарскага стылю Кандрата Крапівы з’яўляецца выкарыстанне каламбура. Дапішыце, на аснове чаго пабудаваны наступныя каламбуры з твораў вядомага драматурга.

Максімальная колькасць балаў – 3.

I

Гарлахвацкі. Ну, выкладвайце. Толькі хутка, бо часу няма.

Зёлкін. Вера жыве з Чарнавусам.

Гарлахвацкі. Як гэта “жыве”? Я ведаю, што яна не намерла.

Зёлкін. Ну, як вам сказаць...

Гарлахвацкі. Ды скажыце як-небудзь.

Зёлкін. Ну, скажам, як я з Зінай [з жонкай].

Камічная сітуацыя створана на...

II

Рыгор. Людзі праўды шукаюць, людзі свет пераварочваюць, а я хаджу, як тручаны таракан. Ты мне свет засланіла. Праз цябе я нічога не бачу.

Кацярына (пакрыўджаная). Засланіла? Дык я магу і адслانیць! (Парываецца ісці.)

Крыніцай стварэння каламбура тут стала...

III

Наталля. Вы павінны быць дзёрзкім і смелым. Можна, не раз прыйдзеца глядзець у вочы смерці.

Перагуд. Каб у яе вочы былі такія, як у вас, дык я з прыемнасцю глядзеў бы.

Каламбур створаны...

Заданне 6. Выпішыце са сказаў прыказкі, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных уласцівасцей гэтых выслоўяў, затым запішыце нарматыўны варыянт і значэнне.

Максімальная колькасць балаў – 3.

Прыказка ў сказе	Нарматыўны варыянт	Сэнс прыказкі

1. Што вам? На бязрыб’е, кажа мая матуля, і рак – рыба. Не той гэта чалавек. Не па мне. У Стасі свае дарогі, у мяне – свае (А. Кандрусевіч). 2. Не дарма хадакамі звалі. І праўда, хадакі. Ох, і пахадзіліся. Чаму б і не? Малады быў, рэзвы, не раўнуючы, стаеннік. Праўда, ад дабра дабра не шукалі. Гора вяло, бяда паганяла (С. Грахоўскі).

Заданне 7. Вызначце ў кожным выпадку, якое з чатырох найменняў “лішняе” (не ўваходзіць у сэнсавую групу). Выпішыце гэтае слова (словазлучэнне) і патлумачце ваш выбар.

Максімальная колькасць балаў – 3.

- 1) Прэфікс, суфікс, аказіяналізм, флексія;
- 2) назоўнік, дзеяслоў, прыметнік, займеннік;
- 3) гук, марфема, слова, сказ;
- 4) Валожынскі раён, Рэчыцкі раён, Мінскі раён, Клецкі раён;
- 5) гістарызм, рамантызм, класіцызм, сентыменталізм;
- 6) фарэль, альбатрос, таймень, харыус.

Заданне 8. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Выпраўце памылкі, дапушчаныя ў выніку сінтаксічнай інтэрферэнцыі. Запішыце адрэдагаваныя сказы.

Максімальная колькасць балаў – 5.

1. Дарога жартаў н... любіць і карае вадзіцел... якія ігнаруюць устаноўленымі правіламі. 2. Ігнараванне інт...рэсамі і правамі дз...цей можа прыве...ці да в...лікіх праблем у будучыні... 3. Згодна Палажэнню аб парадк... выдачы дакументаў для вызначэн...я пенсій даве...ка аб памер... заро...ку выдаецца раб...тадаўцам на аснове асабовых рахункаў. 4. Аналагічны пар...дак р...гістрацыі дзейнічае і ў дачынен...і беларускіх грамадзян якія пастаян...а пр...жываюць у Расіі. 5. Для на...учэнцаў якія пакутуюць хранічнымі захвор...ваннямі нала...ана а...чаджальнае харчаван...е.

Заданне 9. Выпішыце словы (словазлучэнні) з граматычнымі памылкамі. Письмова патлумачце ў табліцы.

1 бал за кожную патлумачаную памылку.

Слова (словазлучэнне) з памылкай	Правільнае ўжыванне	Тлумачэнне
--	------------------------	------------

1. Свеціць золата на папалішчах, бо яно не згарае ў агне. 2. Паважаныя пасажыры, чакаючы аўтобуса, не выходзьце на праездную частку дарогі. 3. Паліцыя жорстка расправілася над дэманстрантамі. 4. Чатыры тыдня вучні рэпэціравалі над новым спектаклем.

Заданне 10. З дэфарміраваных сказаў узнавіце і запішыце: 1) складаназалежныя сказы; 2) сказы, якія не з'яўляюцца складаназалежнымі.

Максімальная колькасць балаў – 4

(0,5 бала за кожны правільна запісаны сказ).

1. Яркі свяціць месяц і быць ціха. 2. Развітаўшыся з залаты бесклапотны дзяцінства кожны належыць выйсці на сустрэча з юнацтва якое панесці мы на крылы смелыя надзеі і жаданні. 3. Любіць кніга яна дапамагаць вы разабрацца ў блытаніна думкі яна навучыць вы паважаць

чалавек. 4. Што ж і сама я зразумець на вусны з горыч святло жыць няўтульна і нясмела з няменнай прага крыло. 5. З далёкай сівай даўніна плысці над Няміга званы і стыць над востраў слёз што час мы віхурны прынесці. 6. Шлях ціснуцца паміж ствалы каб ведаць кожны без прынука наш лёс як дол прарасці вузлы сялянскія спрацаваныя рукі. 7. Горад вечарам гучная як вулей у шматлюдны свой гушчар і за цяжкія краты вуліцамі нешта позірк жаданне гарыць.

Заданне 11. Дапішыце прапушчаныя радкі ў вершах. Укажыце аўтараў.

Максімальная колькасць балаў – 4.

I. Я спытаў чалавека, Які прайшоў праз агонь, І воды, І медныя трубы: – Што самае цяжкое На гэтым свеце? І ён адказаў: – _____.	III. О, край родны, край прыгожы! Мілы кут маіх дзядоў! Што мілей у свеце божым Гэтых светлых берагоў, Дзе бруцца срэбрам рэчкі, Дзе бары-лясы гудуць, Дзе мядамі пахнуць грэчкі, _____.
II. Адзін вялізарны Парсюк, Які абегаў вёску ўсю, За раніцу абшнырыў завуголле, Цяпер такі меў выгляд важны, _____.	IV. І якія б шляхі ні схадзіў я, Кліча полацкая сенажаць... А калі не спяваць аб Радзіме, _____?

Аўтары.

I.	III.
II.	IV.

Заданне 12. Устаўце прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Запішыце імя і прозвішча аўтара гэтых радкоў.

Максімальная колькасць балаў – 2

(1 бал за тэкст + 1 бал за аўтара).

“На гіст...рычных с...ж...тах я ствараю сваю матр...ду будучага. Кожны гіст...рычны с...ж...т гэта а...крытая размова з суча...нікам. А дзе я...чэ можна паказаць так по...на ч...лавека што ст...іць пер...д выб...рам кім яму быць калі н...на фон... гісторыі вайны экстр...мальных умоў у якія трапляе ...эты ч...лавак і пр...яўляецца ўвесь да канца да тых рыс характар... якія ён можа і сам н... падазр...ваў у с...бе”.

Аўтар: _____.

Заданне 13. Запішыце адпаведныя літаратурна-разнаўчыя тэрміны.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. Асноўная думка, што вынікае з усяго паказанага, выснова, якую робіць чытач, пазнаёміўшыся з творам, – гэта _____.

2. Тое жыццёвае пытанне, якое пісьменнік ставіць у творы, на якое звяртае ўвагу чытача, – гэта _____.

3. Тое, пра што ідзе размова ў творы, што ў ім паказваецца, – _____.

4. Невялікі сюжэтны верш гераічнага ці легендарнага зместу, у якім расказваецца пра незвычайнае здарэнне, – гэта _____.

Заданне 14. Завяршыце фразу з кнігі Р. Шкрабы “Моваю вобразаў”.

Максімальная колькасць балаў – 2.

“Мы цяпер мераем зямлю на гектары. А ў часы Вялікага княства Літоўскага казалі: у яго сорак бочак зямлі. І ўсе разумелі: у яго столькі зямлі, што, _____.

ДАВЕДКІ

Заданні	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	Усяго
Балы	2	5	4	4	3	3	3	5	5	4	4	2	4	2	50

Заданне 1.

Беларуская графіка пабудаваная на аснове *складовага* прынцыпу, сутнасць якога ў тым, што пісьмо і чытанне па-беларуску ажыццяўляецца не асобнымі літарамі, а іх спалучэннямі, г. зн. нельга прачытаць або напісаць адну літару, калі не ўлічваць суседнюю (папярэднюю або наступную): пры чытанні зычных гукаў трэба ўлічваць наступную літару, пры чытанні галосных – папярэднюю. Напрыклад, для таго каб правільна прачытаць словы з прапушчанымі літарамі *м...са, в...ду, с...ла*, трэба дакладна ведаць, якія літары ідуць пасля зычных: *м(а, я)са, в(а, я)ду, с(е, а)ла*.

Заданне 2.

Баляслава, Бэла, Веліянора, Вінцанціна, Іаланта, Клаўдзія, Малання, Мар’яна, Усяслава, Феафанія.

Заданне 3.

Вытворнае слова	Слова (словы), якое стала базай для ўтварэння	Спосаб утварэння
бесчалавечны	чалавечны	прыставачны
бяскрайні	край	прыставачна-суфіксальны
выспацца	спаць	прыставачна-постфіксальны
братацца	брат	суфіксальна-постфіксальны
БелТА	Беларускае тэлеграфнае агенцтва	абрэвіяцыя

Каментарый.

Трэба памятаць, што толькі семантычны (сэнсавы) крытэрыі вызначае прыналежнасць матываванага слова да таго ці іншага спосабу словаўтварэння. Так, напрыклад, слова *бесчалавечны* матывавана словам *чалавечны*, а не *чалавек*, паколькі *бесчалавечны* абазначае прыкмету, супрацьлеглую *чалавечнаму*. Слова ж *бяскрайні* ‘адсутнасць краю, мяжы; якога нельга акінуць вокам’ матывавана толькі словам *край*, а не *крайні* ‘які знаходзіцца на краі чаго-небудзь, найбольш аддалены’.

Заданне 4.

“Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ластоўскага (1924 г.)	“Расійска-беларускі слоўнік” С. Некрашэвіча і М. Байкова (1928 г.)	“Руска-беларускі слоўнік” пад рэдакцыяй Кандрата Крапівы (1982 г.)
самарыс	уласнажыцьцяпіс	аўтабіяграфія
біць у ладкі	пляскаць у ладкі	апладзіраваць
напад, наступленне	нападзеньне	атака
кніжня	кніжніца	бібліятэка
жыцьцяеапisanьне	жыцьцяпіс	біяграфія
радавод, родапіс	радаводства	генеалогія
прагал	прамежак	інтэрвал
рух, перамены	развіццё, развой	эвалюцыя

Заданне 5.

I. Камічная сітуацыя створана на аснове абыгрывання пераноснага і прамога значэння дзеяслова *жыць* ‘пражываць сумесна з кім-небудзь’ і ‘быць жывым, існаваць’.

II. Крыніцай стварэння каламбура тут стала сэнсавое змяненне фразеалагізма *свет засланіла* без парушэння яго структуры, г. зн. замена кампанента фразеалагізма *засланіла* антанімічным словам – *адсланіць*.

III. Каламбур створаны шляхам супастаўлення фразеалагізма і аманімічнага свабоднага словазлучэння. У першай рэпліцы рэалізуецца значэнне фраземы *глядзець у вочы смерці*, у другой (дзякуючы адпаведнаму кантэксту) раскрываецца прамы сэнс словазлучэння *глядзець у вочы*.

Заданне 6.

Прыказка ў сказе	Нарматыўны варыянт	Сэнс прыказкі
На бязрыб’е і рак – рыба.	На бязрыб’і і рак рыба.	Калі няма нічога лепшага, то прыходзіцца абмяжоўвацца і тым, што ёсць.
Ад добра добра не шукалі.	Ад добра добра не шукаюць.	Прыказка гаворыцца, калі не бачаць сэнсу мяняць існуючае становішча, прывычны спосаб жыцця, што цалкам задавальняе каго-небудзь.

Каментарый.

У першым выказванні пры ўжыванні прыказкі *На бязрыб’і і рак рыба* ў прыназоўнікава-склонавай форме *на бязрыб’і* маем справу не з вінавальным, а з месным склонам. Гэта форма зафіксавана ў слоўніках.

У другім кантэксце прыказка *Ад добра добра не шукаюць* структурна арганізавана як абагульненна-асабовы сказ, яе дзеяслоўны кампанент не можа мець ніякай іншай асабовай формы. Пры неапраўданым змяненні дзеяслоўнай формы кампанента прыказка атрымлівае не зусім зразумелы сэнс (І. Лепешаў).

Заданне 7.

- 1) “лішняе” слова – *аказіяналізм*, усе астатнія словы – назвы марфем;
- 2) “лішняе” – *дзеяслоў*, усе астатнія – іменныя часціны мовы;
- 3) “лішняе” – *гук*, усе астатнія маюць значэнне;
- 4) “лішні” *Рэчыцкі раён* (Гомельская вобласць), усе астатнія – Мінская вобласць;
- 5) “лішняе” слова – *гістарызм*, усе астатнія словы – назвы літаратурных напрамкаў;
- 6) “лішняе” слова – *альбатрос* (птушка), астатнія – рыбы.

Заданне 8.

1. Дарога жартаў не любіць і карае вадзіцеляў, якія *ігнаруюць устаноўленыя правілы*.
2. *Ігнараванне інтарэсаў і правоў* дзяцей можа прывесці да вялікіх праблем у будучыні.
3. *Згодна з Палажэннем* аб парадку выдачы дакументаў для вызначэння пенсій, даведка аб памеры заробку выдаецца работадаўцам на аснове асабовых рахункаў.
4. Аналагічны парадак рэгістрацыі дзейнічае і ў дачыненні *да беларускіх грамадзян*, якія пастаянна пражываюць у Расіі.
5. Для навучэнцаў, якія *пакутуюць на хранічныя захворванні*, наладжана ашчаджальнае харчаванне.

Заданне 9.

Слова (словазлучэнне) з памылкай	Правільнае ўжыванне	Тлумачэнне
не згарае ў агне	у агні	Нарматыўным канчаткам для назоўнікаў II скланення з мяккай асновай у месным склоне з’яўляецца канчатак <i>-і</i> .
чакаючы аўтобуса	аўтобус	Канчаткі неадзасягнутых назоўнікаў у вінавальным склоне павінны супадаць з канчаткамі ў назоўным склоне.
расправілася над дэманстрантамі	расправілася з дэманстрантамі	Нарматыўным пры дзеяслове <i>расправіцца</i> з’яўляецца прыназоўнік з. Прыназоўнік <i>над</i> ужываецца пры назоўніку <i>расправа</i> : <i>расправа над кім</i> .
чатыры тыдні	чатыры тыдні	Лічэбнік <i>чатыры</i> (а таксама <i>два, дзве, тры, абодва, абедзве</i>) дапасуецца да назоўніка, які павінен стаяць у форме назоўнага склону множнага ліку.
рэпэціравалі над спектаклем	рэпэціравалі спектакль	Дзеяслоў <i>рэпэціраваць</i> кіруе прамым вінавальным склонам, таму прыназоўнік <i>над</i> тут лішні. Відаць, ён з’явіўся з іншага спалучэння <i>працавалі над спектаклем</i> .

Заданне 10.**1) Складаназалежныя сказы:**

1. Развітаўшыся з залатым, бесклапотным дзяцінствам, кожнаму належыць выйсці на сустрэчу з юнацтвам, якое панясе нас на крылах смелых надзей і жаданняў. 2. З далёкай сёвай даўніны плывуць над Нямігай званы і стынуць над востравам слёз, што час нам віхурны прынёс

(І. Цітавец). 3. Шлях ціснецца паміж стваламі, каб ведаў кожны без прынук – (:) наш лёс, як дол, прарос вузламі сялянскіх спрацаваных рук (С. Законнікаў).

2) Сказы, якія не з’яўляюцца складаназалежнымі:

1. Яркая свяціў месяц, і было ціха. (*Складаназлучаны сказ*.) 2. Любіце кнігу: яна дапаможа вам разабрацца ў блытаніне думак, яна навучыць вас паважаць чалавека. (*Бяззлучнікавы складаны сказ*.) 3. Што ж, і сама я зразумела: на вуснах з горыччу святла живу няўтульна і нясмела з нязменнай прагаю крыла (Я. Янішчыц). (*Бяззлучнікавы складаны сказ*.) 4. Горад вечарам гучны, як вулей, у шматлюдным сваім гушчары, і за цяжкімі кратамі вуліц нечы позірк жаданнем гарыць (Н. Гальпяровіч). (*Складаназлучаны сказ*.)

Заданне 11.

I. Я спытаў чалавека, Які прайшоў праз агонь, І воды, І медныя трубы: – Што самае цяжкое На гэтым свеце? І ён адказаў: – Прайсці праз вернасць.	III. О, край родны, край прыгожы! Мілы кут маіх дзядоў! Што мілей у свеце божым Гэтых светлых берагоў, Дзе бруяцца срэбрам рэчкі, Дзе бары-лясы гудуць, Дзе мядамі пахнуць грэчкі, Нівы гутаркі вядуць...
II. Адзін вялізарны Парсюк, Які абегаві вёску ўсю, За раницу абшнырыў завуголле, Цяпер такі меў выгляд важны, Што нос не дастаць і сажнем...	IV. І якія б шляхі ні схадзіў я, Кліча полацкая сенажаць... А калі не спяваць аб Радзіме, Дык навошта наогул спяваць?

I. Максім Танк	III. Якуб Колас
II. Кандрат Крапіва	IV. Генадзь Бураўкін

Заданне 12.

“На гістарычных сюжэтах я ствараю сваю матрыцу будучага... Кожны гістарычны сюжэт – гэта адкрытая размова з сучаснікам. А дзе яшчэ можна паказаць так поўна чалавека, што стаіць перад выбарам, кім яму быць, калі не на фоне гісторыі, вайны, экстрэмальных умоў, у якія трапляе гэты чалавек і праяўляецца ўвесь, да канца, да тых рыс характару, якія ён, можа, і сам не падазраваў у сябе”.

Уладзімір Караткевіч.

Заданне 13.

1. Ідэя; 2. праблема; 3. тэма; 4. балада.

Заданне 14.

“Мы цяпер мераем зямлю на гектары. А ў часы Вялікага княства Літоўскага казалі: у яго сорок бочак зямлі. І ўсе разумелі: у яго столькі зямлі, што, каб засеяць яе, трэба сорок бочак жыта”.

Падрыхтаваў
Уладзімір КУЛІКОВІЧ.

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Радасць творчых адкрыццяў

Наталля ВАСІЛЕНКА

АРГАНІЗАЦЫЯ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ НАВУЧЭНЦАЎ НА ПРЫКЛАДЗЕ ПРАЦЫ НА ТЭМУ “СТАРАДАЎНІЯ СЯДЗІБЫ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ”

Чаму мы часта прапануем вам пытанні, не прыводзячы іх вырашэння? Таму што мяркуюем прывучыць вас не заўсёды прымаць разжаваную ежу, а самім знаходзіць рашэнне.

Іаан Златавуст.

Працэсы дэмакратызацыі і гуманітарызацыі грамадства выклікаюць адпаведна змяненне задач адукацыі: развіццё асобы становіцца асноўным прыярытэтам школы. Настаўнікі зацікаўлены ў павышэнні інтэлектуальнага патэнцыялу навучэнцаў, іх творчай ініцыятывы, здольнасці адаптавацца да розных умоў жыцця, гатоўнасці да самарэалізацыі і самавыяўлення.

Развіццю названых якасцей вучня спрыяе ўключэнне яго ў дзейнасць, якая адкрывае магчымасць праяўлення яго індывідуальнасці.

Так, адным з аб’ектаў даследавання вучняў абраны панскія сядзібы, размешчаныя на тэрыторыі Гомельскай вобласці, якія патрабуюць увагі грамадскасці з мэтай рэстаўрацыі і аховы гэтых унікальных помнікаў. Спынімся на арганізацыі навукова-даследчай дзейнасці (НДД), перыядах і этапах яе правядзення.

І. ПАДРЫХТОЎЧЫ ПЕРЫЯД

Этап 1. Матывацыя НДД. Звычайна вучні даволі складана ўключаюцца ў новую для іх дзейнасць. Па-першае, яна павінна быць накіравана на дасягненне мэт, зразумелых падлетку. Па-другое, дзейнасць, у якую ён уключаецца, павінна ўспрымацца ім як сацыяльна значная. Па-трэцяе, для падлетка вельмі важна побач з маральнымі стымуламі ўбачыць і канкрэтныя “матэрыяльныя” вынікі: ад абароны рэферата ў час навукова-практычнай канферэнцыі да публікацыі ў навуковых зборніках. Паколькі Гомельская дзяржаўная лінгвістычная гімназія падтрымлівае цесныя сувязі з гарадамі-пабрацімамі ў Швецыі, Шатландыі і інш., то вучні могуць узяць удзел у распрацоўцы турыстычнага маршруту на англійскай і італьянскай мовах па славутых мясцінах Гомельшчыны для замежных гасцей. Акрамя таго, праца па даследаванні панскіх сядзіб Гомельшчыны

прадугледжвае інтэграцыю школьных дысцыплін: беларускай мовы, літаратуры, гісторыі, географіі, – а значыць, вучань мае магчымасць павысіць узровень ведаў па гэтых прадметах.

Этап 2. Пастаноўка задач даследчай дзейнасці. На пасяджэннях удзельнікаў НДД былі вызначаны наступныя задачы:

- пазнаёміць вучняў са становішчам старадаўніх сядзіб;
- стварыць умовы для актывізацыі пошукавай дзейнасці гімназістаў;
- накіраваць навучэнцаў на супастаўленне стану захаванасці маёнткаў у мінулым і на сучасным этапе;
- стварыць умовы для рэалізацыі крэатыўнага патэнцыялу навучэнцаў;
- фарміраваць навукова-даследчую культуру гімназістаў;
- спрыяць развіццю ўмення працаваць з літаратурнымі крыніцамі, архіўнымі матэрыяламі і інш.;
- выхоўваць у вучняў беражлівых адносіны да сваёй спадчыны і адказнасць за яе;
- прыцягнуць увагу грамадства да захавання гісторыка-культурных каштоўнасцей Беларусі;
- спрыяць удасканалванню навыкаў работы з камп’ютэрнымі праграмамі для апрацоўкі тэкставай і графічнай інфармацыі;
- паказаць вынікі дзейнасці ў альманаху гімназіі “Лінгва” і ў форме мультымедынай прэзентацыі.

Гімназісты былі аб’яднаны ў групы, адказныя за даследаванне пэўнай сядзібы. Складзены календарны план мерапрыемстваў па рэалізацыі праекта “Старадаўнія сядзібы Гомельшчыны”. Удзельнікі праекта пачалі працаваць пад дэвізам “Дарогу адолее той, хто ідзе”. Ініцыятыўныя старшакласнікі распрацавалі і прапана-

Наталля Фёдарайна Васіленка – выкладчык беларускай мовы і літаратуры першай катэгорыі Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі. Закончыла Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны (1996).

валі “Законы гімназістаў-даследчыкаў”: Закон Дакладнасці, Закон Пошукавай актыўнасці, Закон Творчасці, Закон Сяброўскай рукі.

II. ДАСЛЕДЧЫ ПЕРЫЯД НАВУКОВАЙ ПРАЦЫ

Этап 1. Пошук і апрацоўка матэрыялаў. Ініцыятыўныя групы разам з навуковым кіраўніком наведалі сядзібы ў вёсцы Каранёўка Гомельскага раёна і вёсцы Хальч Веткаўскага раёна, а таксама сядзібу Рудзееўскіх-Бараноўскіх у вёсцы Перадзелка Лоеўскага раёна і палац М. Гатоўскага ў гарадскім пасёлку Чырвоны Бераг Жлобінскага раёна. Зацікаўленыя гісторыяй гэтых сядзіб і лёсам іх уладальнікаў, гімназісты пачалі працаваць з адпаведнай літаратурай.

Першай групе вучняў была прапанавана тэма “Архітэктурныя асаблівасці паляўнічага дома графа Ф. І. Паскевіча ў вёсцы Каранёўка Гомельскага раёна”, мэта якой – выявіць асаблівасці архітэктуры сядзібнага дома ў вёсцы Каранёўка. У час наведвання сядзібы вучні азнаёміліся з архітэктурай будынка, а таксама даведаліся пра тое, што каранёўская сядзіба – паляўнічы домік графа Ф. І. Паскевіча – мела даволі багатае ўнутранае ўбранне, вялікую паркавую зону і “звярынец”, дзе і вялося паляванне.

Вучні другой групы абралі аб’ектам сваёй даследчай работы палац-сядзібу ў вёсцы Хальч Веткаўскага раёна. Мэта іх работы – выявіць сучасны стан сядзібы, вызначыць архітэктурныя асаблівасці будынка. Пасля азнаямлення з літаратурнымі крыніцамі па тэмах стала вядома, што ў вёсцы Хальч, якая з 1437 г. належала шляхецкаму роду Халецкіх, у пачатку XIX ст. была ўзведзена сядзіба і закладзены парк. З 1860 г. маёнткам валодаў памешчык А. І. Войніч-Сенажацкі, які заснаваў тут вінакурню. Вучні высветлілі, што ў час вандровак па Гомельшчыне знакаміты мастак Напалеон Орда зрабіў замалёўкі хальчанскага палаца-сядзібы.

Трэцяя група даследавала палац М. Гатоўскага, што ў гарадскім пасёлку Чырвоны Бераг Жлобінскага раёна. У час наведвання вучні на свае вочы ўбачылі, што палац, пабудаваны ў 1893 г., спалучае ў са-

бе рысы неаготыкі і неарэнесансу; арыгінальнасць пабудове надаюць шатры вежаў, мансарды, эркеры, вострыя шпілі і дахавыя вокны, а таксама своеасаблівая колеравая гама чырвонай цэглы і пабеленых сценаў. Пасля азнаямлення са спецыяльнай літаратурай вучні даведаліся пра апошняга ўладальніка маёнтка Вікенція Козела-Паклеўскага, спадкаемца велізарнай маёмасці на Урале і ў Сібіры, сына прадпрымальніка-мільянера, мецэната і грамадскага дзеяча Альфонса Козела-Паклеўскага.

Чацвёртай групе была прапанавана тэма “Гісторыя і сучаснасць сядзібы Рудзееўскіх-Бараноўскіх у вёсцы Перадзелка Лоеўскага раёна”. Вучні азнаёміліся з пабудаваным у першай палове XIX ст. двухпавярховым будынкам, цэнтральная частка якога злучана з флігелямі закрытымі галерэямі, а цэнтральны ўваход адзначаны дарычным порцікам з трохвугольным франтонам і балконам. Гімназісты пабачылі фотаздымкі нашчадкаў графіні Кацярыны Васільеўны Бараноўскай, якія жывуць за мяжой. Даследаванне гісторыі роду Бараноўскіх працягваецца.

Этап 2. Абмеркаванне вынікаў даследавання. Пры абмеркаванні кожны ўдзельнік НДД разказвае пра свае поспехі і дасягненні ў працы над праектам, дзеліцца ўражаннямі, а таксама адзначае цяжкасці, з якімі давялося сутыкнуцца.

Працуючы над праектам “Старадаўнія сядзібы Гомельшчыны”, старшакласнікі прыйшлі да высновы, што сучасны стан сядзіб патрабуе рэстаўрацыі і аховы з боку як грамадства, так і дзяржавы. Вучні адзначылі, што маёнткі страцілі сваю веліч і раскошу: колішнія сядзібы беларускіх магнатаў прыйшлі ў заняпад і сталі сапраўднымі “раскіданымі гнёздамі”. Навучэнцы пачалі ўсведамляць, што беларусы ў хуткім часе могуць страціць і гэтыя каштоўнасці, а значыць, неабходна прыцягнуць увагу грамадства да праблем захавання архітэктурнай спадчыны Беларусі.

Этап 3. Афармленне вынікаў работы. Вынікі даследавання творчы калектыв афармляе ў выглядзе даклада з мультымедычным суправаджэннем. Гімназісты самастойна рыхтуюць тэзісы і разгорнуты даклад. Задачы навуковага кіраўніка – суправаджаць напісанне яго тэксту, уносіць неабходныя змены і зрабіць рознакаковы аналіз выкананай працы.

III. ЗАКЛЮЧНЫ ПЕРЫЯД

Этап 1. Прэзентацыя даследчай работы. Поспех выступлення на канферэнцыі залежыць не толькі ад навізны абранай тэмы, глыбіні яе даследавання, але і ад таго, у якой форме прадстаўлена работа перад аўдыторыяй. Вельмі многае залежыць ад кіраўніка, які павінен правесці з вучнямі своеасаблівы трэнінг: рэпетыцыйнае выступленне ініцыятыўнай групы перад невялікай аўдыторыяй,

публікацыя работы ў школьным часопісе, праграмаванне аўтараў работы на поспех. На наш погляд, карыснай была б рэкламная кампанія, праведзеная па-за межамі навучальнай установы.

Этап 2. Дыягностыка асноўных аспектаў навукова-даследчай дзейнасці старшакласнікаў. Дыягностыку вынікаў НДД праводзіць псіхолаг установы адукацыі. Для ілюстрацыі ролі школьнага псіхолага прывядзём вытрымкі з дыягнастычнага даследавання, праведзенага ў Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі.

На пытанне *“У чым спраўдзіліся вашы спадзяванні на ўдзел у НДД, а ў чым – не?”* 92% апытаных адказалі, што спадзяванні спраўдзіліся цалкам у наступных кірунках: пашырэнне кругагляду – 38%, адчуванне зацікаўленасці дзейнасцю – 38%, развіццё ўласных здольнасцей – 16%.

На пытанне *“Як мянялася ваша зацікаўленасць да навуковай працы ў працэсе яе выканання?”* 75% апытаных заўважылі яе значнае павелічэнне. 30% апытаных лічаць вынікам свайго ўдзелу ў НДД набытыя веды, 24% – канкрэтны прадукт даследчай дзейнасці, 24% – сфарміраваныя навыкі работы з інфармацыяй (літаратурнымі крыніцамі,

архіўнымі дакументамі, інтэрнэтам), 4% вучняў жадаюць быць узнагароджанымі па выніках удзелу ў навуковай канферэнцыі. 86% апытаных задаволены сваім удзелам у НДД. 86% апытаных павысілі свае адзнакі па прадметах.

Такім чынам, назіраецца станоўчая дынаміка развіцця асобы: вучні самаўдасканалюцца, самавыхоўваюцца і адкрываюць у сабе новыя якасці. Акрамя таго, даследчая работа спараджае разам з інтэлектуальным спаборніцтвам і адносіны супрацоўніцтва паміж школьнікамі, стварае адчуванне еднасці, атмасферу ўзаемадапамогі. Сённяшні старшакласнік – гэта заўтрашні студэнт. Таму навыкі самастойна здабываць, апрацоўваць, сістэматызаваць інфармацыю, набытыя вучнямі ў школе, саслужаць добрую службу тым, хто захоча прафесійна займацца навукай. Абраная ў школе тэма можа стаць тэмай далейшых даследаванняў.

Стварэнне ўмоў для навукова-даследчай дзейнасці навучэнцаў дазваляе рэалізаваць іх інтэлектуальны і творчы патэнцыял, забяспечыць канкурэнтаздольнасць выпускнікоў пры паступленні ў ВНУ, рэалізаваць іх жыццёвыя мэты.

Віншuem пераможцаў!

АДДАНЫЯ РОДНАМУ СЛОВУ

ПАДВЯДЗЕННЕ ВЫНІКАЎ РЕДАКЦЫЙНЫХ КОНКУРСАЎ

Рэдакцыя часопіса “Роднае слова” падвядзе вынікі конкурсаў творчых і навукова-даследчых вучнёўскіх прац. Конкурс быў аб’яўлены ў мінулым годзе, і за гэты час у рэдакцыю прыйшло каля 150 работ з розных рэгіёнаў Беларусі.

З прыемнасцю адзначым, што ўдзельнікі конкурсу творчых прац праявілі сябе ў розных жанрах: паэзія, проза, публіцыстыка. На разгляд журы былі прадстаўлены як аўтарскія, так і калектыўныя зборнікі, у якіх вершы вучняў суседнічалі з настаўніцкімі творами.

Усе атрыманыя навукова-даследчыя працы былі размеркаваны па наступных тэмах: “Архітэктурныя помнікі Беларусі”, “Духоўная спадчына”, “Славутыя імёны Беларусі”, “Творчасць пісьменніка-земляка”, “Творчасць сучаснага пісьменніка”, “Традыцыйная культура Беларусі”, “Лінгвістычнае даследаванне”, “Відэапраект”. Кожная работа мела сваю адметнасць, непаўторнасць, а таму праца журы, якое ўзначальвалі галоўны рэдактар часопіса “Роднае слова”, член Саюза пісьменнікаў Беларусі Зоя Падліпская (конкурс творчых прац) і кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры замежнай літаратуры, рэдактар аддзела – член рэдакцыйнай калегіі часо-

піса Мікалай Трус (конкурс навукова-даследчых прац), кіпела на працягу некалькіх тыдняў.

Самы ўрачысты момант наступіў 25 верасня, калі супрацоўнікі рэдакцыі разам з Саюзам пісьменнікаў Беларусі віталі пераможцаў ва ўтульнай зале Дома літаратараў у Мінску. Цёплая атмасфера панавала на працягу ўсёй цырымоніі ўзнагароджання. Вучні з настаўнікамі не толькі атрымалі дыпломы і граматы разам з невялікімі падарункамі ад “Роднага слова”, але і сустрэліся з супрацоўнікамі рэдакцыі часопіса і членамі Саюза пісьменнікаў Беларусі – Георгіем Марчуком, Віктарам Праўдзіным, Міхаілам Пазняковым, Міхаілам Башлаковым.

Шчыры дзякуй вам, шаноўныя настаўнікі, што адгукнуліся на нашу прапанову і разам са сваімі вучнямі паспрыялі таму, каб першы конкурс “Роднага слова” адбыўся. Спадзяёмся, што вы атрымалі задавальненне не толькі ад удзелу ў ім, але і ад сустрэчы з калегамі з розных рэгіёнаў нашай краіны, наладзілі новыя знаёмствы. А мы, роднасловаўцы, былі рады пабачыцца са сваімі адданымі чытачамі, падпісчыкамі, – людзьмі, дзеля якіх і працуем.

У конкурсе літаратурнай вучнёўскай творчасці дыпламамі I ступені былі ўзнагароджаны **калектыў аўтараў** зборнікаў “Песні вайны”, “Яшчэ раз аб вайне”, “Жыву ў Беларусі і тым ганаруся”, “Скрозь абшары прасцерла свой цень ракавая АЭС” – навучэнцы УА “Мінскае дзяржаўнае ПТВ № 148 будаўнікоў” (кіраўнік – **Смаляк Таццяна Міхайлаўна**); **Роўба Юрый** – навучэнец УА “Мінскае дзяржаўнае ПТВ № 148 будаўнікоў” за зборнік вершаў “Не Авідзій я, не Дантэ...” (кіраўнік – **Смаляк Таццяна Міхайлаўна**); **калектыў аўтараў** зборніка “Здольныя размаўляць усмешкай” – выпускнікі УА “Славянская гімназія г. Бабруйска” (кіраўнік – **Доўгаль Дзмітрый Аляксандравіч**); **калектыў аўтараў** зборніка “Каласкі” – вучні ДУА “Лошніцкая раённая гімназія” Барысаўскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Сякацкая Алена Станіславаўна**); **Мацюк Бажэна** – выпускніца ДУА “Вілейская гімназія № 2” Мінскай вобласці за зборнікі вершаў “Былінка на ветравеі”, “Открыть весну” (кіраўнік – **Кажура Віктар Віктаравіч**); **Жаваранкава Уладзіслава** за ілюстраваны зборнік вершаў “Мир в ладошках” – вучаніца УА “Фарынаўская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа” Полацкага раёна Віцебскай вобласці (кіраўнік – **Багданава Іна Васільеўна**); **калектыў аўтараў** “Зборніка твораў да 60-годдзя Яўгеніі Янішчыц” – вучні агульнаадукацыйных устаноў Маскоўскага раёна г. Брэста; **калектыў аўтараў** зборніка “Адлюстраванні”, прысвечанага творчасці Максіма Багдановіча, – вучні агульнаадукацыйных устаноў Маскоўскага раёна г. Брэста (кіраўнікі – **Дрык Ніна Сцяпанаўна**, **Мазько Валянціна Іванаўна**, **Міхалюк Наталля Юр’еўна**, **Піскун Алена Барысаўна**).

Дыпламы II ступені атрымалі **калектыў аўтараў** зборніка вершаваных і прэзаічных твораў “Голасам душы і сэрца” – вучні УА “Агульнаадукацыйная школа № 184 г. Мінска” (кіраўнік – **Вадзяная Юлія Паўлаўна**); **калектыў літаратурнага гуртка “Жывое слова”** – аўтары зборніка “Роднай старонцы” Нёманскай школы Уздзенскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Собаль Любоў Анатольеўна**); **Андрыеўскі Дзмітрый** – выпускнік ДУА “Вілейская гімназія № 2”, аўтар зборніка “Слоўца да слоўца” (кіраўнік – **Кажура Віктар Віктаравіч**); **калектыў літаратурнай гасцёўні “На Парнасе”** ДУА “Вілейская гімназія № 2” – аўтары зборніка “На крылах надзеі” (кіраўнік – **Кажура Віктар Віктаравіч**); **калектыў аўтараў** зборніка “Берасцейцы” – вучні агульнаадукацыйных устаноў Маскоўскага раёна г. Брэста (кіраўнікі – **Дрык Ніна Сцяпанаўна**, **Мазько Валянціна Іванаўна**, **Міхалюк Наталля Юр’еўна**, **Піскун Але-**

на Барысаўна); **калектыў аўтараў** альманаха “Дрэва жыцця” – вучні СШ № 31 Маскоўскага раёна г. Брэста (кіраўнікі – **Саланенка Вікторыя Віктараўна**, **Хільковіч Алена Іванаўна**).

Дыпламамі III ступені былі ўзнагароджаны **калектыў аўтараў** зборнікаў “Кропелькі” і “Зорачкі” – вучні УА “Сярэдняя школа № 166 г. Мінска” (кіраўнік – **Кошаль Святлана Анатольеўна**); **калектыў аўтараў** зборніка “Латыгальскай паэзіі сузор’е” – вучні ДУА “Латыгальская агульнаадукацыйная сярэдняя школа” Вілейскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Гапановіч Станіслава Іосіфаўна**); **калектыў аўтараў** зборніка “Красаванне” – вучні УА “Аршанская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 8”; **калектыў аўтараў** зборніка “Прыдняпроўская рунь”, прысвечанага творчасці Уладзіміра Караткевіча, – вучні УА “Аршанская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 8” (кіраўнік – **Камароўскі Мікалай Іванавіч**); **калектыў аўтараў** літаратурнага альманаха “Пожні” Пліскай сярэдняй школы імя У. А. Мікуліча Смалявіцкага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Чакур Яўгенія Паўлаўна**); **калектыў аўтараў** альманаха “Подых вечнага” – вучні ДУА “Сярэдняя школа № 5 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Цітова Марыя Станіславаўна**); **калектыў аўтараў** зборніка “Пачуццё Радзімы” – вучні УА “Вялічкавіцкая дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа” Салігорскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Аляхновіч Галіна Уладзіміраўна**); **калектыў аўтараў** зборніка “Не памруць тысячагоддзі” – вучні УА “Вейнаўская дзяржаўная агульнаадукацыйная базавая школа” Салігорскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Ганнуціна Наталля Адамаўна**); **калектыў аўтараў** фотаальбома “Мой вечны шлях, мая Айчына” – вучні СШ № 10 Маскоўскага раёна г. Брэста (кіраўнік – **Міхалюк Наталля Юр’еўна**); **Занкевіч Іна** – выпускніца ДУА “Вілейская гімназія № 2”, аўтар зборніка “Заколдованная” (кіраўнік – **Кажура Віктар Віктаравіч**).

У конкурсе навукова-даследчых прац вучняў дыпламамі ў намінацыі “Відэапраект” былі адзначаны вучаніцы ДУА “Гімназія г. Пружаны” **Кніга Настасся**, **Лапука Ганна**, **Кавалевіч Вераніка**, **Галаш Крысціна**, **Антанюк Дар’я**, **Шуляк Настасся**, **Бондар Аляксандра**, **Гаманчук Дар’я** (кіраўнік – **Кніга Галіна Паўлаўна**).

У намінацыі “Архітэктурныя помнікі Беларусі” дыпламамі I ступені былі ўзнагароджаны **Чупрык Вікторыя**, **Сіняк Ніна** – вучаніцы УА “Жодзінская дзяржаўная агульнаадукацыйная

сярэдняя школа № 4” (кіраўнік – **Згрундо Ірына Генадзьеўна**); дыпламамі II ступені – **Цвярдова Марына, Гусева Анжаліка** – вучаніцы УА “Сярэдняя агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 1” г. Слаўгарада (кіраўнікі – **Аўчыннікава Алена Паўлаўна, Чухарава Кацярына Пятроўна**); дыпламы III ступені атрымалі **Баранавы Юлія, Васіленка Андрэй, Дземідзенка Наталля, Мончанка Марыя, Няверава Анастасія, Пакульневіч Анастасія, Паўлава Наталля** – вучні УА “Гомельская дзяржаўная лінгвістычная гімназія” (кіраўнік – **Васіленка Наталля Фёдарэўна**); **Аскерка Сяргей** – выпускнік ДУА “Гімназія г. Пружаны” (кіраўнікі – **Аскерка Алена Міхайлаўна, Пракаповіч Наталля Сяргееўна**); **Шанель Дар’я** – вучаніца УА “Агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 5 г. Навагрудка” (кіраўнік – **Смяляк Аксана Анатольеўна**).

У намінацыі “Духовная спадчына” дыпламамі I ступені ўзнагароджаны **Бушук Дзмітрый** – вучань ДУА “Гімназія г. Пружаны” (кіраўнік – **Кніга Галіна Паўлаўна**); дыпламамі II ступені – **Мінкевіч Антон** – вучань ДУА “Сярэдняя агульнаадукацыйная школа № 3 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Мінкевіч Галіна Антонаўна**).

У намінацыі “Лінгвістычныя даследаванні” дыпламамі I ступені ўзнагароджаны **Куліковіч Крысціна, Семак Ірына** – вучаніцы ДУА “Сярэдняя агульнаадукацыйная школа № 6 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Мінкевіч Таццяна Аляксандраўна**); дыпламамі II ступені – **Несцяровіч Таццяна** – вучаніца ДУА “Гімназія г. Рагачова” (кіраўнік – **Жгірова Інэса Уладзіміраўна**); **Цыбоўская Бажэна, Чырыца Інэса** – выпускніцы УА “Гімназія № 4 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Радзіён Людміла Уладзіславаўна**); **Радзько Ірына, Талькоўская Яўгенія** – вучаніцы ДУА “Сярэдняя агульнаадукацыйная школа № 6 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Дарашкевіч Іна Віктараўна**).

У намінацыі “Традыцыйная культура Беларусі” дыпламы I ступені атрымалі **Гвоздзевы Ганна** – вучаніца УА “Сярэдняя агульнаадукацыйная школа № 1 г. Слаўгарада” (кіраўнік – **Слаўнікава Алена Аляксандраўна**); **Кількоўская Святлана, Коўшык Алена** – вучаніцы ДУА “Гімназія г. Белаазёрска” (кіраўнік – **Скарына Галіна Васільеўна**); дыпламы III ступені – **Высоцкая Дар’я** – вучаніца ДУА “Сярэдняя агульнаадукацыйная школа № 5 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Трайковіч Валянціна Канстанцінаўна**); **Агаджанян Раксана** – вучаніца УА “Палінавіцкі ВПК” Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці (кіраўнік – **Андрэйчыкава Ала Іванаўна**); **Юргель Рагнеда** – вучаніца УА “Дзяржаў-

ная агульнаадукацыйная школа № 1 г. Глыбокае” (кіраўнік – **Літвін Марыя Яфімаўна**).

У намінацыі “Творчасць сучаснага пісьменніка” дыпламамі I ступені адзначаны **Лось Любоў** – вучаніца УА “Дзяржаўная агульнаадукацыйная школа № 1 г. Глыбокае” (кіраўнік – **Літвін Марыя Яфімаўна**); **Кулеш Дар’я** – выпускніца УА “Полацкая дзяржаўная гімназія № 1 імя Францыска Скарыны” (кіраўнік – **Казлова Алена Уладзіміраўна**); дыпламамі II ступені – **Вайценка Юлія, Шышкіна Кацярына** – вучаніцы УА “Жодзінская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 4” (кіраўнік – **Згрундо Ірына Генадзьеўна**).

У намінацыі “Славутыя імёны Беларусі” дыпламы II ступені атрымалі **Камінская Анастасія** – вучаніца УА “Аршанская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 2” (кіраўнік – **Балабава Галіна Міхайлаўна**); **Заяц Анастасія, Балаш Ілля, Мільяновіч Андрэй, Мыслівец Раман** – вучні УА “Дзісенская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа” (кіраўнік – **Кавалёўская Валянціна Фёдарэўна**); дыпламы III ступені – **Хлябовіч Крысціна** – выпускніца УА “Гімназія № 4 г. Смаргоні” (кіраўнік – **Буйноўская Таццяна Андрэеўна**); **Кардымон Кацярына** – выпускніца УА “Багушэвіцкі навучальна-педагагічны комплекс дзіцячы сад – сярэдняя школа” Бярэзінскага раёна Мінскай вобласці (кіраўнік – **Луста Таццяна Уладзіміраўна**); **Каваленка Яна** – выпускніца УА “Полацкая дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа № 6” (кіраўнік – **Баўстуноўская Валянціна Мікалаеўна**); **Смоўж Вікторыя** – вучаніца УА “Засульская дзяржаўная агульнаадукацыйная сярэдняя школа” Стаўбцоўскага раёна (кіраўнік – **Логвін Галіна Барысаўна**); **Сільчанка Кацярына, Шчадзінская Анастасія** – вучаніцы УА “Аршанская дзяржаўная гімназія № 1” (кіраўнік – **Маторава Рыта Абрамаўна**); **Касіловіч Юлія** – вучаніца УА “Свіслацкая сярэдняя школа” Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці (кіраўнік – **Сакава Ніна Леанідаўна**).

У намінацыі “Творчасць пісьменнікаў-землякоў” дыпламамі II ступені былі ўзнагароджаны **Назараў Іван** – вучань УА “Гімназія № 71 г. Гомеля” (кіраўнік – **Марчанка Наталля Мікалаеўна**); **Петрусевіч Аксана, Соніч Галіна** – выпускніцы УА “Латыгальская агульнаадукацыйная сярэдняя школа” Вілейскага раёна (кіраўнік – **Гапановіч Станіслава Іосіфаўна**); **Цітарава Кацярына** – выпускніца УА “Пліская сярэдняя агульнаадукацыйная школа імя У. А. Мікуліча” (кіраўнік – **Чакур Яўгенія Паўлаўна**).

Да новых сустрэч, дарагія калегі!

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Вяртанне да вытокаў

Антон ГУРСКИ

ЭСТЭТЫКА КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВАЙ ПАЭЗІІ

ВОСЕНЬСКІЯ ПЕСНІ

У восеньскай паэзіі беларусаў (пераважна жаночай песеннай лірыцы) шлюбная тэматыка дасягае апагея, паколькі ўвосень актыўна святкаваліся вяселлі. Галоўная гераіня ў песнях восені – дзяўчына ці маладая замужніца. Працалюбства, спрытнасць і ўмельства ў рабоце, ветлівасць, любоў да мужа, вернасць і адданасць яму – вось яе галоўныя рысы. Мудры народны песнятворца раіць маладой жанчыне выходзіць у сабе станоўчыя якасці: здольнасць лічыцца з правіламі паводзін, якія існуюць у сям’і мужа, ўменне дараваць, добразычлівасць да людзей, пачуццё ўласнай годнасці.

Восеньская паэзія стваралася пад уплывам галоўных рэалій сялянскага побыту ў гэты перыяд года: па-першае, сезоннай працы – завяршэння ўборкі ўраджаю, выбірання і апрацоўкі льну – у асноўным жаночых заняткаў; па-другое, набліжэння восеньскіх вяселляў – лёсавызначальнай падзеі для дзяўчат і хлопцаў; па-трэцяе, выправы рэкрутаў, а пазней – будучых салдат у войска. Усе гэтыя падзеі, а таксама звязаныя з імі роздумы, радасныя і журботныя пачуцці ўвабрала ў сябе, па-мастацку перапрацавала і надзвычай эстэтычна і эмацыянальна данесла да слухача восеньская паэзія. Яна, вызваленая ад вымушаных рытуальных канонаў, шырока раскрыла душу чалавека:

*Ехаў я каля садзіку зялёнага,
Відзеў я ды яблычка садавое,
Хацеў я ды яблычка сашчыпнуць,
Дажджусь тэя пары спасавак,
Тады яблычка сашчыпну,
садовае сашчыпну.*

*Ехаў я каля церама высокага,
Відзеў я Арыначку маладую,
Хацеў я Арыначку заручыць,
Дажджусь тэя пары восені,
Тады Арыначку заручу,
маладую заручу (с. 163)*.*

* Тут і далей тэксты песень цытуюцца паводле выдання “Восеньскія і талочныя песні” (склад. А. С. Ліс. – Мінск, 1981) з пазначэннем нумара старонкі ў дужках.

Восень (пара вяселляў) абяцала шчасце закаханаму. Песня прасякнута і любасцю, і высякародным усведамленнем правільных паводзін у сялянскім грамадстве з яго няпісаным нораўным кодэксам і звычайнымі маральнымі ўстанаўленнямі. Такім чынам, беларуская ментальнасць давала прастору маральна-этычным запатрабаванням эстэтыкі, што панавала ў грамадскай свядомасці сялян.

У такім жа ключы гучыць пранікнёны дыялог аўтара-выканаўцы з лірычнай гераіняй:

*– Спасаўка, пералётная пташка,
Дзе будзеш зімаваці?
– Летавала ў пшаніцы,
Зімавала ў крыніцы,
У сцюдзёнай вадзіцы.
– Маладая дзевачка,
Дзе расла, кахалася,
Дзе й будзеш векаваці?
– Расла ж я ў татачкі,
Векаваць я й там буду,
Дзе мне Госпад Бог судзе:
Ці ў свёкра, ці ў свякроўкі,
Ці ў дзевера, ці ў залойкі... (с. 197).*

Кампазіцыя твора пабудавана на вобразна-псіхалагічным паралелізме з глыбокім семантычным напаяненнем, высокамастацкімі, экспліцытна выказанымі параўнаннямі жыцця дзяўчыны ў бацькі ці свёкра з існаваннем пералётнай пташкі ў пшаніцы ці зімовай сцюдзёнай вадзіцы.

Песні, якія спявалі жанчыны ў час жніва пшаніцы, аўса, ячменю (ярынныя песні) і пры вырыванні льну (ільняныя песні), адлюстроў-

Цыкл публікацый вядомага даследчыка фальклору **Антон Гурскага**, прысвечаных эстэтыцы беларускай народнай песні, распачаты ў студзенскім нумары. Ужо надрукаваны артыкулы “Эстэтыка песеннага фальклору: яе сутнасць і мэтанакіраванасць” (2009, № 1), “Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі: Юр’е, Тройца, Куст, провады русалкі” (2009, № 5), “Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі Купалля” (2009, № 6), “Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі беларусаў: Жніво” (2009, № 8).

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

ваюць урачыстае і задуменна-сумнае хараство
восеньскай прыроды: адлёт птушак, ападанне
лісця, замярзанне вады ў рацэ і інш.

*Журавы лятуць,
Палудзень нясуць (с. 67).*

*А на гарэ дзеўка пшонку жне.
– Сцеражыся, дзеўка, тучка йдзе.
– А я гэтай тучкі не баюся:
Гэта тучка – свякроў мая,
А дробны дожджык – дзевяр мой,
А буйны вецер – свёкар мой (с. 67).*

Дзяўчына, баючыся замужжа, якое вось-вось
яе напаткае, непагоду ўвосень атаясамлівае з ня-
годамі будучага жыцця ў чужой сям’і мужа.

У першых двух радках песні і ў апошнім трох-
радкоўі бачым метафары. Параўнанні пабудаваны
на тонкіх псіхалагічных асацыяцыях мастака-пес-
нятворцы з развітым эстэтычным пачуццём:

*– Пушчу сярпок млада на даліне,
Нежаты мой авёс,
Не на праўдзе, не на шчырасці,
Мой мілы друг, жывёш (с. 271).*

Вобразна-псіхалагічны паралелізм семантыч-
на будуюцца на маральна-нораўных поглядах
дзяўчыны на каханне. Як бачым, пачуцці лірыч-
най гераіні выкліканы імкненнем да шчырых,
даверлівых адносін з мілым; але на яе сардэчныя
парывы, відаць, няма адпаведнага адказу з боку
хлопца (ці мужа).

Ярынныя ці лянныя песні ў выкананні дзяў-
чыны часцей за ўсё звернуты да галоўнай тэ-
мы перадвясельнай восеньскай пары – шлюбу
і жыцця ў доме свёкра (менавіта ў час ад Па-
кроваў і да Піліпаўкі інтэнсіўна спраўляліся вя-
селлі):

*Ой, гаварыла кананелечка,
Стоячы ў гародзе:
– Каб не тыя ціхія ветры,
Стаяла б, зімвала б.
Як сталі веяць, сталі павяваць,
Мусілі абламаці.
Ай, гаварыла маладая дзевачка:
– Каб не тыя добрыя людзі,
Жыла б я ў мамачкі,
Як сталі хадзіць, мамачку прасіць,
Мусілі з сабой узяті (с. 309).*

Лён ва ўмовах натуральнай гаспадаркі на Бе-
ларусі ў мінулым быў вельмі важнай сельскагас-
падарчай тэхнічнай культурай і з’яўляўся галоў-
ным клопатам, прадметам пільнай увагі і нават
гонару жанчыны.

*На гары лён,
Белы кужаль,
Не з кім стаці
Лянок браці.*

*З свёкрам стаці
Лянок браці, –
Ой, не бранне,
Гараванне.
З свякровай стаці
Лянок браці, –
Ой, не бранне,
Гараванне.
З залоўкай стаці
Лянок браці, –
Ой, не бранне,
Гараванне.
З мілым стаці
Лянок браці, –
Ой, да бранне,
Мілаванне (с. 308).*

Песня складаецца з трох аднародных сінтак-
січных структур, дзе распрацоўваецца мастац-
кі прыём “лесвіца пачуццяў”, – мілы лепшы за
свёкра, свякроў і залоўку.

Пашыраны матыў восеньскай песні – сустрэ-
ча дзяўчыны з казаком (хлопцам). Абачлівая,
разважлівая гераіня заўсёды паводзіць сябе ра-
зумна:

*Як пайду я пад гай зеляненькі,
Спаткаў мяне казак маладзенькі.
Стаў у мяне дарожкі пытаці,
Я ж сумела яму адказаці:
– Не на гэта мяне маці радзіла,
Штоб я казака па дарожцы вадзіла,
А на тое мяне маці радзіла,
Штоб я маці ручкі падмяніла (с. 338).*

Маральна-нораўны пасыл песнятворцаў:
дзяўчына, што добра сябе паводзіць, спраўля-
ецца з сялянскай працай, мае добрыя перспек-
тывы на ўдалае замужжа, на сямейнае шчасце.
І хоць імпліцытна, але гучыць у песні эстэтыч-
ны ідэал унутрысямейных дачыненняў.

Па даўнім сялянскім звычаі і па эканамічнай
неабходнасці дачку аддавалі замуж на гаспадар-
ку мужа, часта – далёка ад бацькоўскага дому.
Таму замужжа, разрыў роднасных сувязей ча-
сам вельмі балюча перажываліся дзяўчынай і
яе маці:

*Ліпушка зялёная ўсю ноч шумела,
Люлюшкі-лялёшанькі, усю ночку шумела,
Усю ночаньку шумела, з лісцікам гаварыла:
– Лісточак зялёны, будзець нам разлука!
Мар’юшка маладая ўсю ночку не спала,
Усю ночку не спала, з маткай гаварыла:
– Матушка радзімая, будзець нам разлука!
Разлучаць нас з табой княззя да баяры,
Княззя да баяры, малады Іванька (с. 145).*

Толькі вельмі ўдумлівы і таленавіты паэт-
песнятворца мог правесці такую трапную па-
ралель паміж жыццём прыроды і чалавека.

Фальклорная лірыка выконвае філасофскую функцыю эстэтыкі: сцвярджае як найвышэйшую каштоўнасць жыцця любоў да чалавека, захапляецца яго знешняй і ўнутранай прыгажосцю, высакароднымі памкненнямі і ўчынкамі, апявае іх, часта ідэалізуе ўсімі магчымымі паэтычнымі сродкамі.

Для мастацкай свядомасці сялянства эстэтыка сельскагаспадарчай працы заўсёды мела выключную эмацыянальную вартасць. Тэма ўраджаю, плённай працы на ніве лейтматывам праходзіць праз песенную творчасць беларусаў. Прыгожыя, узнёслыя паэтычныя малюнкi працы на зямлі часта носяць віртуальны характар і з'яўляюцца мастацкай данінай эстэтычнаму ідэалу ў фальклоры.

У некаторых восеньскіх песнях надзвычай цёпла і пяшчотна гаворыцца пра выключныя заслугі маці:

*А мамулька ў сына запытала:
– Хто ж табе, мой сынку, наймілейшы?
Ці цёшча, ці мамка, ці жонка?
– Мне цёшча міла для прывету,
Мне жонка міла для савету,
Ты ж, мая мамулька, мілей свету:
Ты ж мяне насіла – галасіла,
Ты ж мяне раджала – умірала,
А сорак ночак не ўсыпала,
Пакуль мяне, маладога, узгадвала (с. 239).*

Як бачым, у песні паэтызуецца мацярынства: любоў і ахвярнасць маці, што на ўзгадаванне дзіцяці аддае і працу, і пакуты, і сэрца.

Даволі нестандартны матыў у перадвясельных песнях: дзяўчына з ахвотаю пакідае родную сям'ю, спадзяецца, што ў замужжы жыццё яе палепшае:

*– Мне ў мамкі добра,
У свякроўкі лепей будзе;
У мамкі хлеб палыном пахне,
А ў свякроўкі – чарнушкаю,
А ў мамкі бяру выдаванае,
А ў мілога сама вазьму,
У мамкі ключы пад паясочкам,
А ў міленькага – на прабоі (с. 150 – 151).*

Дзяўчына, відаць, любіць жаніха, і жыццё ў сям'і мужа ўяўляецца ёй ідэальным. Нельга выключыць і рэальны жыццёвы выпадак, калі маладая з беднай сям'і ідзе замуж у багатую. Вядома, такая дзяўчына павінна быць прыгожай, разумнай, умелай, працавітай, карыстацца пашанай аднавяскоўцаў. Пры такіх умовах лёс можа падараваць ёй, беднай, добрае замужжа.

У лірыцы восеньскага перыяду шчыра выказана шмат скурхі і смутку жанчыны-замужніцы: скаргі на нядобразычлівасць родных мужа, на сямейны прыгнёт і бяспраўе нявесткі. Але яшчэ больш цяжкія, горкія думкі і пачуцці адольваюць

маладую жанчыну, калі абраннік (а можа, абраннік яе бацькоў) холадна і жорстка ставіцца да яе. Калі муж – гультай, п'яніца, б'е жонку, мінорны настрой многіх лірычных песень восені непазбежны.

Аднак не будзем заканчваць разгляд песень восеньскага цыкла на сумнай ночце. За шчасце трэба змагацца, вядома, высакароднымі сродкамі. Так, лірычная гераіня песні “Як упала шэра вутачка ў дзядоўе” не збіраецца згінацца перад цяжкасцямі жыцця ў замужжы:

*Як упала шэра вутачка ў дзядоўе,
Сталі на ёй усе пташкі шчабятаяць.
– Не шчабятчыце, мае пташачкі, вы па мне!
Як для мяне дзядоўіка пасохнець,
Як каля мяне траўку-мураўку пакосяць,
Тагды я к вам, мае пташачкі, прыляту!
Як упала маладая Аленка ў дзевер'е,
Сталі на ёй усе дзевачкі бедаваці.
– Не бядуйце, мае дзевачкі, вы па мне!
Як я сваіх усіх дзевяркоў пажаню,
Як я сваіх залавак замуж пааддаю,
Тагды я к вам, мае дзевачкі, прыеду (с. 207).*

Відаць, дзяўчына ідзе ў вялікую сям'ю як старэйшая нявестка. Разам з мужам і яго бацькамі ёй давядзецца карміць і ўладкоўваць усіх дзяцей свёкра, але яна не губляе аптымізму, і слухачы вераць, што ўсе яе добрыя надзеі здзейсняцца.

Калі ахапіць уважлівым позіркам усю лірыку восені, то стане відавочным, што яе галоўная гераіня – дзяўчына ці маладая замужніца. Але праблемы маладзіцы часова адступаюць на другі план перад галоўнай падзеяй восені – заключэннем шлюбу. Гэтая тэма гучыць у каляндарна-абрадавай паэзіі і вясны, і лета, але там яна паўстае як будучая перспектыва для дзяўчыны. У восеньскай жа паэзіі тэма шлюбу становіцца надзённай і неадкладнай. Сустрэча сватоў, выбар жаніха і прыняцце канчатковага рашэння пра замужжа суправаджаліся адказнымі і часта цяжкімі, пакутлівымі развагамі будучай нявесты. Нярэдка сваты прыязджалі здалёк і сваталі незнаёмага (ці амаль незнаёмага) хлопца. Тады дзяўчыну адольвалі сумненні і страх – які будзе муж? Вядома, яе бацька ці старэйшы брат маглі б дапамагчы: разведаць, распытаць у людзей пра новую радню, але далёка не заўсёды гэта рабілася. І калі сваты хітрылі, расхвальвалі жаніха і яго сям'ю не папраўдзе, то бедная дзяўчына па волі бацькоў (за імі заставалася апошняе слова) праз няўдалае замужжа становілася няшчаснай на ўсё жыццё. Такое сватанне заканчвалася трагедыяй, калі нявеста кахала хлопца са сваёй вёскі, але выйшці замуж за яго не магла праз нейкія сур'ёзныя перашкоды (часцей сацыяльнага характару).

У лірычных восеньскіх песнях шлюбнай тэматыкі часцей за ўсё паўстаюць сумныя рэаліі жыцця. Аднак менавіта яны фарміравалі ў маладой замуж-

ніцы здольнасць лічыцца з абставінамі існавання ў новай сям’і, цяглівацца, уменне дараваць, не губляць добразычлівасці да людзей, а таксама пачуццё ўласнай годнасці і аптымізм. Працалюбства, спрытнасць, ахайнасць, ветлівасць, любоў да мужа, вернасць і адданасць яму – такі жаночы вобраз малюецца ў народнай песеннай лірыцы.

Як і ў іншых песенных цыклах, у восеньскай паэзіі вялікая ўвага нададзена своеасаблівай прыгажосці беларускай восеньскай прыроды, дзе паступова ўзмацняюцца прыкметы сумнага замірання. У восеньскай песні гучыць спачуванне птушкам, лясным звярам у сувязі з хуткім набліжэннем зімовых халадоў, маразоў, снегу і бяскорміцы. Чулае жаночае сэрца выказвае любоў і спагаду да ўсяго жывога.

– Чаго, лосю, чаго, сівенькі,
Так к сялу прылятаеш?
Ці ты, лосю, ці ты, сівенькі,
Цяжкую зіму чуеш?
– Хоць цяжкую, хоць не цяжкую,
Над лецечка не будзе:
Я ўлетку пайду
Лазінку згрызу,

А зімою нічога.
– Чаго, дзевачка маладзенькая,
Ты к сталу прылягаеш?
Ці ты, дзевачка маладзенькая,
Ліхую свякроў чуеш?
– Хоць ліхую, хоць не ліхую,
Над мамачку не будзе:
Я ў мамы жыла,
Як роза цвіла,
А ў свякроўкі не буду (с. 191).

Такім чынам, мы можам з пачуццём гонару сцвярджаць, што вуснамоўная творчасць восеньскага цыкла традыцыйнай народнай духоўнай культуры стварыла на вякі непаўторны, высокамаральны і прыгожы вобраз беларускай жанчыны-сялянкі. У заключэнне трэба адзначыць, што чалавек як унікальная істота жывой прыроды ўвасабляе ў сабе невычарпальную крыніцу эстэтычных каштоўнасцей – інтэлектуальных, творчых, маральна-нораўных і мастацкіх. Гэтыя здольнасці чалавека заўсёды будуць удасканальваць сутнасць і прывабнасць эстэтыкі ў розных галінах яго творчай дзейнасці, у яго асабістым і грамадскім жыцці.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

СНЕЖАНЬ

Заканчэнне. Пачатак на с. 45.

15 снежня – 70 гадоў з дня нараджэння Рыгора Несцерава, мастака

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Чарнышоў, мастака кіно і тэатра

16 снежня – 210 гадоў з дня нараджэння Яна Баршчэўскага (1799 – 1851), беларуска- і польскамоўнага паэта, празаіка

100 гадоў з дня нараджэння Якава Кімберга (1909 – 1993), акцёра, народнага артыста Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Леаніда Анцімонава, графіка, педагога

70 гадоў з дня нараджэння Зьніча (сапр. Алег Бембель), паэта, публіцыста, філосафа

17 снежня – 120 гадоў з дня нараджэння Данілы Васілеўскага (1889 – 1963), краязнаўцы, гісторыка, літаратуразнаўцы

19 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Мікалая Пятрэнікі (1919 – 1997), дзеяча самадзейнага мастацтва, кампазітара, педагога, заслужанага настаўніка Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Рыжыкава, графіка

21 снежня – 110 гадоў з дня нараджэння Мікалая Гусева (1899 – 1965), жывапісца, графіка, педагога

75 гадоў з дня нараджэння Івана Чыгрынава (1934 – 1996), празаіка, драматурга, публіцыста, сцэнарыста, народнага пісьменніка Беларусі

23 снежня – 100 гадоў з дня нараджэння Майсея Берава (1909 – 2003), кінааператара, мастака, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

24 снежня – 225 гадоў з дня нараджэння Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага (сапр. Адам Чарноцкі; 1784 – 1825), славяназнаўцы, аднаго з пачынальнікаў беларускай, польскай, рускай, украінскай археалогіі, старажытнай гісторыі, фалькларыстыкі, этнаграфіі, дыялекталогіі

105 гадоў з дня нараджэння Алеся Дудара (сапр. Дайлідовіч; 1904 – 1937), паэта, крытыка, перакладчыка. Пад псеўданімам Тодар Глыбоцкі выступаў як тэатральны крытык

70 гадоў з дня нараджэння Ніны Голышавай, жывапісца

25 снежня – 175 гадоў з дня нараджэння Нікадзіма Сілівановіча (1834 – 1919), беларускага і рускага жывапісца, педагога

105 гадоў з дня нараджэння Таццяны Сцяшковай (1904 – 1986), мовазнаўцы, заслужанай настаўніцы Беларусі

105 гадоў з дня нараджэння Міхася Чавускага (Майсея Моталевіча; 1904 – 1984), празаіка, драматурга

100 гадоў з дня нараджэння Анатоля Шэлега (1909 – 1988), акцёра, народнага артыста Беларусі

27 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Галіны Макаравай (1919 – 1993), актрысы, народнай артысткі Беларусі, народнай артысткі СССР

60 гадоў з дня нараджэння Людмілы Забалотцай, паэткай

29 снежня – 90 гадоў з дня нараджэння Соф’і Гурыч (1919 – 1999), актрысы, рэжысёра тэатра і радыё, заслужанага работніка культуры Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Віктара Тарасова (1934 – 2006), акцёра, народнага артыста Беларусі, народнага артыста СССР

30 снежня – 105 гадоў з дня нараджэння Зэліка Аксельрода (1904 – 1941), яўрэйскага паэта

31 снежня – 100 гадоў з дня нараджэння Юрыя Бяльзацкага (1909 – 1963), кампазітара, дырыжора, піяніста

85 гадоў таму пачаў выдавацца штомесячны часопіс для дзяцей і падлеткаў “Бярозка”

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Алесь СПІЦЫН

ЦАРКОЎНЫЯ МАНАСКІЯ РУХІ СТАНАЎЛЕННЕ ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКАГА ХРЫСЦІЯНСТВА

Вельмі заўважнай рысай сярэднявечнай царквы з’яўляецца панаванне ў ёй манаскіх духоўных рухаў [1]. Манаства лічылася адзінай формай паўнаўтаснага, дасканаласнага хрысціянства, “анёльскім чынам”. І на тое былі свае прычыны. Спалучэнне рэальнай хрысціянскай місіі з гвалтоўным навязваннем хрышчэння з боку арыстакратыі (князёў і баяраў) прывяло да ўзнікнення вялікай колькасці дваяверцаў – людзей, якія, з аднаго боку, вызнавалі сябе хрысціянамі, з іншага боку – прытрымліваліся язычніцкіх звычаяў [2] і нават пакланяліся паганскім багам. Такое становішча вельмі турбавала шчырых хрысціян, якія жадалі да канца прысвяціць сябе аднаму толькі праўдзіваму Богу. Адзіным шляхам для іх у тых умовах было манаства. Прычым манаства не “прыдворнае”, а радыкальнае, евангельскае.

Сітуацыя ў нечым нагадвала тую, што склалася ў Рымскай імперыі ў IV ст., калі хрысціянства стала афіцыйнай рэлігіяй. Менавіта тады нарадзілася манаская форма жыцця – важны адказ на аслабленне набожнасці ў царкве. Для таго каб лепей зразумець хрысціянскія рухі Сярэднявечча, варта сказаць некалькі слоў пра карані ды ідэйныя падставы манаства ўвогуле. У IV ст. у Рымскай імперыі ганенні на хрысціян прыпыніліся. Хрысціянскай веры спагадаў сам рымскі імператар і яго атачэнне. Такое становішча прывабіла ў царкву вялікую колькасць новых вернікаў. Для іх выбар хрысціянства ўжо не звязваўся з рызыкай для жыцця. Больш за тое, быць хрысціянінам стала модна і нават выгодна. Такім чынам, у царкве апынулася вялікая колькасць нявыпрабаваных людзей. Гэта прывяло да ахалоджвання веры. Адкрыліся новыя шляхі для пранікнення граху за царкоўную агароджу. Манаскі, пустэльніцкі рух стаў свайго кшталту евангельскім адказам.

Яскравым прадстаўніком ранняга манаства быў **Антоній Вялікі** (III ст.). Паводле Богага паклікання ён, дасягнуўшы паўналецця, раздаў бацькоўскую спадчыну жабракам, а сам стаў пустэльнікам, пасяліўшыся ў пустыні на берагах Ніла. Пасля доўгіх гадоў малітваў і барацьбы са страсцямі быў надзелены прароцкім і настаўніц-

кім дарамі. Да яго пачалі збірацца паслядоўнікі. Доўгі час Антоній не пагаджаўся нікога прымаць. Нарэшце, саступіўшы просьбам, дазволіў сяліцца побач і ставіць *манаствыры* (грэч. ‘адзіночнікі’) – падабенствы шатроў, разлічаных на аднаго чалавека. Пустэльнікі жылі адасоблена, сустракаючыся толькі на нядзельнай багаслужбе і дзеля духоўнага настаўлення. Важную ролю адыгрывала не стройнае вучэнне, а жыццёвы прыклад самога Антонія [3]. Цікава, што жыццёапісанне прападобнага Антонія Вялікага, перакладзенае ў Балгарыі, досыць шырока распаўсюдзілася на ўсходнеславянскіх землях ужо ў XI ст. [4]. Такім чынам, ягоны прыклад уплываў на свядомасць беларускіх хрысціян.

Пасля смерці прападобнага Антонія пачалі заўважацца хібы адасобленага жыцця пустэльнікаў. Некаторыя старцы адчулі, што Дух Госпада заклікае да збірання ў супольнасці (па-грэч. *кінавіі*) [3]. Першую кінавію ўладкаваў прападобны **Пахом Вялікі** (IV ст.), які распачаў свой подзвіг з пустэльніцтва. Ён бачыў, што адасоблены лад жыцця непасільны і некарысны для неафітаў*. Таму паступова арганізаваў у Тавенісі кінавію на аснове строгага паслушэнства. Манастыр Пахома быў выхаваўчай установай, куды прымаліся нават не навучаныя веры. Строгімі выпрабаваннямі правяралася чысціня і цвёрдасць намераў. Неафіт паступаў пад кіраўніцтва да аднаго са старэйшых братоў. Інакі жылі ў асобных дамах змяшчальнасцю каля 40 чалавек. Для малітвы ўсе збіраліся разам. Праца задавалася строга вызначаная, яе забаранялася самаўладна памяншаць ці павялічваць. Гэта было агульнае жыццё, агульны подзвіг ва ўзаемных клопатах. У будучыні такі спосаб жыцця стаў больш распаўсюджаным, чым пустэльніцтва [3]. Многія прынцыпы кінавіі сфармуляваў напрыканцы IV ст. Васіль Вялікі. Менавіта ён быў адным з самых чытаных у сярэднявечнай Беларусі. Шэраг яго твораў рупліва перапісваўся і вывучаўся тутэйшымі манахамі і іншымі адукаванымі людзьмі, а “Кнігу пра поніцтва” прымалі нават некаторыя прадстаўнікі радыкальнай Рэфармацыі [5].

Напачатку манаства было свайго роду апазіцыйным, бунтарскім рухам, які выступаў су-

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1. Тамсама апублікаваны артыкул “Золак беларускага хрысціянства” (яго заканчэнне ў № 4) з цыкла публікацый пра гісторыю хрысціянства на Беларусі.

* **Неафіт** – той, хто нядаўна прыняў якое-небудзь веравызнанне. – Заўвага рэд.

праць ахалоджвання жыцця ў царкве. Большасць першых манастыроў не мела кананічна рукапакладзеных прэсвітэраў (манахі прыходзілі для здзяйснення Еўхарыстыі ў агульных храмах). Прадстаўнікі царкоўнай іерархіі насцярожана ставіліся да новай формы набожнасці. Раннія старцы таксама не мелі святарства, хоць і прымалі споведзь вучняў. Тым не менш з цягам часу ў манастыры пачалі рукапакладацца прэсвітэры, а пазней з манахаў сталі абірацца кандыдаты на епіскапства. Паступова манаства набыло першарадны аўтарытэт у царкве, і нават з'явілася правіла, што епіскапам можа быць толькі манах. Само ж манаства пераўтварылася з духоўнага руху ў адну з формаў хрысціянскай царкоўнасці ("анельскі чын"), унутры якой узніклі ўжо новыя духоўныя рухі.

Характэрнай рысай манаства стала абавязковае выкананне трох евангельскіх парадаў – бясшлюбнасці (цноты) (Мц. 19, 12), беднасці (Мц. 19, 23) і паслушэнства. Паслушэнства з'яўлялася падставай навучання. Беларускі аўтар XII ст. свяціцель (г. зн. епіскап) Кірыла Тураўскі пісаў: *"Ты як свечка – вольны ў сабе перад дзвярыма царкоўнымі. А пасля не глядзі, як і што з цябе зробіць. Ты як адзенне – ведаеш сябе да таго часу, як цябе не возьмуць у рукі. А потым не разважай, калі і на анучы цябе парвуць. Май сваю волю толькі да паступлення ў манастыр. Па прыняцці інакага вобраза ўсяго сябе аддай на паслушэнства. Не затойвай у сэрцы нават малага свавольства, каб душою не памерці. Уступіўшы ў манастыр, пастарайся знайсці мужа, які меў бы дух Хрыстоў, быў бы ўпрыгожаны цнотамі, сведчыў за сябе жыццём сваім, больш за ўсё меў бы любоў да Госпада, паслушэнства да ігумена і лагоднасць да братоў, разумеў бы Святое Пісьмо і праз гэта настаўляў бы вандроўных на нябёсы да Бога. Аддай гэткаму мужу самога сябе, знішчыўшы сваю волю"* [3].

На Беларусь манаства патрапіла ў авангардзе хрысціянскай місіі (манахамі былі першыя місіянеры) і ў сфарміраваным выглядзе, з гатовымі богаслужбовымі статутамі і правіламі жыцця [1]. За выключэннем нешматлікай місіі братоў-камальдулаў [6], першыя манастыры трымаліся ўсходнехрысціянскага звычаю. Ва ўмовах дваяверства і размытасці межаў царквы, вялікай колькасці фармальных хрышчэнняў манаства выглядала як форма паўнагартаснага хрысціянства, хрысціянства да канца. Таму манаскі пострыг успрымаўся як своеасаблівае другое хрышчэнне ці дапаўненне да хрышчэння. Для хрысціянскай арыстакратыі было звычайным прымаць манаства перад смерцю [1]. Безумоўна, прыняцце манаства ўспрымалася як акт сакраментальны, хоць схаластычна ў спіс таемстваў не ўваходзіла.

Гісторыю манаскіх духоўных рухаў на ўсходнеславянскіх землях адкрывае кіева-пячэрская супольнасць. Назва звязаная з тым, што першыя яе прадстаўнікі пасяліліся на гары непадалёк ад Кіева, выкарыстоўваючы ў якасці жылга выкапаныя ў зямлі норы – пячоры. Заснавальнікам кіева-пячэрскага руху справядліва лічыцца прападобны **Феадосій Пячэрскі** (1008 – 1074; у старажытных тэкстах яго імя часта ўжываецца ў форме Феадос). Ён быў прадстаўніком першага пакалення ўсходнеславянскай арыстакратыі, якое вырасла за хрысціянскім часам. У юнацтве атрымаў адукацыю ў адной са школ, заснаваных на загад князя Уладзіміра. Паводле сведчання "Кіева-Пячэрскага пацерыка", вера Феадосія была шчырая і вельмі гарачая з самага дзяцінства. Дасягнуўшы паўналецця, ён не абраў шляху продкаў, але пакінуў дом і стаў вучнем вандроўнага пустэльніка Антонія († 1073)*, які жыў недалёка ад Кіева. Антоній быў, хутчэй за ўсё, манахам малдаўскага паходжання, у многім пераймаў традыцыі Афона**. Калі святы Феадосій дасягнуў духоўнай сталасці, Гасподзь паставіў яго на чале супольнасці падзвіжнікаў. Намаганнямі прападобнага яны перанялі статут святога Фёдара Студыта [7]. Гэты статут упарадкаваў жыццё пячэрскіх падзвіжнікаў і далучыў іх да вопыту візантыйскага, а дакладней скажаць, палесцінскага манаства.

Прападобны Феадосій сярод дваяверства Старажытнай Русі паказаў вобраз і прыклад надзвычайнай цэласнасці хрысціянскага жыцця. Гэты выключны чалавек ураджаў сучаснікаў і нашчадкаў ураўнаважанасцю і гарманічным спалучэннем розных якасцей. Строгі аскет у ім ужываўся з прарокам і сузіральнікам, дбайным малітоўцам і пры ўсім гэтым надзвычай дзейсным і таленавітым кіраўніком. Вопытам пячэрскіх падзвіжнікаў натхняліся князі і сяляне, баяры і рамеснікі. Жыццё манахаў, прынцыпова адасобленае ад свету, пры гэтым не заставалася закрытым для свецкіх асоб, для царквы ў цэлым [3].

Пячэрскія падзвіжнікі бачылі сваё служэнне не толькі ў малітве за свет, але і ў актыўнай місіі, настаўніцтве і духоўным апакунстве. Сам прп. Феадосій, пільна клапацічыся пра непасрэдна давераных яму Богам інакаў, быў яшчэ і духоўным апекуном для многіх свецкіх асоб. Кіева-пячэрская супольнасць выхавала многіх адважных місіянераў і нават пакутнікаў [3]. Найбольш вядомыя – прападобнамучанік Кук-

* Знакам крыжа † паказваецца, што святы прыняў пакутніцкую смерць.

** **Афон** – гара на ўзбярэжжы Чорнага мора (цяпер тэрыторыя Турцыі), на якой змяшчаецца вялікая колькасць манастыроў. З даўніх часоў Афон быў цэнтрам хрысціянскай кніжнасці, месцам фарміравання богаслужбовых, аскетычных і нават філасофскіх традыцый.

ша, апостал вяцічаў († 1113), і Лявонцій Рас-тоўскі, які прапаведаваў растоўскай народнасці меры. Многія сталі епіскапамі, вызначаючы ў розных епархіях жыццё ў адпаведнасці з феадосіўскім духоўным максімізмам [7]. “Хрысціянства да канца!” – так можна сфармуляваць агульную харызму кіева-пячэрскага руху.

Сказаўшы пра настаўніцкае служэнне феадосіўцаў, нельга не прыгадаць і сацыяльныя функцыі, якія брала на сябе супольнасць падзвіжнікаў. Манахы дапамагаў найменш абароненай частцы насельніцтва – удовам, сіротам, інвалідам. Манахі раздавалі апошні хлеб у галодныя гады, і Гасподзь паказваў праз міласэрных падзвіжнікаў цуды памнажэння і паляпшэння хлябоў. Праз малітву часта здаралася ацаленне. У манастыр перабіраліся хворыя і бедныя. За агароджай манастыра за ігуменствам Феадосія быў пабудаваны гасціны двор з царквою. На гэтым двары прымаліся калекі, жабракі, хворыя. На іх патрэбы ішла дзесятая частка ўсяго, што зараблялася манахамі (яны карміліся ад сваёй працы) ці ахвяравалася манастыру [3].

Не менш важным за раздачу хлябоў і прытулак бедным было адстойванне праўды. Сам прп. Феадосій адважваўся спрачацца нават з князямі, калі тыя “ўчынялі не па справядлівасці”. У гэтым ён браў прыклад з прарока Яна Прадвесніка і, нягледзячы на цалкам рэальныя пагрозы, быў няўхільны. Пячэрскія падзвіжнікі ўдзельнічалі ў прымірэнні князёў, хоць часцей ім даводзілася адстойваць інтарэсы бяспраўнай часткі насельніцтва перад суддзямі [3]. “*Такім чынам, ішчасны айцец наш Феадосій многім быў заступнік, выбаўляючы іх перад суддзямі і князямі, бо ніхто не адважваўся яго не паслухацца, ведаючы дасведчанасць і праведнасць яго*”, – кажа старажытны жыццёапісальнік [3].

Мы бачым, што ва ўнутраным жыцці прадстаўнікі кіева-пячэрскай супольнасці імкнуліся ажыццявіць ідэал евангельскай малітоўнай супольнасці, а ў знешняй дзейнасці аказвалі духоўную апеку, матэрыяльную дапамогу і справядлівую абарону ўсім, хто меў у гэтым патрэбу [8].

Вельмі хутка ўплыў кіева-пячэрскага руху адчуўся ў галоўных духоўных і культурных цэнтрах Беларусі – Полацку і Тураве. Гэтыя гарады і цэнтры епархій звязваліся з Кіева-Пячэрскім манастыром прамымі воднымі шляхамі. Найбольш істотным момантам у стасунках беларускіх хрысціян з пячэрскімі падзвіжнікамі было пастаўленне пастыраў, якія выходзілі пад кіраўніцтвам Феадосія Пячэрскага і ягоных вучняў. У гэтым сэнсе нельга не ўзгадаць першага вядомага нам па імені полацкага епіскапа – Міну [3]. Дата яго нараджэння дакладна не вызначаная. Дзіцячыя гады будучага пастыра прайшлі ў Полацку, дзе ён

навучаўся пісьму і Святому Пісанню ў школе для падлеткаў. Імкненне да больш адданага служэння Богу прывяло яго ў Кіева-Пячэрскі манастыр, дзе ён прыняў пострыг з імем **Міна**. Адбылося гэта, хутчэй за ўсё, ужо пасля смерці прападобнага Феадосія. Таму настаўнікамі Міны былі вучні заснавальніка манастыра. У 1105 г. Міна ўзведзены ў сан епіскапа полацкага. Ён арганізаваў навучанне духавенства, спрыяў царкоўнай місіі. Важную ролю свяціцель Міна адводзіў манастырам і буйным храмам як цэнтрам асветы і кніжніцтва. Пры ім актыўна будаваліся новыя цэрквы і манастыры [3]. У час служэння свяціцеля Міны прыняла пострыг Еўфрасіння, дачка полацкага князя Глеба Усяслававіча. Нельга выключыць таго, што ідэі кіева-пячэрскага духоўнага руху пакінулі глыбокі след у светапоглядзе будучай асветніцы. Прынамсі, у яе справах мы назіраем шмат падабенства з дзейнасцю феадосіўцаў. Папрацаваўшы на карысць мясцовай царквы адзінаццаць гадоў, свяціцель Міна спачыў у 1116 г. Месца яго пахавання дакладна невядома. Існуе два меркаванні: ён пахаваны ў Полацку або ў Кіеве [3].

Значна меней інфармацыі мы маем пра яшчэ аднаго выхаванца Кіева-Пячэрскай лаўры, які пазней заняў полацкую кафедру. Гэта свяціцель **Дыянісій Полацкі**. Ён ушаноўваўся як святы, але пра яго подзвіг не захавалася ніякіх звестак. Вядома толькі, што менавіта ён даў добраславенне Еўфрасінні на яе паломніцтва ў Святую Зямлю. Іпацьеўскі летапіс сведчыць пра спачын уладыкі Дыянісія ў 1182 г.

Такім чынам, мы бачым, што большую частку XII ст. полацкую кафедру займалі выхаванцы Кіева-Пячэрскага манастыра. Безумоўна, гэта паўплывала на развіццё хрысціянства на нашых землях. Вядома, што Полацк у той час стаў магутным цэнтрам кніжніцтва і школьніцтва. У ім працуюць скрыпторыі – майстэрні па перапісцы кніг. Адчыняюць дзверы манастырскія і храмовыя школы. Пісьменнасць становіцца здабыткам не толькі арыстакратыі, але і прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Археалагічныя раскопкі паказваюць, што пісьмом маглі валодаць нават некаторыя сяляне (надпісы на прадметах побыту). За епіскапствам Дыянісія прп. Еўфрасіння адчыніла вучэльню для гарадскіх дзяўчат, што з’яўлялася для таго часу справай выключнай. Гэта служыла хрысціянскай місіі сярод усё яшчэ язычніцкага ці дваявернага насельніцтва. Духаўнікі-місіянеры ў XII ст. не толькі неслі служэнне ў славянскіх паселішчах, але і пачыналі пропаведзь сярод балтаў. Некаторыя балцкія правадыры – кунігасы – прынялі пад іх уплывам праваслаўную веру.

Сярод тураўскіх свяціцеляў выхаванцам Кіева-Пячэрскай лаўры быў **Лаўрэнцій** [3], які змяніў на кафедры найбольш вядомага беларускага прапа-

ведніка Кірылу Тураўскага. Манаскі шлях Лаўрэнцій пачаў у Кіева-Пячэрскай лаўры. Пасля ён выбраў самы строгі паводле статута манастыр у наваколлі Кіева – манастыр Велікамучаніка Дзмітрыя Салунскага. Міласцю Божай Лаўрэнцій атрымаў дар ацалення і выгнання дэманаў. Праз яго падавалася лекаванне як цялесных, так і псіхічных захворванняў. Пасля ацалення аднаго апантанага злым духам Лаўрэнцій вярнуўся ў лаўру (магчыма, быў запрошаны туды на служэнне). Праз некаторы час яго веру і подзвігі заўважыў і ацаніў мітрапаліт кіеўскі і рукапаклаў Лаўрэнція ў епіскапа тураўскага. Некаторыя крыніцы сведчаць, што Лаўрэнцій, стаўшы епіскапам, працягваў строгі цялесны подзвіг і, у адрозненне ад санавітых тураўлян, насіў вельмі простую вопратку. Позні ікананічны канон патрабуе выяўляць свяціцеля Лаўрэнція босым, што магло адпавядаць яго прыжыццёваму звычаю. Відавочна, што свяціцель Лаўрэнцій працягваў прапаведніцкую практыку свайго папярэдніка – Кірылы. Але казані Лаўрэнція да нас, на жаль, не дайшлі. Напрыканцы зямнога шляху свяціцель Лаўрэнцій папрасіў мітрапаліта адпусціць яго назад у Кіева-Пячэрскі манастыр, дзе аддаўся затворніцкай малітве і спачыў у 1194 г. Паводле некаторых дадзеных, яго пахавалі ў той самай пячоры, у якой ён праходзіў свой апошні затворніцкі подзвіг [3].

За епіскапствам у Полацку прадстаўнікоў кіева-пячэрскага духоўнага руху ў гэтым горадзе сфарміравалася выключная для таго часу з’ява – духоўны рух асветніц, аснову якога складалі жанчыны-манахіні. Заснавальніцай яго стала бадай што самая вядомая беларуская святая – **Еўфрасіння**. Яна нарадзілася ў Полацку ў сям’і тагачаснага князя. Да манаства наслі імя Прадслава [9]. Калі княжна дасягнула паўналецця (а яно наступала ў дзяўчат у дванаццаць гадоў), бацькі пачалі абдумваць выгоды варыянт выдання дачкі замуж. Аднак юная хрысціянка не бачыла для сябе будучыні ў свецкім княжацкім жыцці. *«Што ж учынілі нашыя роды, якія былі да нас? – перадае разважанні Прадславы аўтар яе “Жыцця...” – Жаніліся, і выходзілі замуж, і княжылі, але не вечна жылі; жыццё іх праплыло, і загінула іхняя слава, быццам прах, горай за павуцінне. А некаторыя ж старажытныя жанчыны, узяўшы мужчынскую цвёрдасць, пайшлі следам за Хрыстом, жаніхом сваім, аддалі целы на раны і галовы пад мячы, а іншыя, калі і не прыхілілі шый свае пад жалеза, дык духоўным мечам адсеклі ад сябе плошкія страсці, аддаўшы целы свае на пост, і на трыванне, і на ўкленчванне, і на зямныя наклонны, – гэтыя жанчыны векапомныя на зямлі, і імёны іх на нябёсах напісаныя. А гэтая слава – прах і прысак, як дым разыходзіцца, як пара водная знікае»* [9]. Адчуўшы Божэ пакліканне, яна таемна ад родзічаў угаварыла ігуменню пастрыгчы

яе ў манахкі. Бацька, даведаўшыся, што зрабіла яго любая дачка, быў у вялікай роспачы, але мусіў змірыцца [9].

Спачатку прп. Еўфрасіння жыла ў мураванай келлі ў царкве Святой Сафіі, знаходзячыся ў паслушэнстве. Хутка ў яе з’явілася свая справа – яна занялася перапісваннем кніг, якіх у царкве на той час катастрафічна не хапала. Гэты занятак лічыўся цяжкім і нежаночым. Фактычна прп. Еўфрасіння была, пэўна, першай жанчынай на Беларусі, якая за гэта ўзялася [9]. Пасля смерці старога князя і палення князёў полацкіх кіеўскімі Яраславічамі Полацк застаўся без князя. Месца жыхарства князёў полацкіх – Сяльцо – пуставала. Прп. Еўфрасіння апынулася адзінай спадчынніцай гэтага паселішча. Епіскап Ілля пасля Божага знака дазволіў маладой манахцы перабрацца туды. У Сяльцы была пабудаваная каменная царква Спаса [9], вакол якой утварыўся жаночы манастыр. Ён і сёння існуе на тым самым месцы. Прп. Еўфрасіння стала ігуменнай гэтага манастыра. Атрымаўшы такое высокае служэнне, яна распачала актыўную дзейнасць. Манастыр не быў цёплым месцам, якое хавала ад палітычных падзей таго часу, – гэта быў моцны цэнтр актыўнай хрысціянскай місіі. У сялібе зрабілі скрыпторый. Адчынілі вучэльню для гарадскіх дзяўчат (раней асобы жаночага полу не навучаліся пісьму). Манахкі бралі на сябе і клопат пра бедных. Прп. Еўфрасіння працавала разам са сваімі роднымі сёстрамі Гарыславай і Звеніславай, што прынялі пострыг пад яе ўплывам. Важным аспектам дзейнасці манастыра была місія прымірэння. У адсутнасць братоў ігумення Еўфрасіння выконвала дыпламатычныя функцыі. Захавалася дастаткова вялікая колькасць пергаменту з яе афіцыйнай пячаткай. Рэлігійны статус дазваляў ёй аўтарытэтна і пры гэтым нейтральна ўдзельнічаць у княжацкіх перамовах. Шэраг аўтараў сведчыць, што ёй удавалася прыпыняць нават войны.

Пакінуўшы наступніцам усе справы, у сталым веку прп. Еўфрасіння скіравалася ў паломніцтва ў Іерусалім. Менавіта там яна і спачыла. Пры жыцці ёй, як і прп. Феадосію, удалося сфарміраваць трывалую суполку аднадумцаў, гатовых да канца службы Госпаду і навучаць гэтаму іншых. Спадчынай супольнасці стаў моцны адукацыйны і місіянерскі цэнтр сярэднявечнага Полацка – Спаса-Еўфрасіньеўскі манастыр.

У духоўных біяграфіях прп. Еўфрасінні і прп. Феадосіі шмат паралелей. Абое яны былі пакліканыя з самага юнацтва. Абое з дзяцінства палюбілі Хрыстова Евангелле. У абайх жыла глыбокая вера і жаданне прысвяціць сябе Госпаду да канца. Нават рамантычная мара пабачыць Іерусалім у іх была агульнай. Толькі прп. Феадосій так яе і не спраўдзіў, хоць яшчэ дзіцем уцякаў з дому, каб дабрацца да Святой Зямлі. Абое асвет-

нікі вялікае значэнне надавалі кніжнай навуцы і хрысціянскай місіі. Абаім падзвіжнікам удалося стварыць трывалую супольнасць, у якой было магчыма навучанне і перадача вопыту наступным пакаленням. Абедзве супольнасці пасля далі пачатак вялікім і вельмі значным манастырам. Насамрэч, гэтыя два светачы роўнай моцы былі як бы знарок запаленыя Госпадам – адзін для братаў, а другая для сяцёр.

Такім чынам, мы можам сказаць, што сярэднявечныя беларускія землі не засталіся ўбаку ад працэсаў станаўлення ўсходнеславянскага хрысціянства. Тут развівалася евангельская кніжнасць і асвета. Утвараліся і раслі манастыры. Тутэйшае манаства адчувала на сабе ўплыў агульнарускіх кіева-пячэрскага духоўнага руху, аднак пры гэтым беларускі Полацк сам стаў цэнтрам пропаведзі, чынна ўдзельнічаў у фарміраванні хрысціянскай традыцыі на нашай Бацькаўшчыне і зрабіўся калыскай духоўнага руху полацкіх асветніц. Беларусь таксама дала хрысціянскай царкве шэраг выбітных настаўні-

каў і прапаведнікаў, пра якіх трэба весці асобную гаворку.

Спіс літаратуры

1. **Смирнов, С.** Древне-Русский духовник : материалы по истории древнерусской покаянной дисциплины / С. Смирнов. – М. : Им. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1914. – 874 с.
2. **Крянев, Ю. В.** Двоеверие на Руси / Ю. В. Крянев, Т. П. Павлова // Как была крещена Русь. – М., 1990. – С. 304.
3. **Концевич, И. М.** Стяжание Духа Святого в путях Древней Руси / И. М. Концевич. – М. : Лепта, 2002. – 232 с.
4. **История русской литературы** : в 4 т. – Л. : Наука, 1980. – Т. 1. – С. 19 – 61.
5. **Макарий (Булгаков).** История Русской Церкви / Макарий (Булгаков). – СПб., 1879. – Т. I. – 689 с.
6. **Жлутка, А.** Заходняе хрысціянства на Беларусі / А. Жлутка // Наша вера. – 1998. – № 1 (4).
7. **Киево-Печерский патерик**, или Сказания о житии и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. – Киев : Лыбидь, 1991. – 256 с.
8. **Зайденберг, С.** Духовные движения в истории русского православия / С. Зайденберг, В. Котт. – М., 2004. – 68 с.
9. **Кніга жыццяў і хаджэнняў** / пер. са старажытнаруск., старабел. і польск.; уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава. – Мінск, 1994.

Нацыянальны вобраз свету

МУЗЫКІ НА БЕЛАРУСІ Ў ЭПОХУ РАННЯГА НОВАГА ЧАСУ XVII – XVIII стст.

...Гэта быў вельмі неспакойны час на беларускіх землях. У Вялікім княстве Літоўскім, злучаным з Польшчай у адзіную Рэч Паспалітую, пачынаюць распаўсюджвацца польскія мова і традыцыі як эталон высокай культуры. Шматлікія войны з Расіяй, вайсковыя сутычкі паміж магнацкімі групамі, адсутнасць моцнай каралеўскай улады, “залатыя шляхецкія вольнасці”, якія спрыялі палітычнай анархіі, – усё гэта вяло да аслаблення дзяржавы і інтэрвенцыі з боку суседніх краін. Вайна Швецыі і Расіі 1700 – 1721 гг. ішла ўжо на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Як развівалася музычная прафесія ў гэты час? Што змянілася ў жыцці беларускага музыкі, дзе і для каго ён граў? Якім было яго сацыяльнае становішча? Як элементы народнай беларускай музычнай культуры пранікалі ў іншыя слаі грамадства? Знайсці адказы на гэтыя пытанні мы паспрабуем, праводзячы паралелі з краінамі тагачаснай Заходняй Еўропы.

Аповед пра гісторыю беларускіх музыкаў Раман Абрамчук распачаў у артыкулах «“Музыка ўжо такі родзіцца...”: Архетыпавы вобраз музыкі ў беларускай культуры» (2008, № 3), “Музыка і яго прафесія на Беларусі ў эпоху Сярэднявечча” (2008, № 9).

Музычная культура Беларусі даследаванага перыяду – з’ява вельмі стракатая, неаднародная, поўная супярэчлівых, забытых, знешне неспалучальных тэндэнцый, але яна “з’яўляецца цэласнасцю вышэйшага парадку, якая не зводзіцца да сумы фармуючых яе сускладнікаў і вызначаецца ўласнымі прыкметамі” [6, с. 263].

Эпоха ранняга Новага часу нагадвае вялікі культурніцкі вір, час змешанасці традыцый і полілінгвізму ў культуры [6, с. 217]. На Беларусі распаўсюдзіўся моцны польскі ўплыў і адначасова распачынаўся ўплыў расійскай культуры. Разам з тым, шляхта і магнатства захапляліся заходнееўрапейскім і арыентальным (усходнеазіяцкім) мастацтвам. На гэтым фоне сацыяльны статус уласнабеларускай культуры і мовы абмяжоўваўся ўзроўнем сялян і небагатых гараджан. Падобныя працэсы ў гэты ж час адбываліся ў Багеміі, дзе чэшская мова лічылася сялянскай, а тон у грамадстве задавала арыстакратыя нямецкага паходжання; ва Уэльсе, дзе землеўласнікі пачалі размаўляць па-англійску, пакінуўшы родную мову; у гарах Шатландыі, дзе гальская мова стала “мовай, на якой размаўляюць у хаце, а не за сталом джэнтльмена” [4, с. 303].

Этнічная разнастайнасць музычнай культуры Беларусі ўзбагачалася яўрэйскім і цыганскім насельніцтвам. Так, пра прысутнасць цыганоў сярод беларускіх музыкаў сведчыць народная казка “Цыган-музыка”, герой якой “нічога не дбаў, толькі на скрыпачцы граў” [3, с. 178]. Зазначым, што ў Цэнтральнай і Заходняй Еўропе на той час найбольш музычна адоранымі народамі лічыліся цыганы, а таксама выхадцы з Паўднёвай Італіі і савойцы (Савоя – вобласць у французскіх Альпах) [4, с. 126].

Паводле высноў Г. Барышава, тэатральная і музычная культура Беларусі XVIII ст. мела тры ярка выражаныя слаі: слой нізавой сялянскай і гарадской культуры, звязаны з традыцыйнай абраднасцю; слой, які выражаў ідэалогію сарматызму і задавальняў эстэтычныя патрэбы шляхты; слой, што характарызаваў распаўсюджаную ў прыватнаўласніцкіх гарадах прафесійную культуру і адлюстроўваў густы магнацтва, яго цягу да ўзораў заходнееўрапейскага мастацтва [2, с. 248]. Зразумела, гэтыя праявы музычнай культуры існавалі ва ўмовах цеснага ўзаемапраанікнення.

Даследчыца В. Дадзіёмава гаворыць пра так званую поліцэнтрычнасць музычнага жыцця на Беларусі XVIII ст. [6, с. 18]. Адным з такіх цэнтраў, кантэкстаў была **магнацкая сядзіба**. У магнацка-шляхецкім асяродку масава распаўсюджваліся музычныя капэлы і аркестры. Яны сталі выразным прыкладам класавай разнастайнасці музыкаў, злучаных у адну супольнасць. Г. Барышаў піша, што “адначасовае выступленне на магнацкай сцэне шляхціцаў-аматараў, прыгонных артыстаў і замежнікаў (як правіла, салістаў) тыповае для апошняй чвэрці XVIII ст.” [2, с. 101]. Кіраўнікамі ў такіх калектывах часцей за ўсё былі замежнікі, чыя праца вельмі добра аплачвалася, удзельнікамі – вольныя гараджане і шляхта, што наймаліся па кантракце і мелі меншы заробак, і ў невялікай колькасці прыгонныя сяляне, якія мелі за выступленні толькі пражыванне і харчаванне [6, с. 156]. Вельмі рэдка і мясцовым музыкам удавалася дасягнуць у кар’ерным росце пасады кіраўніка капэлы. Сярод такіх нешматлікіх шчасліўцаў назавём Лявона Сітанскага, гродзенскага скрыпача з мясцовай шляхты, які быў даверанай асобай Антонія Тызенгаўза*, шукаў выканаўцаў для яго капэлы, складаў рэпертуар, неаднаразова ездзіў з даручэннямі ў Заходнюю Еўропу, браў урокі ў лепшых музыкаў таго часу [6, с. 158].

* **Антоній Тызенгаўз** (1733 – 1785) – дзяржаўны і грамадскі дзеяч Вялікага княства Літоўскага, мецэнат. Ініцыятар буйнамаштабных пераўтварэнняў у галіне сельскай гаспадаркі, прамысловасці, навукі і адукацыі. Арганізаваў у Гродне тэатр, музычную капэлу, музычна-тэатральную школу. – *Заўвага рэд.*

Як патраплялі ў тэатральна-музычныя калектывы сяляне, мы можам уявіць на прыкладзе балетнай трупы Тызенгаўза: здольных дзяцей ва ўзросце 8 – 10 гадоў набіралі з маёнткаў Пастаўшчыны і Палесся. Цікава, што беларускія сялянікі, якія сталі прафесійнымі танцоркамі і мелі чыста беларускія прозвішчы – Малевічоўна, Петравічоўна, Чакевічоўна, – выступалі пад паланізаванымі псеўданімамі: Малінская, Петрушэўская, Чыклінская... [2, с. 209].

У школах пры магнацкіх дварах, што рыхтавалі музыкаў для капэл, супольна навучаліся дзеці прыгонных сялян, гараджан і шляхты [6, с. 194 – 199].

Як прыклад “сустрэчы” традыцый розных сацыяльных класаў узгадаем Альбу – ідылічную вёску, прыдуманую князем Радзівілам. Музыкі з дробнай шляхты былі сабраны ў так званую Альбанскую банду з янычарняй – усходнеазіяцкім аркестрам – і выконвалі чыста карнавальную ролю, суправаджаючы ўрачыстыя шэсці і выезды Радзівілаў [2, с. 86]. У той жа Альбе на працягу 1780-х гг. вясковыя музыкі гралі для Караля Радзівіла (Пане Каханку) і яго гасцей. А ў канцы 1770-х гг. у гродзенскім тэатры Тызенгаўза адбылася пастаральная пастаноўка “Квартэт дудароў” [6, с. 76]. Аднак гэтыя захапленні беларускага магнацтва з’яўляліся хутчэй данінай ідэалам Асветніцтва, а не сталай традыцыяй, як, напрыклад, у Ірландыі, дзе значна падтрымлівала традыцыйных песняроў; Венгрыі, дзе дудары займалі ганаровае месца ў багатых дамах; Уэльсе, дзе землеўласнікі былі вялікімі аматарамі творчасці бардаў. Разам з тым, у XVIII ст. з-за этнічных і класавых супярэчлівасцей гэтыя традыцыі пачалі разбурацца, у Заходняй Еўропе пачалося “выцясненне паэзіі менестрэляў з княскіх двароў і заляў арыстакратыі” [4, с. 309].

У магнацкіх капэлах закладваўся пачатак музычнага прафесіяналізму на Беларусі. Яскравай прыкметай прафесіяналізацыі музыкі на нашых землях стала з’яўленне оперы, якая прыйшла з Заходняй Еўропы. Прэм’ера гэтага віду мастацтва адбылася ў Нясвіжы, у тэатры Радзівілаў. Опера замежніка Яна Голанда і Мацея Радзівіла “Агатка, альбо Прыезд пана” ў духу эпохі Асветніцтва апісвала вяртанне добрага пана, які карае злога аканома за несправядлівасць у дачыненні да сялян і ўсталёўвае лад у маёнтку. У пастаноўцы фігуравалі мясцовыя беларускія рэаліі, а героямі з’яўляліся простыя беларускія сяляне. На працягу другой паловы XVIII ст. на Беларусі было створана больш за дзесяць оперных партытур [9, с. 89].

Цікава, што менавіта ў часы фарміравання музычнай прафесіі ўзнікла з’ява так званая му-

зычнага аматарства. *Амата́рамі* называлі сябе многія магнаты і шляхцічы, якія захапляліся музычным мастацтвам, але грамадскія забабоны не давалі ім магчымасці прысвяціць усё сваё жыццё музыцы, бо для арыстакратыі прыстойнай лічылася толькі вайсковая, духоўная альбо палітычная кар’ера [8, с. 63]. Таму аматарская творчасць была пазбаўлена ўмоў канкурэнцыі і залежала толькі ад натхнення і беспрымусовага жадання. Але многія аматары стварылі сапраўды каштоўныя музычныя творы, што перажылі сваіх стваральнікаў: лірычныя сачыненні Міхала Казіміра Агінскага, паланезы Міхала Клеафаса Агінскага, оперы Антонія Генрыка Радзівіла, Мацея Радзівіла і інш. Музычная творчасць не перашкодзіла многім з гэтых аўтараў дасягнуць вяршынь у палітычнай, вайскавай, грамадскай дзейнасці.

Другім цэнтрам-кантэкстам, які яднаў музыкаў XVIII ст. у іх класавай і этнаканфесійнай разнастайнасці, стаў **горад з яго культурай святаў**.

Святочнае жыццё горада было “па-барочнаму феерычным і кантрастным” [2, с. 85]. Паступова адбывалася секулярызацыя святаў, яны рабіліся дзяржаўнымі і афіцыйнымі. У пэўныя дні гучалі хоры, ладзіліся канцэрты капэл, рогавай, “літоўскай” (народнай) музыкі, праходзілі вайсковыя касцюміраваныя шэсці з янычарнямі – аркестрамі ўсходніх музычных інструментаў [2, с. 86]. Размах святаў быў настолькі вялікі, што ў 1683 г. Правінцыял Літоўскі атрымаў з Рыма распараджэнне, якое забараняла “грукат трубаў і бубнаў, а таксама іншай вайскавай музыкі” ў час рэлігійных шэсцяў [2, с. 91]. Відавочна, што так праявілася барацьба духавенства і арыстакратыі Заходняй Еўропы супраць гарадскіх карнавалаў, што назіралася ў XVII – XVIII стст.

Вайсковыя капэлы – яшчэ адзін прыклад класавай разнастайнасці музыкаў, сабраных у адным калектыве. Напрыклад, у першым палку Вялікай Булавы Вялікага княства Літоўскага бубначамі служылі чатыры гараджаніны і два шляхцічы; у конным палку Агінскага (Пінск, 1766) музыкамі былі “адзін папавіч, два простага саслоўя, тры шляхцічы”. Музыкі з вайсковых капэл, акрамя грання дзеля вайсковых патрэб, выступалі таксама на гарадскіх і магнацкіх святах [6, с. 156].

Падмурак гарадскога жыцця XVIII ст. – рамесніцкія цэхі. Рамеснікі былі абавязковымі ўдзельнікамі гарадскіх святаў. Цікавы запіс сустракаецца ў дакументах XVIII ст.: у Мінску ў 1776 г. рамеснікі-муляры ў знак нязгоды са статутам, “падабраўшы сабе бунтароў... асмеліліся падчас свята Цела Гасподняга хадзіць адкрыта хросным ходам. Пасля гэтага яны невядома з якой мэтай у суправаджэнні нанятых імі му-

зыкантаў (курсіў наш. – Р. А.) накіраваліся з трыумфам да дома цэхмайстра муляроў – пана Янкоўскага” [6, с. 187]. Цікава, што ў Паўднёва-Заходняй Еўропе гарадскімі рамеснікамі, аб’яднанымі ў спецыяльныя клубы з назвамі кшталту “Абацтва глупства і бязладдзя”, праводзіліся цэлыя спектаклі і ўрачыстасці. Так, цэхі ў Іспаніі арганізавалі прадстаўленні на свята Божага Цела, дапамагалі ім прафесійныя акцёры, што выконвалі галоўныя ролі ў містэрыях [4, с. 129].

Музыка горада і гарадскіх святаў у XVIII ст. была надзвычай разнастайнай дзякуючы яшчэ і *бурсам* (інтэрнатам пры духоўных вучылішчах і семінарыях), што існавалі пры каталіцкіх, праваслаўных і уніяцкіх касцёлах і кляштарах. Пасля трох гадоў навучання бурсакі разам з настаўнікамі выступалі на святах, гралі ў капэлах, па заказах. У дакументах захавалася шмат запісаў пра грашовыя выплаты навучэнцам семінарыі за выступы ў горадзе; выконвалася музыка розных жанраў, свецкая і духоўная [6, с. 196]. Цікава, што ў гэты ж час у адной з тэатральных пастановак музычныя інструменты былі прадстаўлены як прылады дэманаў, якія спакушалі душу чалавека. Па сцэнарыі анёл ламаў іх, праганяючы злую сілу [2, с. 60].

Малюнак музычнага жыцця ў стракатым XVIII ст. будзе няпоўны, калі мы не ўзгадаем пра *лірнікаў*, што вандравалі па беларускіх дарогах. Ліра, як мяркуюць даследчыкі, з’явілася на Беларусі ў XVII ст. Лірнікі, ці, як іх яшчэ называлі, старцы, былі жабракамі, вельмі часта з нейкім фізічным калецтвам. Яны карысталіся вялікай павагай у вясковага насельніцтва і лічыліся “выхавальнікамі народа ў справе пазнання добра і ісціны”. Падобным чынам і сербскія сляпыя спевакі “падтрымлівалі цыркуляцыю сербскага гераічнага эпаса” [4, с. 127]. Лірнікі аб’ядноўваліся ў брацтвы, своеасаблівыя арцелі, мелі выбранага старасту, няпісаныя законы, свой “лямант” (гаворку) і акрэсленыя раёны вандраванняў [3, с. 30]. Г. Барышаў нават піша пра спецыяльныя гарадскія рамесніцкія цэхі, што ядналі лірнікаў, іншых музыкаў і павадыроў мядзведзяў [2, с. 83]. Цікава, што ў Палерма і Мадрыдзе ў гэты ж час сляпыя выканаўцы балад таксама мелі свае брацтвы і прывілеі. Беларускія лірнікі, як і іх заходне-еўрапейскія “калегі”, вандравалі па вёсках, кірмашах, фэстах, спяваючы балады і канты (свецкія і духоўныя песні). Традыцыйныя тэмы лірніцкіх песень – грэх і праведнасць перад Богам, сваяцкія стасункі, сямейныя драмы, расстанне рэкрута з радзімай, змаганне святога Юр’я з цмокам, зла з добром. Найбольш папулярным кантам быў “Лазар бедны”, створаны па матывах евангельскай гісторыі пра жабрака

і багацця. У. Конан заўважае, што вобраз лірніка-жабрака стаў архетыпавым для літаратуры беларускага адраджэння XIX – пачатку XX ст. [7, с. 10 – 11].

Кірмаш – яшчэ адзін асяродак, дзе можна было сустрэць мноства музыкаў. Па некалькі тыдняў, напярэдадні царкоўных святаў, гулі вялікія гандлёвыя свята, на якія з усяго наваколля збіраліся музыкі, каб добра зарабіць. Тут мелі месца і прафесійныя спаборніцтвы музыкаў. П. Гуд так апісвае падобную з’яву на кірмашы ў Бабруйскім павеце: “Ігралі ўсе разам адначасова ў розных месцах. Дзе больш народу спявае і скача – там і пераможца. Хто ў гэтым годзе лепшы – таму і перавага ігры на вяселлях усёй акругі” [5, с. 93]. А ў гісторыі Еўропы XVII – XVIII стст. дагэтуль захаваліся звесткі пра спаборніцтвы паміж арфістамі Джонам Пары і Х’ю Шонам Прысам (Уэльс), Кэраланам і Макэйбам (Ірландыя) [4, с. 139].

Кірмашы былі месцам самых неверагодных здарэнняў з удзелам музыкаў. У дакументах Пінскага гарадскога суда за 1699 г. разглядаецца справа чараўніка Хведара Адамовіча, пра якога гаварылі, што ён “перад многімі людзьмі ў мястэчку Янове [цяпер – г. Іванава ў Брэсцкай вобласці] падчас кірмашу граючаму на дудзе дуду замовіў, што граць перастала, аж яго той прасіў, каб расчараваў” [1, с. 513 – 514].

Завяршаючы наш стракаты малюнак музычнага жыцця на Беларусі, прыгадаем, як “два халопы з вёскі Галева, што ў Пінскім павеце, гралі менуэт на скрыпцы і цымбалах у дзень прыёму караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага на Піншчыне ў 1784 г.” [6, с. 69]. Гэты архетыпавы вобразны сюжэт, які мы ўмоўна назвалі “**музыка ў палацы**” (ён прысутнічае нават у савецкім мультфільме “Брэменскія музыкі”), пазней неаднаразова паўтараецца ў беларускай літаратуры. У паэме “Каралеўскія лютністы” У. Сыракомлі вясковы бандурыст разганяў тугу караля Жыгімонта па Барбары Радзівіл. А ў паэме “Курган” Янкі Купалы Гусляр грае сваю апошнюю песню для лютага князя і яго гасцей у раскошным палацы.

Такім чынам, у эпоху ранняга Новага часу на беларускіх землях музыка атрымаў свабодны доступ у свет “высокай” культуры. Разам з тым, і з самога магнацка-шляхецкага асяродку выйшла нямала таленавітых музыкаў. Пачынаўся працэс збліжэння народнай, гарадской, магнацкай і шляхецкай культур, што рыхтавала глебу для пранікнення ў XIX ст. фальклорных беларускіх матываў у класічную музыку.

Постаць музыкі гэтага часу – шматаблічная. Гэта і магнат-аматар, і вандроўны лірнік, і традыцыйны для Беларусі дудар, і звычайны рамеснік-гараджанін. Музыка прысутнічае ў розных

асяродках: на сцэне магнацкай сядзібы, гарадскім свяце, царкоўных і дзяржаўных урачыстасцях, кірмашы, у войску.

На Беларусі распачаўся працэс прафесіяналізацыі музыкі, які дасягнуў свайго апагея ў XIX ст. Аднак заняўбанасць уласнабеларускай культуры і мовы ў верхніх сляях грамадства Рэчы Паспалітай, існаванне Беларусі “ў межах буйных дзяржаў, паміж моцнымі і адносна маналітнымі этнаканфесійнымі сферамі” [6, с. 226] не спрыялі фарміраванню нацыянальнага стрыжня ў беларускай музычнай культуры. З гэтай прычыны традыцыйныя ўяўленні беларусаў пра музыку, яго прызначэнне і грамадскі статус, зафіксаваныя ў фальклорных тэкстах, амаль не пранікалі ў асяродак шляхты і магнацтва, не рэалізаваліся ў “высокім” мастацтве. І толькі ў часы беларускага адраджэння XIX – пачатку XX ст. праз творы пісьменнікаў і паэтаў архетыпавы вобраз музыкі стаў знакавым для беларускага народа як сімвалічны правадыр нацыянальнага руху.

Спіс літаратуры

1. **Акты Виленской археографической комиссии.** – Вильно, 1891. – Т. 18. Акты о копных судах (1522 – 1707). Документ № 432. – 580 с.
2. **Барышев, Г. И.** Театральная культура Белоруссии XVIII в. / Г. И. Барышев. – Минск : Наука и техника, 1992. – 290 с.
3. **Беларускі фальклор** : у 2 т. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – 832 с.
4. **Бэрк, П.** Народная культура Эўропы ранняга Новага часу / П. Бэрк; пер. з англ. І. Ганецкай; пад рэд. А. Ліса. – Мінск : Тэхналогія, 1999. – 380 с.
5. **Гуд, П. А.** Беларускі кірмаш / П. А. Гуд, Н. І. Гуд. – Мінск : Полымя, 1996. – 260 с.
6. **Дадзіёмава, В.** Музычная культура Беларусі XVIII ст. : гісторыка-тэарэтычнае даследаванне / В. Дадзіёмава. – Мінск, 2002. – 383 с.
7. **Конан, У.** Хрысціянскія каштоўнасці беларускай культуры / У. Конан // Матэрыялы “круглага стала” “Хрысціянскія каштоўнасці ў Беларусі : захаванне традыцыяў, укараненне адукацыяў, адкінутыя бязвер’ем” / [уклад.] В. Трыгубовіч, В. Вайткевіч. – Мінск, 2007. – 54 с.
8. **Немагай, С.** Музычнае аматарства як з’ява арыстакратычнай культуры Беларусі другой паловы XVIII – пачатку XIX стагоддзя / С. Немагай // Музычная культура Беларусі : Гістарычны шлях. Кантакты : матэрыялы X Навуковых чытанняў памяці Л. С. Мухарынскай (1906 – 1987) / склад. І. Дз. Назіна. – Мінск : Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, 2002. – 182 с.
9. **Скорабагатаў, В.** Зайгралі спадчыннымі куранты : цыкл нарысаў з гісторыі прафесійнай музычнай культуры Беларусі / В. Скорабагатаў. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – 154 с.

Раман АБРАМЧУК,
аспірант кафедры культуралогіі
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтва.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам культуралогіі
Уладзімірам Мартынавым.

АСНОЎНЫЯ ЛАКАЛІЗАЦЫІ ІНШАСВЕТНАЙ МЯСЦІНЫ Ў ІРЛАНДСКАЙ І ВАЛІЙСКАЙ МІФАЛАГІЧНЫХ СІСТЭМАХ

У міфалагічных сістэмах шматлікіх культур (як старажытных, так і сучасных) існуе вера ў асаблівае месца, якое звычайна паўстае ў дзвюх асноўных праявах: Запаветнае Месца, дзе ўсе шчаслівыя, дзе няма хвароб, смерці, а таксама Месца Іншасветнае, нетутэйшае, незямное, якое мае сувязь з замагільным светам.

Падарожжа ў такі нетутэйшы, замагільны свет можа надаць магільны здольнасці, мудрасць, прынесці багацце, а можа стацца і так, што пратаганіст застанецца ў іншасвеце і не здолее вярнуцца назад. Агульнавядомымі прыкладамі мясцін падобнага кшталту з'яўляюцца выспы шчаслівых, сад Гесперыд, Элізіум з грэчаскай міфалогіі, залатая гара Меру з індыйскай, Шамбала з тыбецкай, Вальхала са скандынаўскай, Алам Хаба з яўрэйскай, Тамаанчан з ацтэкскай, выспа Буян з рускай, Залатая Гара з беларускай і інш. Не менш паказальнымі, але менш вядомымі ў гэтым рэчышчы з'яўляюцца ірландская і валійская міфалогіі. У артыкуле прапануецца сціслы агляд найбольш значных актуалізацый запаветнай, іншасветнай мясціны ў кантэксце гэтых дзвюх міфалагічных сістэм.

Найбольш акрэсленымі і знакавымі намінацыямі іншасвету ў ірландскай міфалогіі з'яўляюцца розныя варыянты краіны (мясціны), куды скіраваліся тыя багі, што пасля паражэння ў вайне з людзьмі вырашылі пакінуць Ірландыю, – Цір-На-Ног (ірл. *Краіна маладосці*)¹, якая паўставала ў розных сваіх варыяцыях і праявах:

• **Цір-На-Мбеа** (ірл. *Краіна [вечнага] жыцця*). Так замагільны свет ірландцаў называецца ў сазе² пра героя Кондлу, якога паклікала да сябе адна з жыхарак гэтай краіны. Апісваючы свае родныя мясціны, яна кажа, што “*прыйшла з краіны жывых, з краіны, дзе няма ані смерці, ані няшчасцяў. Там у нас цягнецца бесперапынны банкет, ежу да якога не трэба гатаваць, – шчаслівае жыццё разам, без разладаў*” [2, с. 664].

• **Цір Таірнгіры** (ірл. *Зямля Абяцаная*). Такая намінацыя сустракаецца ў сазе пра прыгоды Кормака (“Прыгоды Кормака ў Абяцанай краіне”), варыянты апісання якой ёсць у некалькіх манускрыптах³: “*Краіна, дзе пануе толькі праўда, дзе няма ані старасці, ані лядашчасці, ані самоты, ані гора, ані зайздрасці, ані рэўнасці, ані злобы, ані фанабэрыстасці*” [8, с. 689]. Уладар Абяцанай краіны Мананан, сын Ліра, падараваў Кормаку кубак, які дапамагаў зразумець, што хлусня, а што праўда: “*Калі сказаць над ім*

тры словы хлусні, ён адразу ж распадзецца на тры часткі. Калі ж затым сказаць тры словы праўды, часткі зноўку з'яднаюцца, і кубак стане такім, як і быў да гэтага” [8, с. 692].

• **Маг Мэль** (ірл. *Раўніна раскошы*). Сюды, напрыклад, запрашаецца Кухулін для таго, каб дапамагчы мясцоваму правіцелю перамагчы ворагаў. У сазе⁴ Маг Мэль апісваецца наступным чынам: “*Бачыў я краіну добрую, светлую, / Няма там няпраўды і падман невядомы... / Прыгажосць – перамога без пралітай крыві... / Таксама вопратка, каляровыя тканіны / Нашмат прыгажэйшыя за нашу вопратку. / Падчас банкету бачыў я шмат любых жанчын, / Шмат дзяўчат, прыгожых тварам. / А падчас палявання, сярод лясных узгоркаў, / Там спаборнічалі прыгожыя юнакі. / У хаце – шмат спевакоў ды музыкаў / Для забавы жанчын і дзяўчат*” [1, с. 639 – 640].

Іншыя знакавыя лакалізацыі ірландскага іншасвету:

• **Цір-на-Мбан** (ірл. *Краіна жанчын*) – выспа, якую насяляюць толькі жанчыны і якая вызначаецца выключна далікатным стаўленнем да герояў, што бавяць тут час і не старэюць. Яна прысутнічае ў шэрагу ірландскіх твораў, напрыклад у сазе пра падарожжа героя Мэл Дуіна (апавесць з манускрыпта “Кніга Дун Каў”), які разам са сваімі спадарожнікамі правёў тут тры зімовыя месяцы, што на самай справе сталі трыма гадамі. Як тлумачыла гасцям каралева выспы, на ёй “*час не крапе вас. Кожны зможа захаваць свой цяперашні ўзрост, і жыццё вашае будзе вечным*” [7, с. 709]. Пражыўшы год на гэтай выспе, героі, калі пажадалі вярнуцца, зразумелі, што ў іх свеце прайшло ўжо вельмі шмат гадоў, іх ніхто не памятае, а адзіны герой Нехтан, які не паслухаў папярэджання каралевы выспы і вырашыў ступіць на зямлю ў свеце жывых, адразу памёр, і цела яго ператварылася ў тлен, “*нібыта яно праляжала ў зямлі ўжо шмат сотняў гадоў*” [6, с. 673].

• **Выспа Аблах**. Адна з іншасветных выспаў, якая паводле ірландскай міфалагічнай традыцыі знаходзілася дзесьці каля берагоў Альбаніі⁵. Даволі часта яна асацыіруецца з выспай Мэн⁶. Сэнс ірландскага слова *ablach* звязаны з яблыкам, таму часта гэтая мясціна разумеецца як яблыневая выспа, што блізка адпаведнаму прачытання ў валійскай традыцыі. У кантэксце традыцыі *танх*⁷ гэтая лакалізацыя паўставала як Эмайн Аблах. Гэтая назва, як слухна адзначае А. Смірноў, “утворана ў якасці паралелі з зямной Эмайн

Махай”⁸ [11, с. 833]. Яна сустракаецца ў такіх міфалагічных тэкстах, як аповесць “Тадаванне дома двух вёдзер з малаком”, якую можна знайсці ў “Фермойскай кнізе” – манускрыпце, запісаным у 1373 г. клірыкам Адамам Кіанайнам. Так, паводле тэксту, Мананан, кажучы пра месца, дзе багі спыніліся на адпачынак, параўноўвае яго з іншымі мясцінамі, сярод якіх фігуруе і Эмайн Аблах: “...гэта прыемны дом, Аэнгус, і я ніколі яшчэ да гэтага не бачыў падобнага, акрамя як у Круіцін-на-Куан” альбо Эмайн Аблах...” [16]. У дачыненні да апошняга ў тэксце згадваецца, што “вялікімі былі радасць, і забаўкі, і асалода, і вяселле Эмайн Аблах” [16]. Намінацыя Эмайн сустракаецца і ў сазе пра плаванне Брана ў якасці назвы радзімы пасланкі, якая запрасіла Брана ў падарожжа: “Галінку яблычнага дрэва з Эмайн / Я нясу, якую вы ўсе добра ведаеце” [6, с. 667].

• **Выспа Бразіль**, паводле ірландскіх легендаў¹⁰, знаходзілася пад вадой і толькі раз на сем гадоў падымалася на паверхню. Як адзначае Ш. Матуна, “лічылася, што выспа-прывід Бразіль знаходзіцца дзесьці ў моры на адлегласці ад паўднёва-заходняга ўзбярэжжа Канакта, што ў заходняй Ірландыі. Яна атрымала сваю назву ад імя Брэса, сына Эру”¹¹ [ірл. *Eriu*], бацькам якой быў марскі фаморскі¹² бог Элата [ірл. *Elatha*]” [17]. Выспа была вядомая як выспа вечнага жыцця, выспа праўды, вяселля, прыгожых жанчын і яблыкаў. Вера ў такога кшталту выспу існавала не толькі ў ірландцаў, але і ў валійцаў і карнуэльцаў. Як і ў ірландскіх паданнях, выспу можна было пабачыць толькі раз на сем гадоў. Згодна з устойлівай анамастычнай версіяй, менавіта дзякуючы таму, што “кельты Галіцыі, Карнуэла, Уэльса, Ірландыі і маракі з Англіі – усе ведалі легенду пра выспу Бразіль” [17]. Гэтую намінацыю атрымала краіна Бразілія, якая была прынята за тую міфічную выспу¹³.

Не менш знакавую ролю выконваюць іншасветныя мясціны і ў валійскай міфалогіі. Але варта адзначыць, што іх апісанні ў валійскай традыцыі прадстаўлены больш “бледна”: “...калі ў ірландскіх сагах галоўнае месца адводзіцца падрабязнасцям падарожжа ў краіну памерлых і яе апісанню, то ў валійскіх паданнях у асноўным гаворка вядзецца пра саміх багоў, іх любоўныя, ваенныя прыгоды і дасціпныя авантуры” [9, с. 287].

Найбольш акрэсленымі іншасветнымі лакалізацыямі валійскай міфалагічнай сістэмы сталі наступныя мясціны:

• **Ануін**. Яго лакалізацыя, як і другіх іншасветных мясцін (Ахрэн, Абрэд), была вельмі недакладнай. Гэта магла быць і проста далёкая дзіўная краіна, у якую можна было трапіць на кані, як, напрыклад, у аповесці “Пуйл, кароль Дзіфеда (Дыфеда)”, што традыцыйна пачынае

міфалагічную “тэтралогію” ў складзе “Мабіногіян”¹⁴. У тэксце падаецца апісанне Ануіна (палаца яго караля): “І ў палацы ён [Пуйл] пабачыў там спальні, і пакоі, і залы, і велічныя пабудовы, якіх ніхто да гэтага яшчэ ніколі не бачыў. ...І з імі каралева, найпрыгажэйшая жанчына, якую толькі можна пабачыць, апранутая ў парчовую сукенку, ззяючую срэбрам і золатам... І яны бавілі свой час, атрымліваючы асалоду ад мяса і напой, ад спеваў і забавы. З усіх двароў, якія бачыў ён на зямлі, гэты быў абсталяваны мэбляй найлепшым чынам і меў мяса, і напоі, і посуд з золата і ішляхетных камянёў” [22, р. 5].

Часам гэтыя мясціны асэнсоўваліся як падземны свет. У адной з паэм “Кнігі Таліесіна”¹⁵ “Варожы хаўрус” гаворыцца: “...У Ануіне – спакой, / У Ануіне – шаленства, / У Ануіне, што пад зямлёй” [12]. Можна прыгадаць і блізкае да ірландскіх сідхаў¹⁶ бачанне іншасвету з другой часткі вышэйзгаданай аповесці пра Пуйла. Так, калі ён падымаецца на чароўны ўзгорак (курган) Горсет Арберт, яму кажуць: “...у гэтага ўзгорка ёсць такая ўласцівасць, што калі хто-небудзь з ішляхетнага роду ўзыходзіць на яго, ён не спусціцца, каб не быць зачараваным або не пабачыць якой-небудзь варажбы” [22, р. 8]. Менавіта тут Пуйл бачыць паўбагіню Рыянон, якая пазней становіцца яго каханкай і жонкай. Рыянон паядноўвае ў сабе рысы Эпоны, багіні ўрадлівасці, і рысы багіні замагільнага свету. Доказам гэтага служаць знакамітыя чароўныя птушкі Рыянон, што могуць ажыўляць памерлых. Яны сустракаюцца і ў іншых аповесцях “Мабіногіян”: “Бранвен, дачка Ліра” і “Кілох ды Алвэн”. У тэксце чытаем: “Я жадаю, каб мяне ў гэтую ноч [у ноч, калі бацька Алвэн – велікан Ісбададэн (валійск. *Ysbaddaden*) – зможа даць дазвол на яе вяселле] забавілі птушкі Рыянон, якія могуць будзіць памерлых і закахваць жывых” [13, р. 97]. Гэтыя птушкі “адсылаюць” нас да крумкачоў ірландскай багіні вайны і смерці Мoryган, якія з’яўляюцца аднымі з яе найбольш паказальных атрыбутаў. Таксама і само імя Рыянон блізкае па значэнні да Мoryган. Л. Эванс адзначае: «Імя Рыянон¹⁷ непасрэдна суадносіцца з імем ірландскай багіні Мoryган (якое таксама значыць “Вялікая Каралева”))» [15].

Ануін “часта атаясамліваецца з Ірландыяй і высвай Мэн” [3, с. 461], што дазваляе казаць пра такія традыцыйны складнікі іншасвету, як знаходжанне за морам (адзеленасць ад свету жывых воднай прасторай). Так, у валійскай паэме “Трафеі Анвна” з “Кнігі Таліесіна” Артур і ягоныя паплечнікі дабіраюцца да Ануіна на чароўным караблі Прыдвен. Рэфрэнам у тэксце праходзіць: “У тры разы больш, чым магло сесці ў Прыдвен, / узыхло нас на яго” [20]. Само апісанне дадзенай мясціны вельмі недакладнае і шматзначнае. Гэта можа быць і краіна, і горад, і крэпасць.

• Выспа **Авалах**. Авалах – імя валійскага бога замагільнага свету, сына Нуда, брата Гвіна і бацькі вялікай багіні-маці Мадрон. Пра гэта мы даведваемся з трыяды 70-й збору валійскіх “Трыяд выспы Брытаніі”. Авалах “*быў вярхоўным гаспадаром Элізіума – а больш дакладна, Аіда, чытай, раю для адрынутых*” [3, с. 370]. Авалах быў бацькам дзевяці багін-сёстраў, якія вяртавалі чароўны кацёл – галоўны скарб Ануіна. У паэме “Трафеі Анвна” Артур са сваімі паплечнікамі пайшоў у паход у Ануін менавіта па гэты кацёл.

Мясціна атрымала таксама і хрысціянскае напластаванне і атаясамлівалася з адной з “божых мясцін” Брытаніі. У трыядзе 90-й са збору “Трыяды выспы Брытаніі” выспа Авалах прылічаецца да трох “Вечных гармоній”. У тэксе яны апісваюцца як выспы, дзе “*было па 2400 вернікаў, 100 з якіх па чарзе, 24 гадзіны ў суткі, удзень і ўначы, маліліся і служылі Богу няспынна і без перапынку на адначынак*” [25]. Выспа Авалах – месца іншасветнае, замагільнае, месца вечнага жыцця і спакою. Гэта таксама і выспа яблыкаў, таму што ў валійскай мове *afall* значыць *яблык*, ды і сэнс імя Авалах – Гаспадар Фруктовага Саду, што, відавочна, набліжае дадзеную лакалізацыю да выспы Аблах, разгледжанай у кантэксце ірландскіх іншасветных мясцін.

• Выспа **Вітрын**, выспа **Гуртын**.

Гэтая назва з’яўляецца кельцкай намінацыяй міфалагічнай мясціны, якая шмат у чым нагадвае папярэднія. Выспа Вітрын – гэта адзін з варыянтаў валійскага іншасвету, асноўным атрыбутам якога з’яўлялася яго шкляная прырода¹⁸ (“Шкляная выспа”). Напрыклад, у адной з версій паэмы “Дыялог Мельваса і Гвенвіфар”¹⁹ (XVI – XVII стст.) Мельвас называецца гаспадаром “Шкляной выспы” [24]. Гэта таксама магла быць выспа, дзе размешчана шкляная крэпасць. Так, адной з намінацый Ануіна (ягонай крэпасці) у паэме “Трафеі Анвна” становіцца менавіта крэпасць са шкла: “*Я не лічу вартымі ўхвал нязначных пісак Бога. / Па той бок Шкляной Крэпасці яны не бачылі мужнасці Артура*” [21]. Шкляная крэпасць таксама магла ўяўляцца як збудаванне, якое няспынна круціцца [21]. Месца гэтае было прытулкам або турмой для памерлых душ.

Найбольш знакамітай і агульнапрынятай географічнай лакалізацыяй дадзенай мясціны з’яўляецца Гластонберы. Гэта досыць рэдкі выпадак, калі і крытыкі, і гісторыкі, і этымологі сыходзяцца ў сваіх меркаваннях²⁰. Першым выспу Вітрын асацыіраваў з Гластонберы У. Малмсберыйскі²¹. У тлумачэннях харты ад 601 г. у гістарычнай працы “Усеахопная гісторыя Гластонберы” (каля 1130), згодна з якой *Ynys-Witrin* нібыта перадавалася Гурганам Варвтрухам, каралём Дымноніі, у валоданне абацтва, што ў дакуменце называлася Старой Цар-

квой [19]. Гэта быў адзін з псеўдагістарычных дакументаў²². Пазней цэлы шэраг “гісторыкаў”, царкоўнікаў і проста зацікаўленых асоб (Карадак²³, Гіралд²⁴, Джон²⁵) яшчэ больш цесна звязалі дадзеную містычную мясціну з Гластонберы.

Падводзячы вынікі пераліку найбольш значных актуалізацый іншасветнай мясціны ў ірландскай і валійскай міфалагічных сістэмах, варта адзначыць наступныя моманты:

1. Разуменне іншасветнай мясціны ў абедзвюх міфалагічных сістэмах адносна падобнае, што тлумачыцца відавочнымі чыннікамі географічнага характару: тэрытарыяльная блізкасць (сумежнасць), падабенства моў і звычаяў, агульная культурная аснова, узаемныя кантакты. Менавіта таму маюць месца прыклады фактычнага падабенства сакральных мясцін: выспа Бразіль, выспа Аблах з ірландскай і выспа Брэзала, выспа Авалах з валійскай міфалогіі.

2. У кантэксце абедзвюх міфалагічных сістэм іншасвет асэнсоўваецца як мясціна, што знаходзіцца на пэўнай адлегласці ад свету рэчаіснага. Іншасвет досыць часта асэнсоўваецца або як месца за морам (выспа ці аддзеленае месца ад асноўнай сушы воднай прасторай), або як месца пад зямлёй.

3. Самай вызначальнай і неад’емнай рысай такой мясціны з’яўляецца яе ўплыў на працэсы жыцця: гэта або адсутнасць хвароб, раненняў і нядолі, або ўвогуле неўміручасць, вечнае жыццё. Практычна заўсёды духоўная неўміручасць і асалода “адсоўваюцца” на другі план ідэяй неўміручасці цела і, адпаведна, цялеснымі асалодамі.

4. Ініцыятарамі падарожжаў пратаганістаў у іншасветныя мясціны фактычна заўсёды выступаюць жыхары гэтых мясцін.

5. Асаблівую ролю ў іншасветных мясцінах адыгрывае катэгорыя часу, якая вызначаецца сваёй адноснасцю. Час, што бавіцца пратаганістамі ў такога кшталту месцах, звычайна цячэ больш павольна, чым у рэальнасці.

6. У ірландскай міфалогіі іншасвет звычайна характарызуецца праз больш-менш разгорнутыя апісанні, у той час як у валійскай міфалогіі больш вылучаны аспект, звязаны непасрэдна з прыгодамі пратаганістаў у такіх мясцінах.

¹ Краіна маладосці – “адна з краін замагільнага свету, жыхары якой застаюцца вечна маладымі” [3, с. 605].

² Тэрмін *сага* выкарыстоўваецца ў артыкуле пад уплывам прыведзеных тэкстаў. Як слушна адзначае А. Смірноў, выкарыстанне тэрміна выклікана тым, што скандынаўская *сага* з’яўляецца найбольш блізім па сэнсе жанрам да падобных ірландскіх твораў, якія «самі ірландцы называюць “аповесцямі” (*scéla*)» [10, с. 549]. Далей мы будзем карыстацца абодвума тэрмінамі.

³ Напрыклад, у манускрыптах “Бэльмоцкая Кніга” (канец XIV ст.) або “Жоўтая кніга Лекана” (прыкладна 2-я палова XV ст.).

⁴ Сага “Хвароба Кухуліна” прадстаўлена ў “Кнізе Дун Каў”.

⁵ *Albania* (Alba) – старажытная назва Шатландыі.

⁶ Пачынаючы яшчэ са “Слоўніка Кормака” (прыкладна IX ст.).

⁷ Адзін з гаідэльскіх дыялектаў выспы Мэн.

⁸ **Эмайн Маха** – лакалізацыя, якая часта сустракаецца ў ірландскіх старажытных тэкстах уладскага цыкла як сталіца ўладаў. Цяпер гэтая мясціна мае назву Невен-Форт.

⁹ **Cruitin na Cuan** – адзін з варыянтаў назвы Зямлі Абцянай.

¹⁰ Напрыклад, яна фігуруе ў тэксце IX ст. пра плаванне ірландскага святога Брэндана, які называецца адным з яе першаадкрывальнікаў.

¹¹ Варта адзначыць, што старажытнае імя самой краіны Ірландыі гучала як Эйры (ірл. *Erie*). Яно было ўтворана менавіта ад імя гэтай багіні, што сведчыць пра архайчнасць легенды.

¹² **Фаморы** (“ніжнія дэманьы”) – у ірландскай міфалогіі дэманічныя істоты, змагары супраць плямён багіні Дану [5, с. 239]. Мелі зааморфныя рысы хтанічных істот і ўяўлялі з сябе нападову людзей – нападову пачвар. Назва “фаморы” «перакладаецца як “марскія пачварыны” або “падводныя дэманьы”, таму што іх радзіма, паводле паданняў, знаходзілася на марскім дне» [3, с. 619].

¹³ Марскія паходы іспанна-партугальскіх першаадкрывальнікаў скончыліся ў 1500 г., калі партугальскі мараплавальнік Пэдра Кабраль (1460 – 1526) “афіцыйна” замацаваў права на гэтую зямлю і назваў яе Бразіліяй.

¹⁴ **“Мабіногіян”** – збор валійскіх паданняў, які складаецца з 4 апавесцей пра багоў, 4 апавесцей легендарнай гісторыі, 3 рыцарскіх раманаў і зводу паэзіі, што прыпісваецца Таліесіну. Час узнікнення твораў і іх бытавання ў вуснай традыцыі вельмі розны: ад дасаксонскіх часоў да XI – XII стст. Тэксты дайшлі да нас у 2 манускрыптах: “Белая кніга Рыдэрха” (прыкладна 1300 – 1325) і “Чырвоная кніга Хергеста” (прыкладна 1375 – 1425).

¹⁵ **“Кніга Таліесіна”** – адзін з найбольш знакавых манускрыптаў валійскай сярэднявечнай літаратуры, створаны прыблізна напрыканцы XIII ст. Аўтарам паэм традыцыйна лічыцца нападову легендарны валійскі бард Таліесін, даты жыцця і творчасці якога вельмі недакладныя (даследчыкі адносяць іх да перыяду паміж 2-й паловай VI і VIII ст. [10, с. 231]).

¹⁶ **Сідхі** (сіды) – першапачаткова месцы, дадзеныя тым ірландскім багам, якія пажадалі застацца на выспе пасля таго, як былі пераможаны героямі. Пазней гэтае слова пачало ўжывацца і для азначэння саміх насельнікаў: “...чароўныя істоты, што жывуць пад зямлёй, ва ўзгорках, у пячорах” [5, с. 232].

¹⁷ Яно значыць “Вялікая Каралева”.

¹⁸ “...Хутчэй за ўсё, гэта было звязана з уяўленнем пра тое, што сцены там пабудаваныя з паветра – празрыстыя і непранікальныя” [4, с. 124].

¹⁹ Вядомая таксама пад назвай “Дыялог Артура і Гвенвіфар”.

²⁰ У якасці версій можна адзначыць дзве наступныя [4, с. 124]: вывадзены назвы *Гластонберы* ад кельцкага слова *вайда* – “сіне-зялёны фарбавальнік”; атаясамліванне назвы з імем заснавальніка дадзенага населенага пункта (*Glast, Glasteing*).

²¹ **Уільям Малмсберыйскі** (1095 – 1143) – клірык, агеограф, храніст, аўтар хронікі “Учынкі англійскіх каралёў” (1125).

²² Досыць поўна гэты аспект раскрываецца ў кнізе Р. Данінга “Артур – кароль захаду”.

²³ **Карадак з Ланкарфана** (канец XI – 1-я палова XII ст.) – агіёграф, аўтар некананічнага жыццяпісу святога “*Vita Gildae*” (каля 1130).

²⁴ **Гіралд Камбрыіскі** [лацінізаваны варыянт імя Джэральда Уэльскага, 1146 – 122(3)] – гісторык і пісьменнік, які паслядоўна прытрымліваўся версіі тоеснасці Шклянной выспы і Гластонберы ў працы “Павучэнні прынцаў” (каля 1194).

²⁵ **Джон Сін**, больш вядомы як Джон з Гластонберы (прыкладна XIV ст.) – манах, аўтар гістарычнай працы “Хроніка, або Старажытнасці царквы Гластонберы” (прыкладна сярэдзіна XIV ст.).

Спіс літаратуры

1. **Болезнь Кухулина** // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 633 – 651.
2. **Исчезновение Кондлы Прекрасного, сына Конда Ста Битв** // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 664 – 667.
3. **Кельтская мифология** : Энциклопедия. – М. : Эксмо, 2005. – 640 с.
4. **Комаринец, А.** Энциклопедия короля Артура и рыцарей Круглого Стола / А. Комаринец. – М. : АСТ, 2001. – 461 с.

5. **Мифология** : Энциклопедический справочник. – Минск : Белфакс, 2002. – 352 с.

6. **Плавание Брана, сына Фебала** // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 667 – 673.

7. **Плавание Майль-Дуйна** // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 693 – 717.

8. **Приключения Кормака в Обетованной стране** // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 688 – 692.

9. **Синельченко, В.** В мире мифов и легенд / В. Синельченко, М. Петров. – СПб. : Диамант, 1995. – 576 с.

10. **Смирнов, А.** Древнеирландский эпос / А. Смирнов // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 547 – 564.

11. **Смирнов, А.** Ирландский эпос / А. Смирнов // Исландские саги. Ирландский эпос. – М. : Худож. лит., 1973. – С. 822 – 839.

12. **Angar Kyfyndawt** / Celtic Literature Collective – Welsh Texts [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.maryjones.us/ctexts/t07w.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

13. **Branwen Daughter of Llŷr** // The Mabinogion. – London-Vermont : The Everyman Library, 2002. – P. 21 – 34.

14. **Evans, L.** The Brythonic God Afallach, the Orchard Lord / L. Evans // Celtnet Celtic Pages – Celtic Gods [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://www.celtnet.org.uk/gods_afallach.html. – Дата доступу : 28.02.2007.

15. **Evans, L.** The Cymric and Brythonic Goddess Rhiannon / L. Evans // Celtnet Celtic Pages – Celtic Gods [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://www.celtnet.org.uk/gods_rh/rhiannon.html. – Дата доступу : 28.02.2007.

16. **The Fosterage of the House of the Two Pails** / Celtic Literature Collective – Welsh Texts [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.maryjones.us/ctexts/fosterage.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

17. **Mathúna, S.** Is the name Brazil of Celtic origin / S. Mathúna // Flame [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.fantompowa.net/Flame/brazil.htm>. – Дата доступу : 28.02.2007.

18. **Morris, J.** The Age of Arthur. A History of the British Isles from 350 to 650 / J. Morris. – New York : Charles scribner's Sons, 1973. – 665 p.

19. **Pennick, N.** The History and Geometry of Glastonbury Abbey / N. Pennick // The Isle of Avalon – Glastonbury's History and Traditions [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.isleofavalon.co.uk/history/pennick.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

20. **Preiddeu Annwn (The Raid on the Otherworld)** / Celtic Literature Collective – Welsh Texts [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.maryjones.us/ctexts/t30.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

21. **Preiddeu Annwn (The Spoils of Annwn)** / University of Rochester – The Camelot Project [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.lib.rochester.edu/camelot/annwn.htm>. – Дата доступу : 28.02.2007.

22. **Pwyll Prince of Dyved** // The Mabinogion. – London-Vermont : The Everyman Library, 2002. – P. 3 – 20.

23. **Táin Bó Cúalnge** / CELT – Corpus of Electronic Texts [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.ucc.ie/celt/published/T301035/index.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

24. **The Dialogue of Melwas and Gwenhyfer (version Wynnstai I)** / Celtic Literature Collective – Welsh Texts [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.maryjones.us/ctexts/melwas2-w.html>. – Дата доступу : 28.02.2007.

25. **Triodd Ynys Prydain / Mystic Crossroads** [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.mythiccrossroads.com/triads.htm>. – Дата доступу : 28.02.2007.

Віктар ПРАСТАКОЎ,

выкладчык кафедры замежнай літаратуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Уладзімір РЫНКЕВІЧ

АКВАРЭЛЬ ТРАДЫЦЫЙНАЯ І СУЧАСНАЯ

Акварэльны жывапіс – адзін з найбольш старажытных відаў выяўленчай творчасці. На працягу стагоддзяў фарміравалася яго відавая і жанравая структура, узбагачаўся арсенал выразных сродкаў. Акварэльнае мастацтва ў кожны гістарычны перыяд грунтавалася на падмурку мастацкіх здабыткаў сусветнай і нацыянальных культур, выпрацоўваючы наватарскія рысы адносна традыцыйных, характэрных для папярэдніх часоў.

Сёння існуе распаўсюджанае меркаванне, што **традыцыйная акварэль** – гэта прамое адлюстраванне рэчаіснасці, нешта накшталт добра знаёмага нам рэалізму мастацтва XIX – XX стст., створанага акадэмічнымі прыёмамі пісьма. У сваю чаргу, да **сучаснай акварэлі** аўтаматычна залічваюць творы іншасказальнага зместу, блізкія да абстракцыі, у напісанні якіх выкарыстаны нетрадыцыйныя прыёмы з ужываннем іншародных матэрыялаў аж да хімічна актыўных рэчываў. Аднак такі погляд вельмі павярхоўны і недасканалы. Адрозненне паняццяў заключаецца не ў знешніх прыкметах тэхнікі, а ў змесце мастацкага вобраза. “Традыцыйнае” і “сучаснае” – гэта катэгорыі часавых прыкмет сацыяльнага жыцця. Яны характарызуюць актуальныя грамадскія ідэі, прынятыя нормы маралі, мастацкія густы, нават моду на пэўныя віды мастацтва, колеры, пластыку, формы і да т. п.

Беларуская акварэль мае багатыя традыцыі. Яны фарміраваліся не толькі мастакамі мясцовага паходжання, але і заезджымі, тымі, што пэўны час працавалі ў нашым краі і пакінулі ў гэтай галіне творчасці значны след. У большай ці меншай ступені ў гісторыі акварэлі адбіліся ўсе асноўныя мастацкія стылі, эстэтычныя плыні, сюжэтна-жанравыя і стылёва-вобразныя тэндэнцыі, якія былі характэрныя для еўрапейскага мастацтва мінулых стагоддзяў.

Вытокі акварэльнага жывапісу мы знаходзім у мініяцюрах старажытных усходнеславянскіх манускрыптаў (“Ізборнік Святаслава”, 1073; “Кодэкс Гертруды”, 1076; “Радзівілаўскі летапіс”, 1485 – 1495), дзе вадзяныя фарбы ілюмінуюць контурны малюнак і выконваюць функцыю дэкару. Менавіта з перыяду позняга Сярэднявечча ў акварэльным жывапісе, які развіваўся ў асноўным у плыні кніжнай ілюстрацыі, пачала фарміравацца жанравая структура будучай станковай акварэлі. Вылучыліся партрэтны, бытавы, гістарычны жанры. Пазней, у часы Рэнесансу

і Асветніцтва, вадзяныя фарбы атрымалі шырокае распаўсюджанне ў мастацкай практыцы ў якасці зручнага матэрыялу для стварэння эскізаў манументальных роспісаў, архітэктурных праектаў, а таксама ў картаграфіі, геральдыцы, народным лубку. Так акрэслілася шматфункцыянальнасць акварэлі.

Этапнай падзеяй у эвалюцыі гэтага віду жывапісу ў беларуска-літоўскім краі стала наладжванне на пачатку XIX ст. прафесійнай мастацкай адукацыі ў Віленскім універсітэце. Сярод мастакоў віленскага мастацкага кола, чыя творчасць вызначала тэматычныя і стылёвыя характарыстыкі тагачаснай акварэлі, былі Ю. Пешка (віды Віцебска, Магілёва, Мінска, Гродна і іншых беларускіх гарадоў), Я. Дамель (партрэты сучаснікаў, жанравыя сцэны, батальныя кампазіцыі), К. Русецкі (вобразы-тыпы прадстаўнікоў з народа), Г. Бароўскі (эскізы да жанравых кампазіцый), В. Ваньковіч (партрэты сучаснікаў з асяродку інтэлігенцыі), Т. Гесэ (эцюды краявідаў, партрэтныя замалёўкі), М. Кулеша (малюнкі знакамітых мясцін краю), Э. Ромер (вясковыя краявіды) і інш. Натурныя замалёўкі і эскізныя акварэльныя аркушы, якія мелі самастойнае мастацкае значэнне, захавалі характэрныя для таго часу рысы сталага класіцызму і ранняга рамантызму, сентыментальнага бідэрмееру і наіўнага рэалізму.

Пэўнымі набыткамі ў развіцці краязнаўчага, этнаграфічнага і жанравага кірункаў акварэлі азначаны перыяд другой паловы XIX ст. У гэты цяжкі ў сацыяльна-гістарычных адносінах для беларусаў час мастакі ўслед за Я. Баршчэўскім, Я. Чачотам, А. Міцкевічам і іншымі літаратарамі падыходзілі ў сваёй творчасці да асэнсавання этнічнай прыналежнасці і самасвядомасці, што стала краевугольным каменем у няпростым і працяглым працэсе фарміравання нацыянальнай мастацкай школы. Уяўленне пра дакументальную значнасць і мастацкую вартасць акварэльных малюнкаў таго часу даюць творы М. Мікешына (сцэны з жыцця простага людзю), Н. Орды (віды архітэктурных помнікаў і гістарычных мясцін Беларусі), А. Ромера (партрэты прадстаўнікоў інтэлігенцыі, этнатыпы беларусаў у нацыянальным адзенні), І. Хруцкага (партрэты мяшчан, архітэктурныя віды беларускіх мястэчак), І. Трутнева (віды праваслаўных храмаў), Г. Вейсенгофа (пейзажы), Ю. Фалата (сцэны паляванняў, вобразы беларускага насельніцтва), С. Богуша-Сес-транцэвіча (жанравыя сцэны мястэчак, парт-

рэтныя малюнкi сваякоў), Ф. Рушчыца (беларускія краявіды), З. Ленскага (партрэты сучаснікаў) і інш.

На пачатку XX ст. акварэльныя творы былі ўжо не рэдкасцю на мастацкіх выставах у губернскіх гарадах нашага краю. Вадзяны жывапіс у яго класічным разуменні ахвотна выкарыстоўвалі ў паўсядзённым практыцы прафесійныя мастакі (А. Папоў, Л. Альпяровіч, І. Яроменка, Э. Сукоўскі, Ф. Пархоменка і інш.). Здабыткі дакументальнай, ілюстрацыйнай і апавядальна-лірычнай акварэлі папярэдняга стагоддзя захоўвалі выхаванцы старой акадэмічнай школы Ю. Пэн, В. Волкаў, М. Міхалап, М. Лебедзева, М. Эндэ, якія працягвалі традыцыі рэалізму ў розных інтэрпрэтацыях. У атмасферы творчых эксперыментаў і пошуку нацыянальнай ідэі складваліся творчыя індывідуальнасці беларускіх майстроў акварэлі новага пакалення (М. Філіповіч, Я. Мінін, М. Аксельрод, Л. Лейтман).

У плыні фарміравання індустрыі савецкага мастацтва перадваенных і пасляваенных часоў нарадзілася паняцце *савецкая акварэль*. Гэты тэрмін вызначаў новую ўстаноўку на “ідэйна-эстэтычнае адлюстраванне жыцця”, узброіў мастакоў “творчым метадам сацыялістычнага рэалізму”. На першапланавыя пазіцыі выйшлі тэмы рэвалюцыі, барацьбы за незалежнасць краіны і сацыялістычнага будаўніцтва. На фоне традыцыйных ілюстрацыйна-апавядальных лірычных эцюдаў У. Кудрэвіча, А. Астаповіча, М. Тарасікава, М. Дучыца, І. Гембіцкага, сярод якіх было ня мала цудоўных па каларыце і класічнай тэхніцы выканання акварэльных аркушаў, дамінавалі акварэльныя карціны – фігуратыўныя кампазіцыі рэпартажнага характару І. Ахрэмчыка, Л. Лейтмана, Д. Геніна, А. Волкава. Новым мастацкім бачаннем вылучаліся хранікальна-дакументальныя акварэлі часоў Вялікай Айчыннай вайны М. Абырньбы, П. Гаўрыленкі, М. Гуцёва, С. Лі, У. Сухаверхава, Я. Красоўскага, Я. Зайцава і інш.

Знакавай асобай увайшоў у гісторыю беларускага мастацтва акварэліст Леў Мееравіч Лейтман. У яго творчасці сінтэзаваліся рысы традыцыйнай эцюднай акварэлі і пошукі новых сродкаў мастацкай выразнасці.

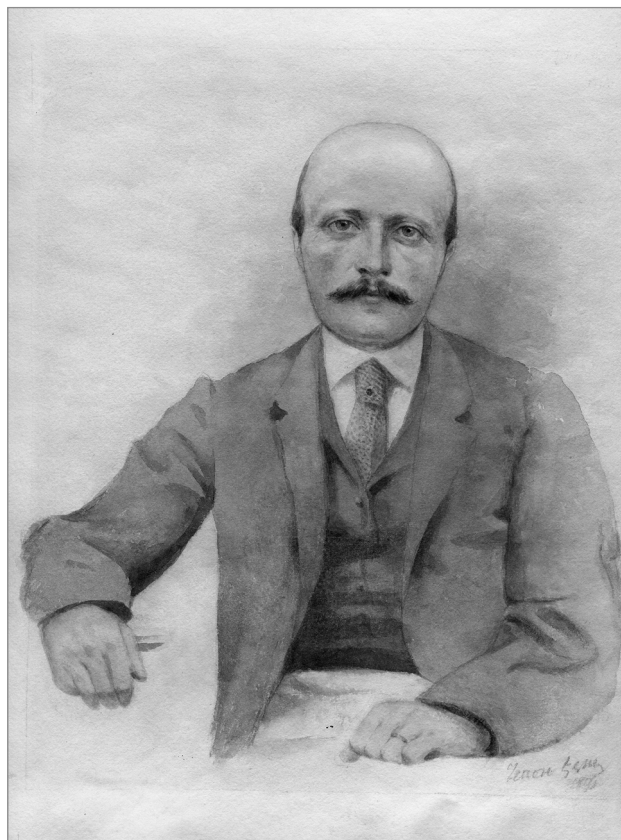
Менавіта ў 1960 – 1970-х гг. адбываецца актывізацыя акварэльнай творчасці ў савецкім выяўленчым мастацтве. Уздым беларускай акварэлі ў плыні агульнага працэсу азначыў пачатак новага этапу яе развіцця, перагляд суадносін традыцыйнага і сучаснага кампанентаў. Да тэхнікі вадзянога жывапісу звярнуліся многія таленавітыя майстры (У. Стальмашонак, Г. Вашчанка, З. Літвінава, В. Цвірко, М. Чэпik і інш.), што садзейнічала ўзбагачэнню традыцыйна ка-

Уладзімір Іванавіч Рынкевіч – мастацтвазнаўца, мастак. Кандыдат мастацтвазнаўства (1987), член Беларускага саюза мастакоў. Загадчык кафедры народнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Даследуе беларускую станковую графіку. Аўтар больш як 70 навуковых, навукова-папулярных і метадычных прац, у тым ліку дзвюх манаграфій.

мернай беларускай акварэлі новымі якасцямі, характэрнымі для дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, станковага і манументальнага жывапісу. Прыкметы “сучаснай” акварэлі таго перыяду – карцінная завершанасць, дэкаратыўнасць, нават манументальнасць кампазіцыйнага строю. Вобразны змест твораў усё больш схіляўся да абстрагавання падзей і сімвалічнай абгульненасці выяў.

Важнае значэнне ў фарміраванні сучаснай школы нацыянальнага мастацтва мела аднаўленне сацыяльнай памяці беларусаў і ўсведамленне асабістага дачынення да этнічна-культурнай спадчыны продкаў. Адметнай рысай гэтай мастацкай плыні была распрацоўка фальклорных, казачных, песенных матываў (А. Лось,

З. Ленскі. Портрэт невядомага мужчыны. 1896 г.

Л. Лейтман. Памежнік. 1967 г.

Н. Паплаўская, А. Паслядовіч, Р. Кудрэвіч). У набліжэнні да разумення духоўнага жыцця нацыі значную ролю адыграў зварот да вобразаў беларускіх асветнікаў. Ад партрэтаў пісьменнікаў, ілюстрацый літаратурных твораў і відаў гістарычных мясцін мастакі пайшлі далей – да вобразнага пераасэнсавання творчасці знакамітых беларусаў. Тым самым усталёўвалася сувязь пакаленняў, зацвярджалася нацыянальная культурная ідэя.

Сучасная акварэль вельмі разнастайная па ідэйна-тэматычных і стылёва-вобразных характарыстыках. Нават павярхоўны агляд работ дазваляе вылучыць дзве асноватворныя плыні мастацкай дзейнасці – **традыцыйную і наватарскую**. Такі падзел даволі ўмоўны ўжо таму, што традыцыя і эксперымент заўсёды існавалі побач у творчым працэсе, а значная колькасць аўтараў працуе паралельна ў межах традыцыйнага прамога адлюстравання і іншасказальнай мастацкай вобразнасці. (Напрыклад, М. Аўчыннікаў, В. Паўлавец працуюць у жанры традыцыйнага пейзажа і абстрактнай кампазіцыі.)

Традыцыйны падыход, які абапіраецца на літаратурную фабульнасць сюжэта, вызначае найбольш вялікую стылёва-вобразную частку беларускай акварэлі, што аб'ядноўвае работы розных жанраў, якія склаліся гістарычна: пейзаж, нацюрморт, партрэт, тэматычная карціна і інш. Менавіта ў гэтым накірунку было накіравана развіццё беларускаму мастацтву ў савецкі перыяд, нікуды ён не знік і ў постсавецкі

час. Вобразны змест у такіх работах не абмяжоўваецца вонкавай дакладнасцю, літаратурнай апавядальнасцю, а часта ўтрымлівае такія літаратурныя прыёмы вобразнасці, як сімволіка, параўнальнасць, што надае сюжэту гібкасць і глыбіню думкі, захапляе гледача асэнсаваннем аўтарскай ідэі на разумова-пачуццёвым узроўні. Непадобнасць твора ў межах гэтага кірунку вызначаецца шырынёй дыяпазону аўтарскіх манер.

У межах традыцыйнай акварэлі назіраюцца дзве тэндэнцыі ў якасці вядучых. Першая грунтуецца на ідэях т. зв. матэрыялістаў. Матэрыя – першасная, яна вечная, захоўвае ў сабе інфармацыю пра мінулае, сучаснае і будучае чалавецтва і таму вызначальная ў мастацкай творчасці. Выявы характарызуюцца імкненнем да імітацыі натуральных фізічных якасцей рэальнага свету, аб'ёмнасці і прасторавасці асяроддзя. Напісанне такіх акварэляў патрабуе ад мастака тонкага адчування натуры, валодання ў высокай ступені акадэмічным майстэрствам малюнка. Часцей за ўсё творы пішуцца ў некалькі этапаў, на падставе эцюднага матэрыялу або непасрэдна з натуры (Г. Шутаў, В. Лук'янаў, А. Карпан, А. Шыёнак).

Другая, больш масавая тэндэнцыя, характарызуецца схільнасцю да актыўнай стылізацыі формы і ўмоўнасці колеру. Тэхнічны прыём у гэтым выпадку мае большую свабоду самавыяўлення і ступень самакаштоўнасці. Для такіх твораў уласцівая пачуццёвая напоўненасць і дасканаласць у перадачы стану прыроды: вільготнасці паветра, святлоценнявых эфектаў, што ўзмацняе эмацыянальны змест работы (Ф. Гумен, В. Паўлавец, У. Асіповіч, М. Кебеч). Зрэшты, свабода творчасці таксама не супярэчыць працяглай скрупулёзнай працы над дэталямі кампазіцыі, асэнсаванай шматпланавай канструкцыйнасці аркуша (І. Пратасеня, П. Татарнікаў, С. Абрамаў, М. Купава).

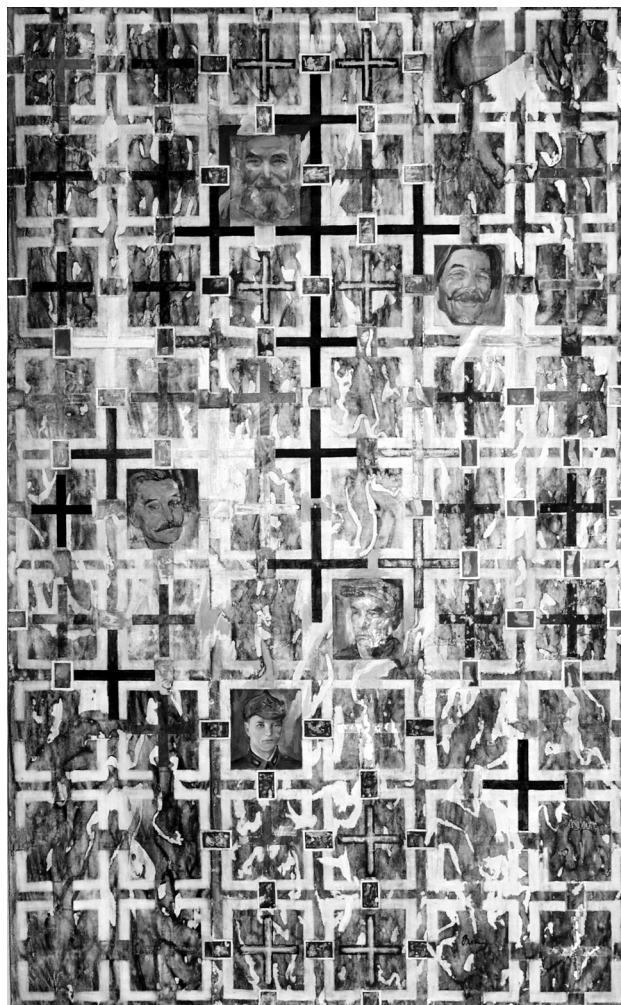
Не ўсе традыцыі, вартыя захавання, прыжыліся ў сучасным беларускім акварэльным мастацтве. Вадзяны жывапіс некалькі стагоддзяў развіваўся як від арыгінальнай графікі, грунтуючыся на акадэмічным малюнку. Змена ідэйна-эстэтычных канцэпцый і шырокае распаўсюджанне новых самакаштоўных тэхнік пісьма напрыканцы XX ст. паслабілі ролю акадэмічнага мастацтва і гэтым крыху абмежавалі вобразны патэнцыял акварэльнага аркуша. Адсутнасць умення маляваць, як і вобразна мысліць, нельга замажкіраваць ні знамочыстай стылізацыяй, ні нават самымі віртуознымі акварэльнымі эфектамі. Таму шчырую сімпатыю выклікаюць работы, у якіх упэўнены малюнак знаходзіць арганічнае спалучэнне з раскаванай, дынамічнай акварэльнай тэхнікай.

Наватарская акварэль – вытворны мастацкі кірунак і разам з тым альтэрнатыўны традыцыйнаму. У ім пануе прынцып апасродкаваных адносін мастака да рэалій жыцця. Навакольны свет з’яўляецца для акварэліста толькі адпраўным пунктам вобразнага пераасэнсавання рэчаіснасці, нагодай стварэння свайго асабістага мастацкага свету. У плыні наватарскага кірунку вылучаецца шэраг самастойных тэндэнцый, якія аб’ядноўваюць індывідуальныя мастацкія манеры творцаў, блізкія па сваіх ідэйна-вобразных пазіцыях і выяўленчых сродках.

Тэндэнцыя да дэкаратыўнасці, якая выразна праявілася ў беларускім выяўленчым мастацтве яшчэ ў 1960-я гг., за паўстагоддзе набыла ўстойлівую разнавектарную дынаміку развіцця. Яе канцэптуальная ідэйна-вобразная сутнасць накіравана на ўвасабленне спрадвечнай мары людзей пра шчаслівае, бесклапотнае жыццё, перамогу добра над злом, бессмяротнасць душы. Выразныя сродкі тут самыя звычайныя і даходлівыя: гармонія чыстых колераў, дынамічныя, гуллівыя лініі і мазаічнасць простых геаметрычных формаў. Творы дэкаратыўнага кірунку захавалі вернасць фігуратыўнай кампазіцыі, а сімволіка і алегорыя застаюцца найбольш распаўсюджанымі сродкамі пабудовы іх вобразнай структуры (З. Лобан, С. Каткова, З. Літвінава, М. Бушчык, Л. Воранава).

Тэндэнцыю да сюжэтнага прымітыву ў сучаснай акварэлі можна вылучыць як арыгінальную, хоць і не такую ўжо маштабную мастацкую з’яву. У структуры відаў выяўленчага мастацтва акварэльныя творы сюжэтнага прымітыву стаяць побач з народным лубком, бытавой і палітычнай карыкатурай, шаржам, ілюстрацыяй дзіцячай кнігі. Працы гэтага кірунку характарызуе жанравы строй камічных, сюррэалістычных, фантасмагарычных сюжэтаў. Персанажы, як і ў рэальным жыцці, занятыя будзённымі справамі, бяскрыўдныя і добразычлівыя, яны часам маюць гратэскавы характар (А. Вахрамёў, З. Лобан, А. Марачкін, А. Лось, Н. Паплаўская).

Абстрактна-пластычная тэндэнцыя ў акварэльным жывапісе па сваёй ідэйна-канцэптуальнай аснове блізкая да дэкаратыўнай. Гэта віртуальная гульня пачуццяў, розуму і фантазіі мастака, якая зыходзіць з самой прыроды акварэлі і матэрыялізуецца сродкамі спецыфічных самакаштоўных эфектаў вадзянога жывапісу. Каляровая гармонія, структура тонавых плямаў, суадносіны фактур, ілюзія прасторы не толькі з’яўляюцца аб’ектамі адлюстравання, але і разам з тым складаюць змест і сэнс карціны. Тэхнічныя прыёмы пісьма маюць у гэтым выпадку незвычайную свабоду, даюць мастаку магчымасць праявіць нястрымную выдумку і даверыцца эксперыменту.

В. Ляховіч. Памяці бацькі. 2001 г.

Павольна адыходзіць у гісторыю час усеагульнага захаплення неверагоднымі акварэльнымі эфектамі-фокусамі, якія выдаваліся за авангарднае сучаснае мастацтва. Спадае таксама хваля салоннасці, якая зусім нядаўна амаль захапіла выяўленчае мастацтва. У пачатку 2000-х гг. найважнейшай тэндэнцыяй акварэльнага жывапісу ў розных плынях яе развіцця становіцца сінтэз рацыянальнага ідэйна-вобразнага рашэння і эмацыянальнага патэнцыялу, што зыходзіць з прыродных магчымасцей акварэлі. Дзве рознанакіраваныя сілы – імкненне да фармальнай разняволенасці і інтэлектуалізацыя вобразнага строю – вызначаюць дыяпазон творчасці беларускіх акварэлістаў на сучасным этапе.

Натуральна, што прагрэсіўныя тэндэнцыі мастацтва праходзяць выпрабаванне часам і набываюць статус традыцыі. Нават зусім нядаўнія адкрыцці сёння ўспрымаюцца як звычайныя напрацоўкі, якія шырока ўжываюцца ў паўсядзённай практыцы нават на вучнёўскім этапе. Традыцыйнае і наватарскае ў мастацтве заўсёды існавалі разам і надавалі дынаміку творчым пошукам і адкрыццям.

Наталля ШАРАНГОВІЧ

З РУКАЧЫННЫХ КРЫНІЦ

Уладзімір Хадаровіч – прызнаны майстар нацюрморта. Яго кампазіцыі патрабуюць уважлівага разгляду, пільнай засяроджанасці, паступовага паглыблення ў сутнасць выяўленых рэчаў. Вонкава ўсё вельмі проста і адпавядае сціпласці беларускага традыцыйнага побыту. Асабліва відавочна гэта ў нацюрморце “Хлеб”, напісаным у 1994 г. На драўляным вясковым стале – бохан хлеба, гліняныя чаропка і збанок, драўляныя лыжкі, шкляная бутэлька, засохлыя кветкі, тканы ручнік. Прадметы дбайна выпісаныя, здзіўляе дакладнасць перадачы не толькі формаў і сілуэтаў, але і матэрыялаў. Здаецца, адчуваеш цеплыню адпаліраваных дошак стала, шурпатую фактуру ганчарнай керамікі, асабліва відавочную на фоне халаднаватай празрыстасці і бляску шкла, гарачыню патрэсканай у печцы хлебнай скарынкі. Усё гэта перададзена з вялікім майстэрствам, тонкай назіральнасцю. Аднак пры відавочным дакументалізме карціны аўтар пазбягае залішняга натуралізму, бяздушнага капіравання прыроды. Ён імкнецца ўлавіць і занатаваць складаныя ўзаема сувязі паміж абліччам рэчаў і іх духоўным жыццём. Міхась Раманюк у свой час вельмі дакладна вызначыў стылёвыя асаблівасці работ мастака. Ён пісаў: “Уладзімір Хадаровіч у гэтым жанры распрацаваў сваю ўласную аўтарскую канцэпцыю. Сувязі з этнічнымі вытокамі выяўляюцца праз прадметна-рэчавы сімвалізм”.

І сапраўды, мастак адлюстроўвае прадметны свет як увасабленне адухоўленага характа. У яго жывапісе рэчыўнасць набывае дзівосную гармонію. Гледача заўсёды хвалюе ўзнёслая атмасфера яго твораў, іх паэтычнасць, якая сведчыць пра глыбокую, шчырую ўвагу да ўсяго існага.

Творчасць Хадаровіча шматгранная. Яна заснавана на добрым мастацкім гусце, а галоўнае – у ёй ёсць своеасаблівы каларыт, арыгінальная манера кампазіцыі, уменне надаць дынамічную напружанасць структурным элементам. Прытрымліванне правілаў класічнай мастацкай школы, веданне мовы колерапластыкі, майстэрства размяркоўваць святло і цень дазваляюць мастаку не страчваць адчуванне рэальнай прыгажосці, захоўваючы пры гэтым права на палёт фантазіі. У кожнай яго карціне ёсць змест, падказаны непасрэдна прыродай, творчая задума, гарманічнае адзінства прадметаў. Такія катэгорыі, як “падобная” ці “непадобная” выява, не адлюстроўваюць сутнасці ра-

бот, у якіх немалую ролю адыгрываюць унутраны стан, асацыятыўнасць. Таму ўсе без выключэння работы Хадаровіча нараджаюцца ў доўгіх развагах, шматлікіх варыянтах.

Улюбёныя спалучэнні мастака – вохрыста-залацісты з укрэпваннем карычнева-чырвонага, умбры і зелены. Ён вывучае і знаходзіць у гэтых сціпых колеравых межах мноства нюансаў і адценняў. Хадаровіч мадэлюе свае нацюрморты не толькі колерам, але і святлом: у карціне “Бацькава скрыпка” колер згушчаецца на прадметах і слабее каля акна, нібы раствараючыся ў паветранай атмасферы.

У канцы 1990-х гг. адметнасцю стылю Уладзіміра Хадаровіча становіцца імкненне да метафарычнасці мовы: дасканалына вывучыўшы навакольны рэчыўны свет, ён прымушае яго “загаварыць”. Таямніца творчасці мастака пачынаецца там, дзе дакладна скампанаваныя прадметы нацюрморта або просты пейзажны матыў (мастак час ад часу звяртаецца і да гэтага жанру) ператвараюцца ў самакаштоўныя жывапісныя сусветы, вялікія і малыя, строгія і лірычныя. Аксамітаваць матавай фактуры, вытанчаныя акорды колеравых спалучэнняў, прадуманасць і лаканічнасць пабудовы трансфармуюць звыклыя і немудрагелістыя прадметы ў сімвалічныя кампазіцыі, якія нагадваюць нам пра далёкую і неспасціжную прыгажосць, што адвечна закладзена ў навакольным свеце.

А пачалося ўсё з мілых сэрцу вобразаў Случчыны. І сёння згадваецца Уладзіміру скрыпка, якую бацька мастака, Павел Філіпавіч (яго, дарэчы, у маладосці запрашаў у якасці музыкі ў свой знакаміты тэатр Уладзіслаў Галубок), зрабіў сваімі рукамі... Калі ў 1954 г. сям'я Хадаровічаў пераехала ў Мінск, праз пасляваенныя цяжкасці ім давялося браць кватарантаў. У дзяцей вайскоўцаў, што здымалі пакой, былі алоўкі і фарбы, і яны дзяліліся імі з Валодзем, які, канечне, не меў такой раскошы. Тады і нарадзілася захапленне маляваннем, якое хутка вырасла ў сапраўдную цягу да мастацтва. Калі Уладзімір Хадаровіч вучыўся ў Беларускай дзяржаўнай тэатральна-мастацкай інстытуце, ён марыў пісаць пейзажы, жанравыя кампазіцыі. Але ўрэшце зацікавіў і прывабіў нацюрморт. Уладзімір з цеплынёй згадваў вясковую працу, звыклыя рэчы штодзённага сялянскага ўжытку. І гэтую цеплыню яму ўдавалася перадаць у выявах самых разнастайных бытавых прылад. Выдатны мастак і педагог

Анатоль Бараноўскі дапамог маладому жывапісцу авалодаць колерам, малюнкам. З'явіліся метафарычнасць мовы, інтэлектуальнасць, строгасць кампазіцыйнага вырашэння, прафесійны падыход да пабудовы прасторы. Дый каларыстычная гармонія нясе ў палотнах Хадаровіча не меншую сэнсавую і вобразную нагрузку, бо нацюрморт, мала распрацаваны ў беларускім мастацтве, паграбуе трапяткога мастакоўскага пэндзля.

Дзякуючы адухоўленасці і дакладнасці выяўленага на палатне, арыгінальным кампазіцыйным рытмам і выразным каларыстычным супастаўленням халоднага з цёплым гэты традыцыйны жанр вырастае ў Хадаровіча да вострасучаснага мастацкага афарызма. Для мастака прыцягальныя выразныя матывы з дамагканымі ручнікамі, старажытнымі іконамі, глінянымі збанкамі, калаўротам, дымаром, колам ад драбін, сотамаі з залацістым духмяным мёдам, сонечнымі яблыкамі-антонаўкамі, сціплымі палявымі кветкамі. Для кожнай выявы ён знаходзіць свой вобразны ключ. Узаемаадносіны з рэчамі не вычэрпваюцца гімнам ухвалення, іх энергетыка бясконца і неспасціжная, і таму мастак уступае з ёю ў складаныя дыялогі. Эксперыменты з фактурамі і колеравымі рытмамі даюць дзівосныя вынікі. Асабліва ў тых нацюрмортах, дзе аўтар піша кветкі, садавіну. Мастак пагружае іх у асаблівую паветраную атмасферу, прымушае промні святла слізгаецца па краях лістоў, ствараючы такім чынам контурнасць выявы. Перагукваючыся адзін з адным, блікі ствараюць адчуванне трымання жыцця, багацця і прыгажосці прыроднага росквіту. Разнастайнасць, імпрэсіяністычная лёгкасць мазкоў паглыбляе ўражанне вібрацыі, што ідзе ад жывапіснай паверхні: Хадаровіч то накладвае фарбу шчыльным слоём, то ледзь датыкаецца да палатна пэндзлем.

Непаўторнасць мастацкай інтанацыі вынікае з яго павагі да яснасці і натуральнасці народнага быцця, да звычаяў і традыцый народа. Нацюрморты Хадаровіча можна разглядаць як маленькую энцыклапедыю вясковага побыту. Мастак ніколі не звяртаецца да прадметаў выпадковых, “падказаных” модай або імкненнем да раскошы, – ён цікавіцца толькі тым, што даўно і надзейна служыць сялянам, стагоддзямі захоўвае цеплыню іх рук, гаворыць пра сутнасныя бакі іх жыцця.

Прадметы, якія Уладзімір Хадаровіч выбірае для сваіх нацюрмортаў, разнастайныя: старыя кнігі, металічны царкоўны посуд, пёркі, плечыныя кошыкі, саламяныя кветкі, тонкія засохлыя галінкі і раскрытыя на поўную моц пышныя кветкі, яблыкі, ягады, велікодныя пафарбаваныя яйкі... Яны існуюць не толькі на карцінах, але здаўна сталі натуральнай часткаю інтэр'ераў майстэрні, дзе сабраны таксама дамагканыя ручнікі, кераміка, абразы, паліхромная драўляная

скульптура. Усё гэта сведчыць пра непадробнае захапленне мастака народнай творчасцю, імкненне зразумець семантыку рэчаў.

Работы Уладзіміра Хадаровіча адразу пазнаюцца на выставах. Уласным стылем. Жанрам. Імпрэсіяністычным жывапісам з фактурнай лепкай прадметаў. Дарэчы, менавіта фактура (шурпатая, порыстая, якая дазваляе ўспомніць пра спрадвечную сутнасць рэчы; у іншых выпадках – гладкая, плаўная, што нагадвае пра акварэльную тонкасць) і фон, жывапісная складанасць якога ствараецца спалучэннем і барацьбой адначасова некалькіх колераў або ўвядзеннем у дамінуючую танальнасць некалькіх дадатковых нюансаў, набываюць вялікае значэнне. Задача мастака – увабраць і ўвасобіць шматзначнасць навакольнага свету. Кожная рэч становіцца сімвалам: скрынка гаворыць пра напоўненасць штодзённага існавання, яйка – пра пачатак жыцця, кветкі – пра бясконцую прыгажосць. Праз простыя побытавыя прадметы выказваць глабальную існасць жыцця – такую мэту ставіць перад сабою аўтар. Важнай для яго з'яўляецца ўнутраная знакавасць гэтых прадметаў, дэкаратыўныя эфекты другасныя. Мастак вывеў для сябе дакладную “формулу нацюрморта”. У ім павінны быць гармонія і баланс выяўленчых, тэхнічных, вобразных момантаў. Безумоўна, ператасоўваць прадметы можна бясконца – мяняць кошык на збанок, васількі на рамонкі... Хоць усё жыццё так працуй – і нічога дрэннага ў гэтым няма. Аднак Уладзімір Хадаровіч імкнецца да дасканаласці ў форме, рытміцы, аб'ёме, колеры, прасторы карціны. Напрыклад, калі малюе старадрукі, якія ляжаць на зрэзе тоўстага бярвеня, распавядае пра лёсы людзей. Кола ад драбін – гэта пра цяжкую працу, гарачыню, смагу. У выніку нараджаюцца складаныя асацыяцыі асаблівага адчування часу, якія дапамагаюць зразумець сутнасць мінулых падзей. Невыпадкава некаторыя з нацюрмортаў прысвечаны гістарычным асобам – “Памяці Францыска Скарыны”, “Памяці Язэпа Драздовіча”.

Безумоўна, нацюрморты нельга прачытваць толькі з гледзішча слоўных пабудов. Яны нясуць на сабе адбітак рэальнасці, якую мы бачым, і вобразнае паняцце, якое прыводзіць да разваг пра глабальныя рэчы. Простыя прадметы могуць сказаць пра няпростое, маленькія – пра вялікае. І калі прадметы “загавораць”, можна лічыць, што твор адбыўся.

Уладзімір Хадаровіч – жывапісец, які валодае тонкім каларыстычным пачуццём. Яго палітра вылучаецца высакароднай стрыманасцю і далікатнасцю, што ў спалучэнні з майстэрствам і выдатнай школай дапамагае мастаку раскрыць перад гледачамі дзівосны свет, які прымушае іх спачуваць, радавацца і сумаваць разам з аўтарам.

Паважаныя кіраўнікі навучальных і бібліятэчных устаноў! Шаноўныя падпісчыкі і чытачы часопіса “Роднае слова”!

У выдавецтве “Адукацыя і выхаванне” выйшлі з друку дапаможнікі “Беларуская літаратура, 10 клас” (272 с.) і “Беларуская літаратура, 11 клас” (248 с.) пад рэдакцыяй А. І. Бельскага, М. А. Тычыны для вучняў агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. Ужо сёння можна спадзявацца, што яны стануць надзейнымі памочнікамі ў працы настаўнікаў і старшакласнікаў, набудуць шырокую вядомасць і папулярнасць.

Змест дапаможнікаў цалкам адпавядае дзеючай праграме па беларускай літаратуры (2009). Рукапісы вучэбных дапаможнікаў атрымалі высокую ацэнку Навукова-метадычнага савета пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнай камісіі па падрыхтоўцы падручнікаў у гуманітарна-грамадзянскай сферы. У адпаведнасці з рашэннем Бюро Дзяржаўнай камісіі (пракакол № 3 ад 22.07.2009 г.), ім нададзены грыф «Рэкамендавана Навукова-метадычнай установай “Нацыянальны інстытут адукацыі” Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь», таму вучні і настаўнікі могуць смела карыстацца гэтымі дапаможнікамі ў адукацыйным працэсе.

Кнігі створаны аўтарскім калектывам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Аўтары – вядомыя педагогі і даследчыкі ў галіне беларускай літаратуры: І. Э. Багдановіч, А. І. Бельскі, Дз. Я. Бугаёў, П. В. Васючэнка, А. Л. Верабей, Я. А. Гарадніцкі, Л. М. Гарэлік, Е. А. Лявонава, М. І. Мушынскі, В. П. Рагойша, А. В. Сабалеўскі, М. А. Тычына, Т. І. Шамякіна і інш.

У дапаможніку для X класа прасочваецца развіццё нацыянальнага і сусветнага слоўнага мастацтва 1-й паловы XX ст., раскрываецца агульны стан беларускай літаратуры ў пасляваенны час. Манаграфічныя раздзелы прысвечаны разгляду творчасці Максіма Гарэцкага, Змітрака Бядулі, Уладзіміра Дубоўкі, Кандрата Крапівы, Андрэя Мрыя, Стэфана Цвэйга, Міхася Зарэцкага, Пётруся Броўкі, Кузьмы Чорнага, Аркадзя Куляшова, Максіма Танка, Янкі Брыля, Пімена Панчанкі, Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча, Андрэя Макаёнка.

У дапаможніку для XI класа раскрываюцца галоўныя тэндэнцыі развіцця нацыянальнага і сусветнага слоўнага мастацтва ў 60 – 90-я гг. XX ст. Асноўная ўвага нададзена характарыстыцы беларускай літаратуры на сучасным этапе. Разглядаецца творчасць многіх вядомых пісьмennisкаў, сярод якіх Іван Шамякін, Васіль Быкаў, Эрнест Хемінгуэй, Генрых Бёль, Іван Навуменка, Іван Чыгрынаў, Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Іван Пташнікаў, Віктар Казько, Віктар Карамазай, Міхась Стральцоў, Яўгенія Янішчыц, Алесь Разанаў, Раіса Баравікова, Аляксей Дударай і інш.

Дапаможнікі адрасуюцца вучням агульнаадукацыйных школ, гімназій, ліцэяў, навучэнцам каледжаў, слухачам падрыхтоўчых аддзяленняў і курсаў, абітурыентам, а таксама студэнтам.

Заказаць кнігі можна па адрасе:

220070, г. Мінск, вул. Будзённага, 21,

тэл.: 8 (017) 297-93-22 (аддзел маркетынгу), тэл./факс: 8 (017) 297-93-25; 297-91-49.

Кошт кожнага дапаможніка ў выдавецтве наступны: “Беларуская літаратура, 10 клас” – 7700 бел. рублёў, “Беларуская літаратура, 11 клас” – 7450 бел. рублёў.

Пытайцеся пра кнігі таксама ў кнігарнях г. Мінска: “Адукацыя”, “Акадэміка”, “Цэнтральная”, “Веды” і інш.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад'езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў (017) 203-34-79, адказнага сакратара і загадчыка прыёмнай (017) 203-07-40, галоўнага бухгалтара (017) 203-24-69, факс (017) 203-07-40.
E-mail: rodnaje_slova@tut.by
www.rs.unibel.by

Падп. да друку 09.10.2009. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 15,2. Тыраж 2807 экз. Зак. 2382.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».

220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0494179 ад 03.04.2009.

© “Роднае слова”, 2009